

◆ ДИСКОВИТ ◆

УДК 821.111-3
П70

COPYRIGHT © Terry and Lyn Pratchett, 2001
First published as Thief of Time in 2001 by Doubleday,
an imprint of Transworld Publishers,
a Part of the Penguin Random House Group of Companies

Террі Пратчетт

П70 Крадій часу [Текст] : роман / переклад з англ. Віктора Морозова. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. — 444 с.

ISBN 978-617-679-882-8

«Крадій часу» — п'ятий і заключний роман циклу про Смерть із серії «Дискосвіт» Террі Пратчетта.

Більшості мешканців Дискосвіту, як і всім нам, завжди бракує часу, а ще — знання і розуміння історії. Тож добре, що існують історичні ченці, які вберігають світ від збоїв і при потребі латають та зшивають між собою епохи. Утім, Дискосвіт опиняється в небезпеці, коли одному заповзятому годинникареві замовляють виготовити досконало точний годинник. Хтозна, що станеться, якщо його запустити. За порятунок світу беруться хитруватий монастирський підмітальник Лу-Тзе та його аж надто обдарований учень Лобсанг Лудд — як виявиться, кращої компанії, щоб дати раду завмиранню часу, просто не знайти.

УДК 821.111-3

XXVI роман «Дискосвіту»
V роман циклу «Смерть»

© Террі Пратчетт, текст, 2001
© Віктор Морозов, переклад, 2021
© Романа Романишин, Андрій Лесів,
обкладинка, оформлення серії, 2021
© Видавництво Старого Лева,
українське видання, 2021

ISBN 978-617-679-882-8

Усі права застережено

ТЕРРІ ПРАЧЕТІ

КРАДІЙ ЧАСУ

РОМАН

ЦИКЛ
"СМЕРТЬ"

—5—

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО СТАРОГО ЛЕВА
2021

Згідно з Першою Скрижаллю Колина Вічноздивованого, Колин вийшов із печери, де в нього сталося осяяння, у просвітлений світанок першого дня решти свого життя. Якийсь час він розглядав схід сонця, адже ніколи ще його не бачив.

Він штурхнув сандалією сонну фігуру Одоробла-учня і прорік:

— Я бачив. І тепер я знаю.

Тоді він замовк і подивився на те, що було біля Одоробла.

— Що це за дивовижа? — спитав він.

— Е... е... це дерево, вчителю, — пробелькотів Одоробло, який ще й досі не прокинувся. — Пам'ятаєте? Воно й учора тут стояло.

— Ніякого учора не було.

— Е... е... я думаю, було, вчителю, — мовив Одоробло, зводячись на ноги. — Пам'ятаєте? Ми прийшли сюди, я приготував їжу і ще мусив зняти шкірку з вашої склянги, бо ви її не хотіли.

— Я пам'ятаю вчора, — задумливо прорік Колин. — Але цей спогад у моїй голові *зараз*. Чи вчора було насправді? Чи справжній тільки спогад? Воістину, вчора я не народився.

Одороблова мармиза викривилася болісною гримасою нерозуміння.

— Любий мій дурнику Одоробле, я все пізнав, — мовив Колин. — У цій долоні немає ні минулого, ні майбутнього. Є тільки те, що зараз. І часу іншого немає, крім теперішнього. Багато в нас роботи.

Одоробло завагався. Щось нове з'явилося в образі його вчителя. Його очі сяяли, а коли він рухався, в повітрі спалахували дивні сріблясто-сині вогники, неначе відблиски рідких дзеркал.

— Вона мені сказала все, — вів далі Колин. — Я знаю, що час було зроблено для людей, а не навпаки. Я навчився формувати його і викривляти. Тепер я знаю, як зробити, щоб мить тривала вічність, бо вона і так є вічною. І я можу навчити цьому навіть тебе, Одоробле. Я почув серцебиття всесвіту. Я знаю відповіді на безліч запитань. Ось запитай мене щось.

Учень тупо подивився на нього. Було ще так рановранці, що й рано бути не могло. Це єдине, в чому він був зараз певний.

— Е-е... що вчитель бажає на сніданок? — запитав він.

Колин задивився з місця їхнього таборування понад засніжені поля і пурпурові гори на золотистий світанок творення світу, розмірковуючи над деякими аспектами людського життя.

— Ах, — мовив він. — Одне із *найскладніших* питань.

Для того, щоб існувати, треба бути видимим.

Для того, щоб існувати, треба мати своє місце в часі і просторі. І цим пояснюється те, чому дев'ять десятих маси всесвіту залишаються неврахованими.

Дев'ять десятих всесвіту — це знання місця і напрямку всього, що міститься в решті одній десятій. Кожен атом має свою біографію, кожна зірка — свій файл, кожен процес хімічного обміну — свій еквівалент інспектора з папкою-кліпбордом. Тому ця більша частина всесвіту залишається неврахованою, адже провадить бухгалтерський облік решти, а ви ж не здатні бачити власну потилицю.*

Дев'ять десятих всесвіту — це, фактично, канцелярщина.

І якщо вас цікавить якась історія, то пам'ятайте, що історії не розгортаються. Вони сплітаються. Події, що започаткувалися в різних місцях і в різний час, змикаються в тій крихітній точці часопростору, що стає досконалою миттю.

Припустимо, що якогось короля переконали носити новий одяг із такої тонесенької тканини, що ніхто цього одягу не міг би бачити. І припустимо, що якийсь маленький хлопчик голосно й переконливо звернув на це увагу...

Тоді ви маєте Історію про Голого Короля.

Але якщо вам відомо трохи більше, це вже буде Історія про Хлопчика, якого Добряче Відлущював і Поставив у Кут Батько за Зневаження Королівської Гідності.

Або Історія про Те, як Вартові Оточили Юрбу і Сказали: «Нічого Такого Не Сталося, Ясно? Хтось Хоче Заперечити?».

Або це може бути історія про те, як піддані усього королівства раптово переконалися у зручності «нового одягу» і захопилися здоровими видами спорту** в невимушеному натуристичному середовищі, приваблюючи щороку

* Хіба що в дуже малесеньких всесвітах. — Тут і далі примітки автора.

** Зазвичай з використанням великих-превеликих пляжних м'ячів.

численних нових прихильників, що, врешті-решт, призвело до рецесії, викликаной занепадом традиційної швейної промисловості.

Це навіть може бути історія Великої Епідемії Пневмонії '09 року.

Усе залежить від рівня вашого знання.

Скажімо, ви спостерігали, як тисячами років накопичувався сніг, як він стискався й перекочувався понад глибинні скелі, аж поки льодовик зіштовхував відколоти брили айсбергів у море, а ви дивилися, як один такий айсберг дрейфував собі крижаними водами, і знали, що його екіпаж складався з радісних полярних ведмедів і тюленів, які з нетерпінням очікували початку чудесного нового життя в іншій півкулі, де на крижинах громадяться смачненькі хрусткі пінгвіни, аж раптом — *хрясь!* Трагедія матеріалізувалася у вигляді кількох тисяч тонн неврахованого плавучого заліза і жвавого музичного супроводу...

...але ви б хотіли знати *всю* історію.

А ця історія розпочинається з письмових столів.

Це стіл професіонала. Зрозуміло, що все життя тут присвячено роботі. Є певні... ознаки людяності, але це ті ознаки, які дозволені суворими приписами в непривітному світі обов'язку й рутини.

Здебільшого вони відчутні на єдиній по-справжньому кольоровій плямі цього полотна з чорних і сірих мазків. Це горнятко для кави. Хтось колись вирішив зробити його *веселеньким*. На ньому доволі непоказне зображення плюшевого ведмедика і напис «Найкращому в світі дідусеві», а характер написання слова «дідусеві» явно свідчить про те, що це горнятко походило з тих сувенірних кіосків, де виставлені *сотні* подібних товарів, призначених для

найкращих у світі дідусів/татусів/мамусь/бабусь/дядечків/тітоньок/а решту впишіть самі. Тільки той, чиє життя складається з порожнечі, зберігатиме в себе таку халтурну річ.

Зараз у цьому горнятку чай зі скибочкою цитрини.

На голій поверхні столу ще лежить канцелярський ніж у вигляді коси, і стоять декілька піскових годинників.

Смерть бере горнятку кістлявою рукою...

...і відпив ковточок, на мить знову затримавшись поглядом на словах, які він уже читав тисячі й тисячі разів, а тоді опустив горнятку.

— ДУЖЕ ДОБРЕ, — вимовив він подібним на похоронні дзвони голосом. — ПОКАЖИ-НО МЕНІ.

Остання річ на цьому столі — якась механічна чудасія. Саме так, «чудасія», інакше і не скажеш. Складалася вона в основному з двох дисків. Один був розташований горизонтально і мав на собі кружальце з малесеньких квадратиків, що виявилися клаптиками килима. Інший був установлений вертикально і мав безліч спиць, на кожную з яких настромили крихітну скибочку намащеної маслом грінки. Кожна скибочка була налаштована так, щоб постійно обертатися у вільному польоті, коли поворот кола примушував її падати на килим-диск.

— ЗДАЄТЬСЯ, Я ПОЧИНАЮ РОЗУМІТИ ЗАДУМ, — вимовив Смерть.

Маленька фігурка біля пристрою спритно віддала честь і сьайнула усмішкою, якщо тільки щурячий череп міг би сьайнути усмішкою. Вона прикрила очні западини захисними окулярами, підбрала поли накидки і залізла у пристрій.

Смерть ніколи не був певний, чому він дозволив Смерті Щурів існувати самотійно. Адже, якщо вже на те пішло,

бути Смертю означає бути Смертю усього, включно із гризунами усіх різновидів. Але, мабуть, кожному потрібно, щоб крихітній частці його ества було дозволено, так би мовити, побігати наголяса під дощем*, помислити про щось немислиме, сховатися в куточку і підглядати крадькома за світом, чинити якісь заборонені, але солодкі речі.

Смерть Щурів поволі натис на педалі. Колеса почали обертатися.

— Дивовижно, еге ж? — пролунав біля вуха Смерті хрипкий голос. Належав цей голос круку Карку, який перебував тут у ролі персонального транспортного засобу і супутника Смерті Щурів. Хоч сам він завжди казав, що його цікавлять тільки очні яблучка.

Килими стали пересуватися. Крихітні гріночки безладно падали, інколи з маслянистим чваканням, інколи без нього. Карк пильно стежив, чи там немає очних яблучок.

Смерть бачив, скільки часу й зусиль було витрачено на створення механізму для повторного змащування маслом тих скибочок, що поверталися назад. А ще хитромудріший механізм вимірював кількість обмаслених килимків.

Після кількох повних обертань важілець пристрою для вимірювання співвідношення обмаслених і необмаслених килимків пересунувся до відмітки 60%, і колеса зупинилися.

— ОТЖЕ? — мовив Смерть. — ЯКЩО ТИ ЗНОВУ ЦЕ ЗРОБИШ, ЦЕ МОЖЕ ОЗНАЧАТИ, ЩО...

Смерть Щурів пересунув важіль коробки передач і знову натис на педалі.

* Явно переоцінена діяльність.

— П-П, — пискнув він командирським тоном. Смерть слухняно підсунувся ближче.

Цього разу стрілка сягнула лише 40%.

Смерть підсунувся ще ближче.

Вісім клаптиків килима, які були обмаслені тепер, були саме тими, яких це оминуло першого разу.

У пристрої заскреготіли схожі на павуків шестірні. Назовні видобувся доволі хиткий напис на пружинах, ефектна поява якого була візуальним еквівалентом слова «дзинь».

Наступної миті зі спазматичним шипінням ожила пара бенгальських вогнів і зашкварчала обабіч напису: ЗЛО-ВМИСНІСТЬ.

Смерть кивнув головою. Саме цього він і очікував.

Він перетнув кабінет разом зі Смертю Щурів, який дріботів попереду, і підійшов до великого, в повний зріст, дзеркала. У ньому було темно, наче на дні колодязя. Його рама була оздоблена візерунками у вигляді черепів і кісток заради зовнішнього ефекту, адже Смерть не міг би дивитися на власний череп у дзеркалі, прикрашеному херувимчиками і трояндочками.

Смерть Щурів виліз на раму, дряпаючи її кігтями, й очікувально подивився зверху на Смерть. Карк підлетів, тріпочучи крильми, і дзьобнув у дзеркалі власне відображення, немовби перевіряв, чого варта вся ця затія.

— ПОКАЖИ-НО МЕНІ, — сказав Смерть. — ПОКАЖИ... МОЇ ДУМКИ.

З'явилася шахівниця, але трикутна і така величезна, що можна було бачити хіба що найближчий її кутик. На цьому кутику був розташований цілий світ — черепаха, слони, маленьке сонце, що рухається своєю орбітою, й усе інше. Це був Дискосвіт, який існував лише з цього боку

тотальної невірогідності, а отже, у пограниччі. У пограниччі перетинаються кордони, тож інколи у всесвіт потрапляють сутності, що дбають не лише про краще життя для своїх дітей і чудове майбутнє галузі побутового обслуговування і збирання фруктів.

На кожному чорному або білому трикутнику шахівниці аж до безконечності стояла невеличка сіра постать, подібна радше на порожній балахон із капшоном.

«Чому зараз?» — подумав Смерть.

Він їх упізнав. Це не були життєві форми. Це були... нежиттєві форми. Це були спостерігачі за дією всесвіту, його контролери, *аудитори*. Вони слідкували за тим, щоб речі рухалися належним чином, а каміння падало вниз.

І вони вірили в те, що кожній речі для існування потрібно мати своє місце в часі і просторі. Поява людства викликала огиду й шокувала. Людство, фактично, *складалося* з речей, яким не було місця в часі і просторі, таких як уява, жалість, надія, історія та віра. Якщо це все забрати, залишиться мавпа, яка постійно падає з дерева.

Розумне життя було, відповідно, аномалією. Приносило безлад у впорядковану систему. Аудитори *ненавиділи* такі речі. Періодично вони намагалися навести бодай якийсь лад.

Роком раніше астрономи Дискосвіту здивовано спостерігали за тим, як зорі почали поволі котитися небом, коли зрушила з місця світова черепаха. Світ був занадто щільний, щоб вони могли це побачити, але старезна голова Великого А'Туїна вистромилася і хапнула прямо з неба стрімкого астероїда, зіткнення з яким означало би, що вже нікому більше не довелося б купувати календар.

Ні, з такими явними загрозами світ міг давати собі раду. Тому сірі балахони тепер віддавали перевагу делікатнішим

і не таким відвертим акціям у їхньому нескінченному прагненні всесвіту, де не відбувалося б нічого непередбачуваного.

Ефект падіння-маслом-донизу — це доволі тривіальний, але показовий індикатор. Він демонстрував зростання активності Аудиторів. «Облиште все, — лунало їхнє споконвічне послання. — Вертайтеся до стану океанських крапельок. З крапельками легше».

Але Смерть знав, що велика гра відбувається на багатьох рівнях. Хоч нерідко було важко зрозуміти, хто саме веде цю гру.

— КОЖНА ПРИЧИНА МАЄ СВІЙ НАСЛІДОК, — мовив він уголос. — А КОЖЕН НАСЛІДОК МАЄ СВОЮ ПРИЧИНУ.

Він кивнув Смерті Щурів.

— ПОКАЖИ-НО МЕНІ, — сказав Смерть. — ПОКАЖИ МЕНІ... ПОЧАТОК.

Цок

Була холоднюща зимова ніч. Якийсь чоловік щосили загрюкав у задні двері, аж із даху посипався сніг.

Дівчина, яка захоплено милувалася в дзеркалі своїм новим капелюшком, поправила сукню, ще нижче опустивши і так уже доволі відверте декольте на той випадок, якби гість виявився чоловічої статі, а тоді пішла й відчинила двері. На тлі застиглого світла зірок вирізнялися контури чиеїсь постаті. Його плащ починав уже вкриватися сніжинками.

— Пані Отг? Повитуха? — запитав він.

— Панна, мушу уточнити, — з гордістю відповіла вона. — І відьма, звісно, також, — вона показала на свого

новенького чорного гостроверхого капелюшка. Була ще на тому етапі, коли навіть удома його не скидала.

— Вам треба прийти негайно. Це вкрай терміново.

Дівчину раптом охопила паніка.

— Це пані Вівер? Я думала, що в неї почнеться лише за кілька тиж...

— Я прибув іздалеку, — урвав її чужинець. — Кажуть, що ви найкраща у світі.

— Що? Я? Та я ж тільки раз приймала пологи! — мовила із зацькованим виглядом панна Огґ. — Бідді Спектів набагато досвідченіша за мене! Або старенька Мінні Фортрайт! Пані Вівер мала бути моєю першою самостійною спробою, адже вона міцна, мов шаф...

— Прошу мені вибачити. Я більше не зловживатиму вашим часом.

Незнайомець відступив на крок і розчинився в поцяткованих сніжинками тінях.

— Агов? — гукнула панна Огґ. — Агов?

Але вона вже нічого не бачила, крім слідів, які зникали серед усипаної снігом стежки...

Цок

У двері щосили загроюкали. Пані Огґ поклала на долівку дитину, яка сиділа в неї на колінах, і пішла відсунути заставку.

На тлі теплого літнього вечора вирізнялися контури темної постаті, плечі якої мали якийсь дивний вигляд.

— Пані Огґ? Ви вже одружені?

— Ага. Двічі, — жваво озвалася пані Огґ. — Чим я можу вам прислу...

— Вам треба прийти негайно. Це вкрай терміново.

— Я не знала, що в когось почали...

— Я прибув іздалеку, — урвав її чужинець.

Пані ОгГ завагалася. Він якось дивно вимовив слово «іздалеку». А ще вона побачила, що його плащ був білий від снігу, який швидко танув. У її голові промайнув далекий спогад.

— Ну, тоді, — мовила вона, збагачена чималим досвідом останніх двадцяти років, — хай би й так, і я завжди роблю все якнайкраще, можете в будь-кого запитати. Та все ж таки я не вважаю себе *найкращою*. Я завжди вчуса, дізнаюся щось нове.

— Он воно як. Тоді я звернуся до вас у зручніший... час.

— Чому у вас сніг на...?

Але чужинця вже там не було, хоч він немовби й не зникав...

Цок

У двері щосили загнукали. Тітуня ОгГ обережно відставила нічну чарочку бренді і якусь мить дивилися на стіну. Життєвий досвід крайнього відьмацтва* настільки загострив ті відчуття, про існування яких більшість людей і не підозрювали, що в її голові відразу щось «клацнуло».

В чайнику на плиті вже закипала гаряча вода для грілки.

Тітуня ОгГ відклала вбік люльку, підвелася й відчинила двері у весняну ніч.

* Крайня відьма заробляє на життя в межових ситуаціях, у ті миті, коли виникають граничні умови, тобто, на краю, на грані — між життям і смертю, світлом і темрявою, добром і злом, а також між сьогодні й завтра — а це найнебезпечніша грань.

— Гадаю, ви прибули здалека, — мовила вона, анітрохи не здивувавшись появі цієї темної постаті.

— Це правда, пані Отт.

— Мене всі називають Тітунею.

Вона подивилася на сніжинки, що танули і скрапували з його плаща. Тут уже цілий місяць не було снігу.

— І це, я припускаю, терміново? — запитала вона, починаючи пригадувати.

— Авжеж.

— А тепер ви маєте повісти: «Вам треба прийти негайно».

— Вам треба прийти *негайно*.

— Ну, тоді, — мовила вона. — Мушу сказати, що *так*, я дуже добра повитуха, принаймні я сама так вважаю. Я допомогла сотням з'явитися на світ. Навіть тролям, а це непросте завдання для недосвідчених. Я знаю про пологи все — і ззаду, і спереду, а інколи мало не збоку. Хоч завжди готова навчитися новому, — вона скромно схилила голову. — Я не вважаю себе найкращою, — додала вона, — але мушу сказати, що не знаю нікого кращого за мене.

— Ви мусите негайно, вже піти зі мною.

— Я мушу, справді мушу? — перепитала тітуня Отт.

— Так!

Крайні відьми дуже швидко думають, адже краї так стрімко зрушуються з місця. І вони навчаються розрізняти, коли відбуваються міфологічні зсуви, і коли треба бігти їм услід і не відставати.

— Я тільки візьму...

— У нас *немає часу*.

— Але ж я не можу отак піти і...

— *Вже*.

Тітуня сягнула по торбу для пологів, яку завжди тримала за дверима саме для таких okazій, і в якій зберігалось все, що їй могло бути потрібне, а також деякі речі, якими їй би ніколи, мала вона надію, не довелося б користуватися.

— Гаразд, — мовила вона.

І вийшла з хати.

Цок

Чайник якраз починав кипіти, коли Тітуня знову повернулася на кухню. Якусь мить вона на нього дивилася, а тоді зняла з вогню.

У чарочці біля крісла ще й далі була краплинка бренді. Тітуня випила її, а тоді наповнила чарку по вінця із пляшки.

Узяла свою люльку. Вона ще й далі була теплава. Тітуня затяглася, і почулося тріскотіння вугликів.

Тоді вона витягла щось із торби, яка тепер добряче спорожніла, і сіла з чаркою бренді в руці, дивлячись на цю річ.

— Отже, — вимовила вона врешті-решт. — Це було... дуже незвично...

Цок

Смерть дивився, як зникає це видиво. Декілька сніжинок, які вилетіли з дзеркала, вже танули на підлозі, але в повітрі ще висів запах люлькового диму.

— АГА, ЗРОЗУМІЛО, — мовив він. — ПОЛОГИ ЗА ДИВНИХ ОБСТАВИН. АЛЕ ЧИ ЦЕ БУЛО ПРОБЛЕМОЮ, ЧИ СТАНЕ ЇЇ ВИРШЕННЯМ?

— ПІ-ПІ, — пискнув Смерть Щурів.

— ВЛАСНЕ, — сказав Смерть. — ЦІЛКОМ МОЖЛИВО, ЩО ТИ МАЄШ РАЦІЮ. Я ЗНАЮ, ЩО ПОВИТУХА НІЧОГО МЕНІ НЕ СКАЖЕ.

Смерть Щурів мав здивований вигляд.

— ПІ-ПІ?

Смерть усміхнувся.

— СМЕРТЬ? ДБАТИ ПРО ЖИТТЯ ДИТИНИ? НІ. НЕ ВОНА.

— Я перепрошую, — втрутився крук, — але чому це панна ОгГ стала пані ОгГ? Так, наче сільський шлюб за домовленістю, якщо ви вловлюєте хід моїх думок.

— ВІДЬМИ МАТРИЛІНІЙНІ, — сказав Смерть. — ЇМ ЗНАЧНО ЛЕГШЕ МІНЯТИ ЧОЛОВІКІВ, АНІЖ ПРИЗВИЩА.

Він попрямував до письмового столу і відкрив шухляду.

Там лежав великий альбом у палітурці кольору ночі. На обкладинці, там, де на подібних альбомах зазвичай написано «Наше весілля» або просто «Фотоальбом», був напис «СПОГАДИ».

Смерть почав обережно гортати важкі сторінки. Деякі спогади злітали з цих сторінок, творячи на коротку мить картинки у повітрі, а тоді зникали десь у віддалених темних кутках кімнати. Лунали також уривки всіляких звуків — сміху, плачу, вересків, а ще невідомо чому коротка музична фраза на ксилофоні, що змусила його на мить завмерти.

Безсмертному є багато чого згадати. Інколи краще зберігати речі в безпечному місці.

У повітрі над столом завис один старезний спогад, пожовклий і з потрісканими краями. Він зображав п'ятеро постатей — чотирьох верхи на конях і одного в колісниці, що явно залишали позаду грозову бурю. Коні неслися галопом. Відіння повнилося димом, вогнем і загальним збудженням.

— АХ, ЦІ СТАРІ ЧАСИ, — сказав Смерть. — ЩЕ ДО ТОГО, ЯК ВИНИКЛА МОДА НА СОЛЬНІ КАР'ЄРИ.

— ПІ-ПІ? — запитав Смерть Щурів.

— О, ТАК, — сказав Смерть. — КОЛИСЬ НАС БУЛО П'ЯТЕРО. П'ЯТЕРО ВЕРШНИКІВ. АЛЕ ЗНАЄШ, ЯК ЦЕ БУВАЄ. ЗАВЖДИ ВИНИКАЄ СУПЕРЕЧКА. ТВОРЧІ НЕПОРОЗУМІННЯ, РОЗТРОЩЕНІ КІМНАТИ, ТАКІ ОСЬ РЕЧІ, — він зітхнув. — А ТАКОЖ СЛОВА, ЯКИХ НЕ ВАРТО БУЛО ГОВОРИТИ.

Він погортав ще пару сторінок і знову зітхнув. Коли тобі потрібен спільник, а ти — Смерть, на кого ти можеш посправжньому покластися?

Його замислений погляд зупинився на горнятку з ведмедиком.

Звичайно, була ще родина. Так. Він обіцяв ніколи більше цього не робити, але так і не навчився дотримуватися обіцянок.

Він підвівся і знову підійшов до дзеркала. Часу було обмаль. Речі у дзеркалі були ближчі, ніж видавалися.

Було чути, ніби щось проповзло, тоді нічим не порушену мить тиші, і врешті гуркіт, наче впала сумка з кеглями.

Смерть Щурів здригнувся. Крук поспіхом злетів угору.

— ПРОШУ ДОПОМОГТИ МЕНІ, — пролунав голос із затінку. — А ТОДІ ПРОШУ ПОЧИСТИТИ МЕНЕ ВІД ТОГО КЛЯТОГО МАСЛА.

Цок

Цей стіл був сферою галактик.

Усе тут мерехтіло. На чорному тлі виблискували вигадливі коліщатка і спіралі...

Джеремі завжди подобалося бачити годинник розібраним, коли перед ним на чорній оксамитовій тканині були акуратно викладені всі коліщатка і пружини. Він тоді ніби споглядав сам Час — демонтований, контрольований, зрозумілий до найменшої деталі...

Волів би, щоб таким було і його життя. Було б чудово розібрати його на частинки, розкласти їх на столі, ретельно почистити і змастити, а тоді знову зібрати до купи, щоб вони належним чином крутилися і функціонували. Але інколи здавалося, ніби життя Джеремі змонтував не надто компетентний майстер, з-під рук якого деякі маленькі, проте важливі деталі порозліталися по закутках кімнати.

Волів би трохи більше любити людей, але чомусь ніколи не міг знайти з ними спільної мови. Ніколи не знав, що їм казати. Якщо уявити життя веселою вечіркою, то йому тоді навіть на кухні не було місця. Він заздрив тим людям, які дісталися принаймні до кухні. Там, можливо, ще залишилися рештки соусів і приправ, а також одна-дві пляшки дешевого вина, яке хтось приніс із собою, і яке, мабуть, ще навіть можна допити, якщо витягти з пляшки вологі сигаретні недопалки. На кухні, цілком можливо, могла навіть опинитись якась дівчина, хоч Джеремі розумів, що будь-яка уява повинна мати свої межі.

Але Джеремі ніколи не отримував навіть запрошення на таку вечірку.

А от годинники... з годинниками все було інакше. Він знав, що примушує їх цокати.

Його повне ім'я було Джеремі Дзигар, і це було невипадково. Він був членом Гільдії годинникарів відколи йому виповнилося лише кілька днів, і всі знали, що це означало. А це означало, що його життя розпочалося в кошику,

на порозі. Всі знали, з чим це було пов'язане. Гільдії забирали всіх підкидьків разом із ранковим молоком. Це був стародавній різновид благодійності, бо в багатьох знайд долі складалися набагато гірше. Тут сироти отримували життєву перспективу, сяке-такє виховання, ремесло, надію на майбутнє і власне ім'я. У багатьох прекрасних дам, майстерних ремісників або міських сановників були такі багатозначні прізвища, як Лудд, Тістюх, Каламбура чи Дзигар. Їх називали на честь славетних ремісників або божественних покровителів, роблячи їх, таким чином, немовби членами більшої родини. Старші знайди пам'ятали, звідки вони з'явилися, і під час Вепроночі щедро обдаровували харчами й одягом різноманітних менших братів і сестер по кошику. Це було далеко від досконалості, але ж хіба є щось досконале в цьому світі?

Отож-бо Джеремі виростав здоровим і дещо дивакуватим, маючи дар до свого надбаного ремесла, що майже компенсував брак інших недоступних йому талантів.

Дзенькнув дзвіночок крамнички. Джеремі зітхнув і відклав убік окуляри. Проте не квапився йти до дверей. У крамниці було на що подивитися. Інколи йому навіть доводилося кахикнути, щоб привернути увагу покупця. Треба однак додати, що інколи Джеремі мусив кахикнути, щоб привернути увагу власного відображення, коли він голився.

Джеремі намагався бути цікавою особистістю. Біда, однак, була в тому, що він був такою особистістю, яка, вирішивши стати цікавою, насамперед спробує знайти книжку «Як бути цікавою людиною», а тоді ще й довідається, чи існують якісь курси для цього. Він не міг зрозуміти, чому люди вважають його нудним співрозмовником. Чому так,

адже він міг говорити про всі на світі *різновиди* годинників? Про механічні годинники, магічні годинники, водяні, вогняні, квіткові, свічкові, піскові, годинники із зозулею, рідкісні годинники з гершебським жучком... Але невідомо чому ніхто не бажав вислухати до кінця ці його розповіді.

Він зайшов до крамнички і зупинився.

— Ой... перепрошую, що примусив вас чекати, — попросив він вибачення. Це була *жінка*. А ще в одвірку зайняли позиції двійко тролів. Їхні темні окуляри і завеликі чорні костюми, що пасували їм, як корові сідло, робили їх схожими на опудала, які зневажливо називають опудалами інших людей. Один із них хруснув суглобами пальців, коли побачив, що Джеремі на нього дивиться.

Жінка була загорнута у величезну й дорогу білу хутряну шубу, чим, мабуть, і можна пояснити присутність тролів. Довге чорне волосся спадало їй на плечі, а обличчя в неї було таке бліде, що майже зливалося з білизнами шуби. Була вона... доволі вродлива, подумав Джеремі, хоч і не був експертом у таких питаннях, але це була монохроматична, одноколірна врода. Цікаво, подумав він, чи не зомбі вона? У місті таких було зараз чимало, а ті, які розсудливо зберігали після смерті все своє майно, могли, мабуть, дозволити собі й таку шубу.

— *Жучковий* годинник? — запитала вона, відвертаючись від скляного купола.

— Е-е, так... У гершебського жучка-адвоката дуже стабільний розпорядок дня, — відповів Джеремі. — Я його, е-е, тримаю тільки, гм, з цікавості.

— Це так... органічно, — сказала жінка. Вона дивилася на нього, мов на ще якогось жука. — Нас звати Мірія ЛеГіжон. *Леді* Мірія ЛеГіжон.

Джеремі ввічливо простягнув їй руку. Йому дуже довго їй терпляче роз'яснювали в Гільдії годинників, як контактувати з людьми, аж поки його розпачливі інструктори не втратили остаточно надію навчити його цій премудрості, проте деякі речі він таки засвоїв.

Її світлість подивилася на простягнуту руку. Урешті-решт до них причвалав один із тролів.

— Їхня ледість не тиснути руки, — прогугнявив він гулким шепотом. — Вона не бути дотикова персона.

— Он як? — розгубився Джеремі.

— Але годі вже з цим, мабуть, — сказала леді ЛеГіжон, відступаючи на крок. — Ви робите годинники, а ми...

Щось задзеленчало в кишені сорочки Джеремі. Він витягнув звідти великого годинника.

— Якщо він відбивав годину, то заскоро, — сказала жінка.

— Е-е... гм... ні... але я б вам порадив, е-е, затулити руками вуха...

Настала третя година. І всі годинники зазвучали водночас. Закували зозулі, у свічкових годинниках падали додолу шпильки, водяні годинники дзюрчали і булькали, випорожнюючи відерця, дзенькали дзвіночки, гриміли гонги, бамкали куранти, а гершебський жук-адвокат зробив сальто-мортале.

Тролі ляснули здоровезними лапами по вухах, затуляючи їх, а от леді ЛеГіжон просто стояла собі, взявши руки в боки і нахиливши голову, аж поки не стихло відлуння останнього дзвінка.

— Бачимо, що все правильно, — мовила вона.

— Що? — перепитав Джеремі. Він подумав: а, може, вона вампір?

— Усі ваші годинники точні, — сказала леді Леґіжон. — Ви дуже *скрупульозно* до цього ставитеся, містере Джеремі?

— Годинник, який не показує правильну годину, є... несправний, — відповів Джеремі. Він тепер волів би, щоб вона забралася геть. Його непокоїли її очі. Він чув про людей із сірими очима, а її очі були сірі, наче у сліпця, і вона явно дивилася на нього і крізь нього.

— Так, і з цим ви мали трохи клопоту, авжеж? — запитала леді Леґіжон.

— Я... я не... не... я не розумію, про що ви...

— У Гільдії годинників? Вільямсон, у якого годинник постійно поспішав на п'ять хвилин? А ви...

— Мені тепер набагато краще, — сказав Джеремі, зціпивши зуби. — Я маю ліки. Гільдія була дуже люб'язна. А тепер, будьте ласкаві, йдіть звідси.

— Містере Джеремі, ми хочемо, щоб ви зробили нам точний годинник.

— У мене всі годинники точні, — буркнув Джеремі, дивлячись собі під ноги. Він мав заживати ліки не раніше, ніж через п'ять годин і сімнадцять хвилин, але вже зараз відчував у них потребу. — А тепер я попрошу вас...

— Наскільки точні ваші годинники?

— Можуть помилитися менше, ніж на секунду за одинадцять місяців, — негайно відповів Джеремі.

— Це вважається добрим результатом?

— Так, — це вважалось дуже добрим результатом. Ось чому Гільдія була такою чуйною. Геніям завжди дозволяють мати певну свободу дій після того, як у них забирають із рук молоток і витирають кров.

— Нам потрібна значно більша точність.

— Це неможливо.

— Он як? Тобто, неможливо для вас?

— Так, для мене. А якщо це неможливо для мене, то жоден інший годинникар у місті цього не зробить. Я знав би, якби хтось був здатний на таке!

— Та невже? Ви в цьому впевнені?

— Я знав би, — і так воно й було. Він обов'язково знав би. Свічкові годинники і водяні... це були іграшки, які він тримав просто з поваги до історії хронометражу, і навіть тоді він цілими тижнями експериментував із воском і відерцями, роблячи з примітивних годинників такі, за якими ви могли б, скажімо так, доволі точно звіряти свій час. І не страшно, що вони не могли бути *ідеально* точними. Це були прості, натуральні речі, імітації часу. Він ними не переймався. А от справжній годинник... це вже був механізм, пов'язаний із числами, а числа мають бути досконалі.

Вона знову схилила голову вбік.

— А як ви *перевіряєте* їх на точність? — запитала вона.

Його часто запитували про це в Гільдії, відколи в нього прорізався талант. Він і тоді не міг відповісти на це питання, адже воно було без *сенсу*. Годинник для того й роблять, щоб він був точним. Скажімо, художник намалював портрет. Якщо намальована людина вийшла подібною, значить, він намалював правильний, точний портрет. Якщо ж усе робити правильно, виготовляючи годинник, він і буде точний. Вам не потрібно його перевіряти. Ви й так це *знаєте*.

— Я й так це знаю, — відповів він.

— *Нам* потрібно, щоб ви зробили *дуже* точний годинник.

— Наскільки точний?

— *Найточніший*.

— Але на мою роботу впливають деякі матеріальні обмеження, — сказав Джеремі. — Я... розробив певні технології, але існують такі речі, як... вібрації вуличного руху, невеличкі зміни температури й таке інше.

Леді Леґіжон розглядала тепер низку величеньких годинників, які приводили в дію бісики. Узяла один і відчинила задню кришку. Там було крихітне сідельце і педальки, але поза тим нутроці були порожні.

— Без бісиків? — запитала вона.

— Я їх тримаю лише для історії, з цікавості, — пояснив Джеремі. Ці годинники були не дуже точні, відстаючи щохвилини на кілька секунд, а вночі взагалі зупинялися. З них була бодай якась користь лише в тому випадку, якщо точність для вас визначалася словами «десь біля другої». Він аж скривився, коли про це подумав. Так, ніби почув, як хтось дряпає нігтями по шкільній дошці.

— А що скажете про інвар? — запитала леді, ще й далі розглядаючи музей годинників.

Джеремі це приголомшило.

— Цей сплав? Я не припускав, що про нього комусь відомо поза межами Гільдії. І він дуже дорогий. Набагато дорожчий за золото.

Леді Леґіжон випросталася.

— Гроші — це не проблема, — сказала вона. — Чи завдяки інвару ви б досягли ідеальної точності?

— Ні. Я вже його випробовував. Це правда, що температура на нього не впливає, але завжди існують інші... *бар'єри*. Щораз менші перешкоди створюють щораз більші проблеми. Парадокс Ксенона.

— Ах, так. Того ефебійського філософа, який стверджував, що неможливо влучити стрілою в бігуна? — уточнила леді.

— Теоретично, адже...

— Але Ксенон, якщо не помиляюся, створив чотири парадокси, — урвала його леді ЛеГіжон. — Вони пов'язані з ідеєю існування такої речі, як щонайменша одиниця часу. Вона ж повинна існувати, чи не так? От якщо взяти теперішню мить. Вона повинна мати певну протяжність, адже одним своїм кінцем вона сполучена з минулим, а другим кінцем — із майбутнім, тож якби теперішність *не мала* цієї протяжності, вона взагалі не могла б існувати. Для неї не було б жодного теперішнього часу.

Джеремі раптово відчув наплив любові. Він такого не відчував, відколи йому було вісімнадцять місяців, і він зняв задню кришку дитячого годинника.

— То ви тоді говорите про... знаменитий «всесвітній цок», — вимовив він. — Але жодним різакон не вирізати такі малесенькі шестірні...

— Залежно, що називати шестірнею. Ви читали ось це?

Леді ЛеГіжон махнула рукою одному із тролів, який причвалав ближче і поклав на прилавок подовгастий пакунок.

Джеремі його розгорнув. Там була маленька книжечка.

— «Казки сестер Грім»? — здивувався він.

— Прочитайте казку про скляний годинник із Бад Шупайна, — порадила леді ЛеГіжон.

— Дитячі казки? — перепитав Джеремі. — Чим вони мені допоможуть?

— Хтозна. Ми знову завітаємо завтра, — додала леді ЛеГіжон, — й почуємо, що ви вирішили. А тим часом ось невеличке свідчення щирості наших намірів.

Троль поклав на прилавок великий шкіряний мішечок. З нього долинув солідний дзвін багатьох золотих

монет. Джеремі не звернув на це особливої уваги. У нього таких монет було вдосталь. Навіть досвідчені годинникарі приходили до нього купувати годинники. Золото йому надавалося, адже тоді він мав більше часу працювати над новими годинниками. А це йому приносило ще більше золота. Можна сказати, що золото лише займало належне йому місце поміж годинниками, тільки й усього.

— Я також можу роздобути для вас інвар, у великих кількостях, — сказала вона. — Це буде частина вашої платні, хоч я й погоджуюся, що навіть інвар нам тут не допоможе. Містер Джеремі, ми з вами розуміємо, що найкращою для вас платнею за виготовлення першого насправді точного годинника буде *нагода* виготовити перший насправді точний годинник, так?

Він відповів нервовою усмішкою.

— Було б... чудово, якби це вдалося, — вимовив він. — Справді, це б означало... кінець годинникарства.

— Так, — погодилася леді Леґґон. — Нікому й ніколи більше не довелося б виготовляти годинники.

Цок

Цей стіл нічим не захащений.

На ньому купка книжок і лінійка.

А ще там зараз стоїть зроблений з картону годинник.

Міс бере його зі столу.

Інших учительок школи називали Стефанією, Джоан і так далі, але в її класі суворо вимагалось звертатися до неї *міс* Сюзен. «Суворо» було, фактично, тим словом, яке найточніше характеризувало саму міс Сюзен, тож під час уроків вона наполягала, щоб до неї зверталися «*міс*»

подібно до того, як до короля мають звертатися «*Ваша Величносте*», причому з вельми подібних причин.

Міс Сюзен вбиралася в усе чорне, що не викликало схвалення у директорки, котра, однак, нічого не могла з цим удіяти, адже чорний колір таки був респектабельний. Вона була молода, але вповита аурую якогось невизначеного віку. Її біляве з чорною смужкою волосся було зібране в тугий вузол. Директорка і цього також не схвалювала — казала рішуче і впевнено, немовби кожне її слово починалося з великої літери, що свідчило про Архаїчний Імідж Учителювання. Проте вона жодного разу не ризикнула неохвально висловитися з приводу того, як рухалася міс Сюзен, адже міс Сюзен пересувалася, наче тигриця.

Було, фактично, доволі нелегко висловлюватися неохвально стосовно міс Сюзен у її присутності, адже в такому разі вона нагороджувала вас Поглядом. Цей погляд аж ніяк не був загрозливий. Був радше спокійний і стриманий. Вам просто не хотілося б побачити його знову.

Цей Погляд спрацьовував і в класі. Взяти хоча б домашнє завдання, ще один Архаїчний Звичай, з яким безрезультатно боролася директорка. Жодному з учнів міс Сюзен навіть у голову не приходило вигадувати відмовки на кшталт того, що їхнє домашнє завдання погриз собака, адже було щось таке в образі міс Сюзен, що невідступно переслідувало учнів навіть удома, тож собака натомість приносив їм перо і пильнував, щоб завдання було виконане. Міс Сюзен володіла також безпомилковим інстинктом визначати хто ледарював, а хто докладав зусиль. Усупереч настановам директорки, міс Сюзен не дозволяла дітям робити те, що їм подобається. Вона примушувала їх робити те, що подобалося їй. І це ставало для всіх набагато цікавішим.

Міс Сюзен підняла над собою картонного годинника й запитала:

— Хто мені скаже, що це таке?

Угору злетів цілий ліс рук.

— Так, Мірандо?

— Це годинник, міс.

Міс Сюзен усміхнулася, старанно обійшла увагою руку, якою розмахував, нестямно вигукуючи щось на кшталт «у-у, у-у, у-у», хлопець на ім'я Вінсент, і показала на того, що сидів у нього за спиною.

— Майже правильно, — сказала вона. — Так, Самуїле?

— Це картон, який зробили *схожим* на годинник, — сказав хлопець.

— Правильно. Завжди дивіться, що перед вами насправді. І оце з допомогою цієї фальшивки я б мала навчати вас визначати час, — міс Сюзен глузливо усміхнулася й пожбурила картонку геть.

— Спробуємо, можливо, іншим способом? — запитала вона і клацнула пальцями.

— Так! — хором озвався клас, а тоді всі вигукнули: — Ах! — коли раптом зникли стіни, підлога і стеля, а їхні парти повисли високо над містом.

Неподалік від них стирчав величезний потрісканий циферблат баштового годинника Невидної академії.

Збуджені школярі підштовхували одне одного ліктями. Той факт, що їхні черевики висіли прямо в повітрі, а до землі було метрів сто, їх, здається, зовсім не турбував. Також, як це не дивно, вони навіть не здавалися *здивованими*. Їм просто було цікаво. Вони поводитися, немов дослідники, що бачили чимало інших цікавих речей. А так воно й було у класі міс Сюзен.

— Ану, Меланіє, — сказала міс Сюзен, а тим часом до неї на стіл прилетів і сів там голуб. — Велика стрілка показує дванадцять, а величезна стрілка наближається до десяти, отже...

Вгору злетіла Вінсентова рука.

— У-у, міс, у-у, у-у...

— Майже дванадцята година, — спромоглася на відповідь Меланія.

— Добре. Але ось тут...

Повітря затьмарилося.

Тепер усі парті, не міняючи свого чіткого розташування, опинилися на бруківці майдану якогось іншого міста. І більша частина класної кімнати теж. Шафи, таблиця природознавства, шкільна дошка. От тільки стіни десь загубилися.

Ніхто на майдані не звертав на гостей жодної уваги, але, як це не дивно, ніхто й не намагався пройти крізь них. Повітря було теплішим і пахло морем і болотом.

— Хтось знає, де ми зараз? — запитала міс Сюзен.

— У-у, я, міс, у-у, у-у... — для того, щоб витягти ще вище руку, Вінсенту треба було злетіти над землею.

— Може ти, Пенелопо? — поцікавилася міс Сюзен.

— Ой, міс, — розпачливо зітхнув Вінсент.

Пенелопа, вродлива, слухняна і явно тупувата, оглянула з панічним виразом обличчя залюднену площу і побілені будинки з накриттям.

— Минулого тижня ми тут були на уроці географії, — нагадала міс Сюзен. — Місто оточене болотами. На річці Вйо. Відоме своєю кулінарією. Багато морепродуктів?..

Пенелопа насупила свої елегантні брови. Голуб пурхнув зі столу міс Сюзен і долучився до зграйки голубів, що

вишукували залишки їжі поміж плит бруківки, лагідно воркуючи своєю голубиною говіркою.

Знаючи, що багато чого може статися, поки Пенелопа перебуватиме в процесі роздумів, міс Сюзен показала рукою на годинника, що прикрашав крамничку з другого боку площі, і запитала:

— А хто мені скаже, якщо ваша ласка, котра година зараз тут, у Ґеної?

— У-у, міс, міс, у-у...

Хлопець на ім'я Ґордон обережно припустив, що це, можливо, третя година, а розчарований Вінсент гучно випустив із легенів залишки повітря.

— Правильно, — сказала міс Сюзен. — А хтось мені скаже, чому в Ґеної третя година, а в Анк-Морпорку дванадцята?

Уникнути цього було вже неможливо. Якби Вінсентова рука піднеслася ще швидше, її, мабуть, обпекло б третя повітря.

— Так, Вінсенте?

— У-у, міс, швидкість світла, міс, шістсот миль на годину, і коли сонце встає на Узбіччі біля Ґеної, дванадцяти годинам потрібно ще три години, щоб дістатися до нас, міс!

Міс Сюзен зітхнула.

— Дуже добре, Вінсенте, — сказала вона і підвелася. Усі в класі не зводили з неї очей, дивлячись, як вона іде до Канцелярської Шафи. Шафа, скидалося на те, подорожувала разом із ними, а ще, якби хтось звернув на це увагу, можна було зауважити невиразні лінії в повітрі, що позначали стіни, вікна і двері. І тоді пильний і вдумливий спостерігач міг би запитати: «Отже... ця класна кімната якимось чином ще й далі перебуває в Анк-Морпорку і одночасно в Ґеної,

так? Це якийсь трюк? Це відбувається насправді? Чи в нашій уяві? Чи для цієї вчительки це невелика різниця?

На місці були й *нутроці* цієї шафи, і в цьому темному, пропахлому паперами сховку міс Сюзен зберігала *зірки*.

Там були золоті та срібні зірки. Одна золота зірка була варта трьох срібних.

Директорка і цього теж не схвалювала. Якось вона заявила, що це заохочує Конкурентоспроможність. Міс Сюзен відповіла тоді, що в цьому й полягає суть, і директорка поспіхом подріботіла геть, уникаючи Погляду.

Учнів доволі рідко нагороджували срібними зірками, а золотими — взагалі не частіше, ніж раз у два тижні, тож і суперництво в намаганні їх отримати було відповідним. Міс Сюзен тим часом дістала з шафи срібну зірку. Ще трохи, і Вінсент Завзятий матиме власну галактику. Треба віддати йому належне — його зовсім не цікавило, яку саме зірку він отримує. Кількість, ось що його цікавило. Міс Сюзен подумки назвала його «Хлопцем, Якого Найвірогідніше Приб'є Одного Дня Власна Дружина».

Вона знову підійшла до свого столу і спокусливо покляла перед собою зірку.

— А тепер *екстраособливе* питання, — сказала вона де-що зловтішно. — Чи це означає, що там є «потім», коли тут є «тепер»?

Рука завмерла напівпіднятою.

— У-у... — почав був Вінсент і зупинився. — Це не має сенсу, міс...

— Питання не повинні мати сенсу, Вінсенте, — сказала міс Сюзен. — А от відповіді повинні.

Почулося немовби зітхання від Пенелопи. На подив міс Сюзен, обличчя, що неодмінно змусить її батька одного

дня наймати для неї охоронців, позбувалося свого звичного радісно-мрійливого стану, знаходячи потрібну відповідь. Її білосніжна, мов алебастр, рука також здіймалася вгору.

Учні завмерли в очікуванні.

— Так, Пенелопо?

— Тепер...

— Так?

— Тепер є завжди і скрізь, міс?

— Абсолютно правильно. Молодчина! Гаразд, Вінсенте, ти можеш отримати срібну зірку. А тобі, Пенелопо...

Міс Сюзен знову попрямувала до шафи з зірками. Вже те, що Пенелопа на такий тривалий час зійшла зі своєї хмарки, щоб відповісти на питання, вартувало зірки, але настільки глибоке філософське судження заслуговувало на золоту нагороду.

— Я хочу, щоб ви всі розгорнули свої зошити й записали те, що нам сказала щойно Пенелопа, — радісно звеліла вона, сідаючи за стіл.

І тут вона побачила на своєму столі чорнильницю, яка почала підніматися вгору, неначе Пенелопина рука. Це була керамічна чорнильниця, що якраз пасувала до круглого отвору на дерев'яному столі. Вона плавно піднеслася вгору, балансуючи, як виявилось, на життєрадісному черепі Смерті Щурів. Він підморгнув міс Сюзен однією зі своїх синьосвітних очниць.

Навіть не дивлячись униз, вона дуже спритно відсунула чорнильницю вбік однією рукою, а другою стягнула по товстезний том казок. А тоді з такою силою вдарила цією книгою по отвору, що темно-синє чорнило аж вихлюпнулося на бруківку.

Затим вона підняла на столі кришку й зазирнула всередину. Там, звісно, нічого не було. Принаймні нічого макаринного...

...якщо не враховувати погризеного щурячими зубами шматочка шоколаду і записки готичним шрифтом зі словами:

Чекаю тебе

під якими був дуже знайомий символ «Альфи й Омegi» і підпис:

Дідусь.

Сюзен схопила записку і зібгала її в кульку, усвідомлюючи, що її аж трясе від люті. Як він *посміє*? Та ще й прислати цього щуряку!

Вона кинула кульку в кошик для сміття. Ніколи не промахувалася. Інколи кошику навіть доводилося зрушити з місця, щоб вона в нього влучила.

— А тепер підемо й поглянемо, котра година зараз у Хапонії, — сказала вона дітям, які спостерігали за нею.

Книжка, що впала на столі, розгорнулася на певній сторінці. Пізніше настав час читати казки, і міс Сюзен здивувалася, дещо запізно, яким це чином ця книжка опинилася в неї на столі, хоч перед тим вона її там не бачила.

А бризки від темно-синього чорнила залишалися на бруківці майдану в Геної, аж поки їх не змила вечірня злива.

Цок

Перші слова, які прочитують шукачі просвітлення в таємних, сповнених ударів гонгів долинах, які відвідує снігова людина еті біля осердя світу, містяться в «Житті Колина Вічноздивованого».

Насамперед вони запитують: «Чому він був вічноздивований?».

А їм відповідають: «Колин розмірковував над природою часу і зрозумів, що всесвіт постійно народжується заново, мить за миттю. Отже, зрозумів він, минулого насправді не існує, є тільки спогад про минуле. Спробуйте кліпнути очима, і світ, який ви побачите, розплющивши очі, не існував, коли ви їх заплющили. Ось чому, казав він, здивування — це єдиний відповідний стан мозку. А єдиний відповідний стан серця — це радість. Небо, яке ви бачите зараз, ви ще ніколи в житті не бачили. Теперішня мить досконала. Тіштеся нею».

Перші слова, які прочитав юний Лу-Тзе, шукаючи здивування в темному, багатолюдному, просякнутому дощем місті Анк-Морпорк, були такі: «Оренда кімнат, ціна поміркована». І він утішився.

Цок

У тій країні, де добре росте збіжжя, люди провадять сільське господарство. Вони розуміють смак доброго ґрунту. Вони вирощують зерно.

У тій країні, де великі родовища руди, від полум'я доменних печей небо навіть уночі багряне, мов при заході сонця. Там не стихає гупання молотів. Люди виготовляють сталь.

Є країна вугілля, країна м'яса, країна пасовищ. У світі безліч країн, де якась одна річ визначає, за що там беруться люди. А тут, у високогірних долинах довкола осердя світу, де ніколи не тане сніг, розташована країна просвітлення.

Люди тут знають, що *не існує* жодної сталі, є тільки ідея сталі.* Вони дають імена новим речам, а також речам, які не існують. Вони дошукуються сутності буття і природи душі. Вони творять мудрість.

У кожній увінчаній льодовиками долині, де навіть у розпал літа вітер приносить крижинки, височіють храми.

Є там ченці-слухачі, які намагаються почути серед світового гомону слабке віддуння звуків, що приводять у рух усесвіт.

Є ще Брати Незворушності — відлюдна й потаємна секта, члени якої вірять у те, що всесвіт можна збагнути тільки завдяки абсолютному і незворушному спокою, що чорний колір пасує до всього, а жовтий ніколи не вийде з моди.

У запаморочливо прямовисному і обплетеному навхрест канатами храмі балансуючі ченці досліджують світову нестабільність, а тоді вирушають у тривалі й ризиковані подорожі для відновлення рівноваги. Їхню роботу можна побачити високо в горах і на безлюдних острівцях. Вони користуються маленькими мідними терезами, не більшими за кулак. Вони працюють. Це ж *очевидно*, що вони працюють. Адже світ ще й досі не перекинувся догори дригом.

А в найвищій, найзеленішій, найпросторішій долині, де ростуть абрикоси, а в потічках навіть у найспекотніший день пливе крига, розташовано монастир Ой-Донг з бойовими ченцями Ордену Колина. Інші секти називають їх історичними ченцями. Мало що відомо про те, що вони роблять, хоч дехто звертав увагу на той дивовижний

* Але вони й далі вживають виделки або, якщо вже на те пішло, *ідеї* виделок. Можливо, як каже філософ, ложки і немає, але виникає питання, для чого тоді ідея супу.

факт, що в цій невеличкій долині *завжди* триває чудовий весняний день, і завжди цвітуть черешні.

Подейкують, що ці ченці мають обов'язок слідкувати за тим, щоб завтра відбулося згідно з певним містичним планом, складеним одним постійно здивованим чоловіком.

Фактично, вже деякий час, тривалість якого неможливо й безглуздо визначити, справжня істина є значно хи- мернішою й небезпечнішою.

Робота історичних ченців полягає в стеженні за тим, щоб завтра взагалі настало.

Наставник послушників зустрівся з Рінпо, головним прислужником-аколітом абата. Принаймні на той момент посада головного аколита була дуже важливою. Абат у його теперішньому стані потребував допомоги в багатьох речах, і йому було важко на чомусь зосередитися. У таких ситуаціях завжди знаходиться той, хто готовий взяти на себе цю ношу. Скрізь є ось такі Рінпи.

— Це знову Лудд, — сказав Наставник послушників.

— От маеш. Але ж хіба один неслухняний малюк може завдати вам клопоту?

— Один *нормальний* неслухняний малюк не може. Звідки цей узявся?

— Його прислав наставник Сото. Знаєте його? З нашої анк-морпоркської секції? Він його знайшов у місті. Я зрозумів, що у хлопця природний талант, — пояснив Рінпо.

Наставник послушників був приголомшений.

— Талант! Та це ж нечестивий злодюжка! Він був підмайстром у Гільдії злодіїв! — вигукнув він.

— Ну, то й що? Діти інколи крадуть. Добряче їх відлупцюеш, і вони перестають красти. Ази освіти, — сказав Рінпо.

— Ох. Є *ще* проблема.

— Яка?

— Він дуже-дуже спритний. Усе біля нього зникає. Всілякі дрібнички. Нічого, звісно, важливого. Але навіть, якщо за ним пильно стежити, ніколи не побачиш, як він їх краде.

— То, може, це не він?

— Він проходить кімнатою, і з неї щезають речі! — обурився Наставник послушників.

— Він аж *такий* спритний? Добре тоді, що Сото *взагалі* його знайшов. Але злодій є...

— Пізніше ці речі з'являються в дивних місцях, — неохоче мусив зізнатися Наставник послушників. — Я певний, що він це робить задля пустощів.

Легенький вітерець приніс на терасу пахощі черешневого цвіту.

— Знаєте, я звик до непослуху, — сказав Наставник послушників. — Це частина життя послушників. Але ж він ще й запізнюється.

— Запізнюється?

— Не приходять на уроки вчасно.

— Але ж як може учень запізнюватися *тут*?

— Містеру Лудду на все начхати. Містер Лудд гадає, ніби може чинити так, як йому до вподоби. А ще він... розумаха.

Прислужник кивнув головою. Ну, так. Розумаха. Це слово мало вельми специфічне значення тут, у цій долині. Хлопець-розумаха вважав, що знає більше за своїх наставників, грубіянив їм, перебивав. Хлопець-розумаха був гірший за телепня.

— І він не визнає дисципліну? — запитав прислужник.

— Учора, коли я знайомив клас із Темпоральною теорією в Камінній кімнаті, я побачив, що він просто втупився

у стіну. *Явно* нічого не слухаючи. Але коли я запропонував йому вирішити задачу, яку я виписав крейдою на шкільній дошці, чудово знаючи, що він цього не зможе зробити, він зміг. Миттєво. І правильно.

— Ну, то й що? Ви ж самі сказали, що він розумаха.

Наставник послушників мав присоромлений вигляд.

— Єдине, що... сама задача була неправильна. Я перед тим інструктував польових агентів П'ятого Д'їма і залишив на дошці ліву частину завдання. *Неймовірно* складна фазопросторова задача з залученням залишкових обертонів історій типу «л». Ніхто з *них* не дав правильної відповіді. Чесно кажучи, навіть мені самому довелося її підглянути.

— Отже, ви його покарали за те, що він відповів не на те питання?

— Очевидно. Але ж така поведінка згубна. Мені здається, що більшість часу він перебуває невідомо де. Нічого не слухає, але завжди знає всі відповіді і ніколи не може пояснити, як це йому вдається. Ми ж не можемо *постійно* його лупцювати. Він служить поганим прикладом для інших учнів. Такого розумаху неможливо нічому навчити.

Аколіт замислено дивився, як зграйка голубів кружляла над монастирськими дахами.

— Ми вже не можемо відіслати його геть, — сказав він урешті-решт. — Сото бачив на власні очі, як він виконував Стійку койота! Саме так його і знайшли! Можете таке *увидити*? Без жодної підготовки! А можете *увидити*, що станеться, якщо хтось із таким рівнем майстерності вирветься на волю? Ще треба дякувати, що Сото був насторожі.

— Але тепер я маю з ним клопіт. Хлопець порушує спокій.

Рінпо зітхнув. Він знав, що Наставник послухників — добра й сумлінна людина, яка, однак, давно вже не виходила в світ. Такі люди, як Сото, щодня перебувають у світі, де панує час. Вони навчаються гнучкості, бо негнучкі там гинуть. А люди, як Сото... до речі, *гарна* ідея...

Він подивився на другий бік тераси, де кілька слуг змітали опалий черешневий цвіт.

— Я бачу гармонійне рішення, — сказав він.

— Справді?

— Такому незвично обдарованому хлопцеві, як Лудд, потрібен гуру, а не шкільна дисципліна.

— Можливо, але...

Наставник послухників прослідкував за поглядом Рінпо.

— О, — вимовив він і вишкірився не надто доброзичливою посмішкою. Ця посмішка містила елемент певного сподівання, натяк на те, що серйозна халепа може очікувати того, хто, на його думку, давно вже на неї заслужив.

— Спадає на думку одне ім'я, — сказав Рінпо.

— Мені теж, — додав Наставник послухників.

— Ім'я, яке давно у мене на слуху, — вів далі Рінпо.

— Я припускаю, що або він здолає хлопця, або хлопець здолає його, до того ж завжди існує вірогідність, що вони здолають один одного... — розмірковував Учитель.

— А отже, як кажуть там у світі, — додав Рінпо, — ситуація *безпрограшна*.

— Але чи схвалить це абат? — почав вишукувати недоліки цієї такої бажаної ідеї Наставник. — Він завжди ставився з якоюсь просто надмірною повагою до... підмітальника.

— Абат дуже мила й добра людина, але зараз він має клопіт із зубами, а ще йому тепер важко ходити, — сказав

Рінпо. — Нелегкі для нього часи. Я впевнений, що він буде радий прийняти нашу спільну рекомендацію. Це ж, фактично, малозначний сегмент щоденних наших турбот.

Таким ось чином було вирішено майбутнє.

Вони не були лихими людьми. Сотнями років наполегливо працювали в цій долині. Проте трапляється таке, що з часом можуть виникати певні небезпечні стереотипи думок. Одна з них припускає, що в той час, як усі важливі справи вимагають ретельної підготовки, потрібно готувати радше цю підготовку, аніж саму справу. А інша полягає в тому, що спокій — це завжди добра річ.

Цок

На столику біля ліжка Джеремі вишикувались у рядочок будильники. Йому вони не були потрібні, адже він прокидався сам, за власним бажанням. Він їх просто випробував. Наставляв на сьому ранку і прокидався о 6:59, щоб перевірити, чи вони вчасно задзвонять.

Сьогодні він рано ліг до ліжка разом із «Казками сестер Грім», не забувши попити водички.

Він ніколи, в будь-якому віці, не цікавився казками, й ніколи не міг до кінця збагнути, в чому полягає основний задум. Ніколи не міг дочитати до кінця будь-якого літературного твору. Він досі пам'ятав, як у дитинстві його роздратувала книжкова ілюстрація дитячого віршика «Гікорі Дікорі Док», адже зображений там годинник походив із цілком іншої епохи.

Він почав читати «Казки сестер Грім». Вони мали назви на кшталт «Як лиха королева танцювала в червоних гарячих черевичках!» або «Стара пані в печі». У жодній

із казок узагалі не згадувалися годинники. Авторки ніби навмисне вирішили обійтися без таких згадок.

Проте в казці «Скляний годинник з Бад Шушайна» таки був годинник. Своєрідний. І він був... дивний. Один лихий чоловік — читачі відразу знали, що він лихий, бо так було там *написано* на одній зі сторінок — змайстрував годинник зі скла, в якому полонив сам Час, але все пішло шкереберть, тому що одна з деталей годинника — пружинка, яку він не зміг виготовити зі скла, — трісла від перенапруги. Час було звільнено, а той чолов'яга постарів за секунду на десять тисяч років, обернувся на порох, і його — що було зовсім не дивно, на думку Джеремі — більше ніколи не бачили. Казка закінчувалася такою мораллю: Великі Справи Залежать від Маленьких Деталей. Джеремі не бачив причини, чому цією мораллю не могло бути «Не Варто Заманювати в Пастку Годинників Неіснуючих Жінок» або «Усе Спрацювало б зі Скляною Пружиною».

Але навіть недосвідчене око Джеремі зауважило в цій казці якусь недоречність. Складалося враження, що навіть авторка намагалася знайти бодай якийсь сенс у побаченому або почутому, чого вона не могла збагнути. А ще — ха-ха! — хоч дія казки відбувалася сотні років тому, коли навіть в Убервальді були тільки примітивні годинники з зозулею, ілюстратор намалював високого дідівського годинника тієї моделі, якої ще не існувало навіть п'ятнадцять років тому. Безмежна людська дурість! Було б смішно, якби не було так сумно!

Він відклав книжку вбік і решту вечора присвятив роботі над невеличким проектом для Гільдії. Вони йому завжди щедро віддячували за умови, що він дотримується обіцянки ніколи не з'являтися там особисто.

Тоді поставив завершену роботу на нічний столик біля будильників. Задув свічку. Заснув. І бачив сон.

Цокав скляний годинник. Годинник стояв посеред майстерні на дерев'яній підлозі, відсвічуючи сріблястим сяйвом. Джеремі обійшов його довкола, хоч, може, це сам годинник поволі кружляв навколо нього.

Годинник був вищий за людину. Всередині прозорого корпусу мерехтіли, наче зорі, червоні й сині вогники. У повітрі висів їдкий запах.

І тут зір Джеремі немовби пірнув у цю річ, кристалічну річ, занурюючись у нашарування скла і кварцу. Ці нашарування здіймалися вгору, височіли над ним, стаючи гладенькими стінами заввишки в сотні миль, а він падав униз поміж пластами, що ставали дедалі шорсткішими й нерівними...

...сповненими отворів. Тут теж було синє й червоне світло, що ніби омивало його.

І тільки тепер почувся звук. Він долинав із темряви попереду, повільний і на диво знайомий ритм, підсилене в мільйони разів серцебиття...

...гуп... гуп...

...кожен удар поволіший за гори і більший за світи, темний і криваво-червоний.

Він почув ще декілька пульсацій, а тоді його падіння вповільнилося, зупинилося, і він почав знову підноситися вгору попри сльотаве світло, аж поки яскраве сяйво попереду стало кімнатою.

Треба це все запам'ятати! Він так чітко все побачив! Це так просто! Так легко! Він міг розрізнити кожну деталь, як вони були з'єднані, як зроблені.

А тепер видіння почало блякнути.

Це був, звичайно, просто сон. Він так нагадав сам собі, і це його заспокоїло. Але було нелегко повертатися до реальності, мусив він визнати. Він досі пам'ятав, як на верстаку неподалік парував у горнятку чай, а за дверима лунали чийсь голоси...

У двері погрюкали. Джеремі подумав, що сон, мабуть, урветься, коли відчиняться двері, але двері раптом щезли, а грюкіт і далі лунав. Він долинав знизу.

Була 6:47 ранку. Джеремі глянув на будильники, пере-свідчуючись, що вони показують точний час, тоді вбрав халат і квапливо спустився вниз. Трішечки прочинив передні двері. Там нікого не було.

— Не, містеле, внизу.

Унизу був якийсь гном.

— Ім'я Дзигал? — запитав він.

— Так?

Крізь щілинку просунули папку-планшет.

— Підписати там, де писе «Підписати». Дяка. Давайте, хлопсі...

За його спиною двійко тролів перехилили візочок. На бруківку гепнувся чималий дерев'яний ящик.

— Що це *таке*? — здивувався Джеремі.

— Телміновий пакунок, — пояснив гном, забираючи папку-планшет. — Плямим ходом із Убелвальду. Костував, мабуть, купу глосей. Дивіться, скільки там лізних пецаток і наклейок.

— А не могли б ви занести це в...? — почав було Джеремі, але візок, на якому весело дзенькали і брязкали ще якісь крихкі товари, вже віддалявся геть.

Почало дощити. Джеремі подивився на наліпку на ящику. Там явно була його адреса, написана акуратним

рівним почерком, а зверху над нею містилася печатка з двоголовим убервальдським кажаном. Не було більше жодних інших маркувань, крім слів на самому споді:

ВЕРХ

І тут ящик почав лаятися. Лайка була приглушена і на чужинській мові, але всі лайливі слова були доволі інтернаціональні за змістом.

— Е-е... агов? — мовив Джеремі.

Ящик перекрутився і впав на один із довших боків, не припиняючи прокльонів. Щось там гупало зсередини, лунали *ще гучніші* прокльони, а ящик знову набрав вертикального положення, але цього разу його верх опинився в належному місці згори.

Одна його дошка відсунулася вбік, і на вулицю з брязкотом випав лом-цвяходер. Голос, який щойно лаявся, запитав:

— Чи не були б ви такі лашкаві?

Джеремі застромив лом у щілину, що утворилася, й наліг на нього.

Ящик розломився. Джеремі випустив з рук цвяходер. Там усередині... була якась *істота*.

— Я не шнаю, — буркнула вона, струшуючи з себе рештки упаковки. — Вісім клятих днів беш жодних проблем, а тоді ці ідіоти кидають тебе на пороші догори ногами, — він кивнув Джеремі. — Доброго ранку, шер. Припушкаю, що ви міштер Джеремі?

— Так, але...

— Мене швати Ігор, шер. Мої пошвідчення ошоби, шер.

Рука з накладеними, наче після виробничої аварії, швами простягнула Джеремі жмуток паперів. Він інстинктивно сахнувся, а тоді взяв їх, відчувши себе присоромленим.

— Мені здається, це якась помилка, — мовив він.

— Ні, жодної помилки, — заперечив Ігор, витягаючи з-під уламків ящика саквояж. — Вам потрібен ашиштент. А ви не знайдете кращих ашиштентів, ніж Ігор. Це всі знають. Чи можемо ми сховатишя від дощу, шер? Від нього мої коліна штають іржавими.

— Але мені не *потрібен* асист... — почав було Джеремі, хоч це було не зовсім правильно. Просто в нього асистенти не *затримувалися*. Ніхто не залишався в нього більше тижня.

— Доброго ранку, сер! — пролунав бадьорий голос.

Підїхав ще один візочок. Цей був пофарбований лискучим і стерильним білим кольором, завантажений доверху молочними бідонами, і збоку мав напис «Рональд Соак, молочар». Джеремі розгублено глянув на сяюче обличчя містера Соака, котрий тримав у кожній руці по пляшці молока.

— Одна пінта, сквайре, як завжди. А, може, ще одна, бо ви ж не один?

— Е-е, е-е, е-е... так, дякую.

— А йогурт цього тижня смачненький, як ніколи, сквайре, — почав заохочувати його містер Соак.

— Е-е, е-е, мабуть, ні, містере Соаче.

— Може, бажаєте яечок, вершечків, масла, масляночки або сирочка?

— Не тепер, містере Соаче.

— Ну, то й добре, — не знітився містер Соак. — Тоді до завтра.

— Е-е, так, — озвався Джеремі, а візочок покотився далі. Містер Соак був його приятелем, що на соціально-обмеженому лексиконі Джеремі означало «тим, із ким я розмовляю раз або двічі на тиждень». Він позитивно ставився до молочаря, бо той регулярно і пунктуально доставляв щодня пляшку рівнесенько о 7 ранку. — Е-е, е-е... до побачення, — додав він.

А тоді повернувся до Ігоря.

— Звідки ви *знали*, що мені потрібно... — почав було він. Але той дивний чоловік устиг зайти всередину, і стурбований Джеремі знайшов його вже в майстерні.

— О, так, дуже гарно, — сказав Ігор, оглядаючи все з виглядом знавця. — Це мікролашер «Тернбол Мк3», так? Я бачив його в каталогі. Шправді дуже гарно...

— Я не просив ніяких асистентів! — урвав його Джеремі. — Хто вас прислав?

— Ми є Ігорі, шер.

— Так, я вже це чув! Слухайте, мені не...

— Ні, шер. «Ми є Ігорі», шер. Це така *організація*, шер.

— Яка ще організація?

— Для *рошміщень*, шер. Рошумієте, шер, річ у тому, що... Ігор часшто втрачає своїх гошподарів, хоч його вини тут, рошумієте, немає. А ш іншого боку...

— ...у вас по два великі пальці, — щойно зауважив це Джеремі і не міг стриматися. — По два на кожній руці!

— О, так, шер, дуже шручно, — підтвердив Ігор, навіть не подивившись униз. — Ш *іншого* боку, ніколи не бракує людей, яким потрібен Ігор. Тому моя тітка Ігорина шашнувала це наше маленьке елітне агенштво.

— Для... *багатьох* Ігорів? — запитав Джеремі.

— О, наш там чимало. Велика родина, — Ігор простягнув Джеремі візитівку.

Там було написано:

Ми є Ігорі
«Завжди готові надати поміч»

Старий Ратгауз

Бад Шушайн

се-мейл: Єшмарштер Убервальд

Джеремі подивився на семафорну адресу. Його нормальне невігластво стосовно всіх не пов'язаних з годинниками речей на неї не розповсюджувалося. Він вельми зацікавився цією новою міжконтинентальною семафорною системою, коли почув про використання в ній годинникових механізмів для прискореного передавання вісток. Отже, можна було найняти Ігоря, виславши семаграму? Це принаймні пояснює швидкість, з якою він з'явився.

— Ратгауз, — вимовив він. — Це щось на кшталт міської ратуші?

— Шашвичай, шер... *шашвичай*, — погодився Ігор.

— То в Убервальді ви дійсно користуєтесь семафорними адресами?

— О, так. Ми готові хапати майбутнє обидвома руками, шер.

— ...і чотирма великими пальцями...

— Так, шер. Ми можемо схопити *будь-що*.

— І тоді ви прислали *поштою* самого себе?

— Швішно, шер. Нам, Ігорям, не швикати до дишкомфорту.

Джеремі кинув оком на передані йому документи і звернув увагу на одне ім'я.

Перший документ був підписаний. Принаймні в певному сенсі. Там було повідомлення, написане великими й чіткими, немовби надрукованими, літерами, а під ним ім'я.

ВІН БУДЕ КОРИСНИЙ ЛЕГІЖОН

Він пригадав.

— О, то це влаштувала леді Леґіжон. Це вона вас прислала сюди?

— Шапе так, шер.

Відчуваючи, що Ігор очікував від нього більшого, Джеремі почав показово переглядати решту документів, які виявилися рекомендаціями. Деякі були написані чимось засохлим і коричневим — Джеремі мав надію, що то було таке чорнило — на одному текст був нашкрябаний олівцем, а в деяких були обпалені краєчки. Усі рекомендації були компліментарні. Невдовзі, однак, стала помітна певна тенденція стосовно всіх підписантів.

— Цей лист підписав якийсь Навіжений Доктор Ківш, — зауважив він.

— Ой, та його, фактично, не *нашвали* таким від народження, шер. Ше радше його прішвишько, так би мовити.

— Тобто, він став навіженим?

— Хто може знати, шер?

— А Схиблений Барон Гага? Тут у графі «Причина звільнення» написано, що його розчавив палаючий вітряк.

— Випадок помилкової ідентифікації, шер.

— Справді?

— Так, шер. Я так рошумію, що юрба переплутала його ш Верешкливим Доктором Бешумцем, шер.

— Он як. Ага, — Джеремі перегорнув аркуш. — Я бачу, що ви і в нього працювали.

— Так, шер.

— І він помер від отруєння крові?

— Так, шер. Шпричиненого брудними вилами.

— А... Ніпсі Наштрикувач?

— Е-е, чи ви повірите, що він торгував шашликами, шер?

— Дійсно?

— Але не шовшім *традиційно*, шер.

— Тобто, він теж був божевільний?

— Ох. Мушу вишнати, що він мав деякі дивацтва, але Ігор ніколи не дає оцінки швоім гошподарям чи гошшодиням, шер. Таким є наш Ігорів кодекс, шер, — терпляче пояснив він. — Штаренький наш швіт був би кумедним, якби ми вші були однакові, шер.

Джеремі цілком розгубився, не знаючи, що далі робити. Він ніколи не вмів добре розмовляти з людьми, а якщо не враховувати леді ЛеҐіжон і суперечку з містером Соаком з приводу зайвого сиру, це взагалі була його найдовша балачка за цілий рік. Можливо, тому, що було важко визнати Ігоря звичайною людиною. Досі до категорії «люди» Джеремі не включав істот, які мали на собі більше швів, ніж жіноча сумочка.

— Але я не *певний*, що матиму для вас якусь роботу, — мовив він. — Я маю нове замовлення, але не певний, як... до того ж я не божевільний!

— Ше не обов'язково, шер.

— Я навіть маю документ, де *написано*, що я при своєму розумі.

— Дуже *гарно*, шер.

— Мало в кого є таке посвідчення!

— Швята правда, шер.

— Я заживаю ліки, якщо хочете знати.

— Дуже гарно, шер, — повторив Ігор. — Я піду і приготую шніданок, добре? Поки ви вдягнетешя... гошподарю. Джеремі схопився за вологі поли халата.

— Зараз повернуся, — сказав він і поквапився вгору сходами.

Ігор обвів поглядом стелажі з інструментами. На них не було ані порошинки; напильники, молотки і обценьки були вишикувані за розміром, а інструменти на верстаку були розкладені з геометричною точністю.

Він висунув шухляду. Там лежали рівнесенькими рядочками гвинти.

Ігор подивився на стіни. На них не було нічого, крім полицок із годинниками. Це було дивно — навіть у Слинявого Доктора Пульса на стіні висів календар, додаючи бодай якусь кольорову пляму. Щоправда, цей календар випустила компанія «Кислотні ванни й гамівні сорочки» з Углі, тож пляма була здебільшого кривавого відтінку, але принаймні це свідчило про існування якогось світу поза чотирма стінами.

Ігоря це спантеличило. Ігор ще ніколи в житті не працював з нормальними особами, які не з'їхали з глузду. Він працював із багатьма... такими, яких у цьому світі називають навіженими, а також із кількома майже *нормальними* людьми, божевілля яких було не надто буйне і соціально прийнятне, але не міг пригадати жодного

випадку співпраці з абсолютно здоровою і врівноваженою особою.

Очевидно, міркував він, якщо запихання гвинтів до носа було ознакою божевілля, то акуратне складання їх і розміщення в шухляді у строго відповідному порядку свідчило про психічне здоров'я на відміну від...

Хоча. Ні. Хіба ж це свідчило про щось?..

Він усміхнувся. Почав відчувати себе цілком у своїй тарілці.

Цок

Підмітальник Лу-Тзе дбайливо порався біля своїх гір у Саду П'яти Несподіванок. Мітлу він притулив до живоплоту.

Угорі нависала над храмовими садами величезна кам'яна статуя Колина Вічноздивованого, що сидів із широко розплющеними очима з виразом постійного і втішеного подиву на обличчі.

Гори стають своєрідним хобі для тих людей, які за нормальних обставин мають, як то кажуть, купу вільного часу. Лу-Тзе взагалі не мав часу. Час стосувався здебільшого інших людей; для нього це було щось таке, чим для інших людей було море — велике й недоступне, і хоч інколи вас бадьорило, коли ви занурювали в нього палець ноги, ви б не змогли постійно в ньому жити. До того ж у нього від цього завжди вкривалася зморшками шкіра.

Цієї миті, нескінченної вічновідтворюваної миті в умиротвореній, омитій сонячним сяйвом долині, він налаштував маленькі дзеркальця, лопатки, морфічні резонатори і навіть ще дивніші пристрої, необхідні для того, щоб гори росли не більше, ніж на шість дюймів угору.

Ще й далі цвіли черешні. Вони тут постійно цвіли. Десь там, у храмі, продзвенів гонг. З монастирського даху злетіла зграйка білих голубів.

На гору впала тінь.

Лу-Тзе подивився на того, хто зайшов у сад. А тоді легенько вклонився доволі роздратованому з вигляду хлопцеві в мантиї послушника.

— Так, повелителю? — мовив він.

— Я шукаю так званого Лу-Тзе, — сказав хлопець. — Хоч я особисто не думаю, що він існує насправді.

— Почалося зледеніння, — пропустив цю ремарку повз вуха Лу-Тзе. — Нарешті. Бачиш, повелителю? Льодовик усього лише дюйм завдовжки, а вже прокладає свою маленьку долиночку. Чудово, правда?

— Так, так, дуже цікаво, — сказав послушник, щоб не образити підлеглого. — А чи це сад того Лу-Тзе?

— Маєш на увазі того Лу-Тзе, який прославився своїми карликовими бонсай-горами?

Послушник перевів погляд з низки тарелів на зморшкувате обличчя цього усміхненого чоловіка.

— То це *ви* Лу-Тзе? Але ж ви звичайний підмітальник! Я *сам* бачив, як ви підмітали опочивальні! Бачив, як вас усі штовхали!

Лу-Тзе, явно його не слухаючи, взяв величенький таріль, на якому димілася, тліючи, маленька конусоподібна вуглинка.

— Що ти на це скажеш, повелителю? — запитав він. — Вулканчик. Було його до біса важко зробити, перепрошую за мій хапонський балак.

Послушник підступив на крок, нахилився й поглянув прямісінько в очі підмітальникові.

Лу-Тзе не часто бентежився, але цього разу відчув бентегу.

— Ви *справді* Лу-Тзе?

— Так, хлопче. Лу-Тзе — це я.

Послушник набрав повні груди повітря, а тоді простягнув худеньку руку. Він тримав у ній маленький сувій.

— Це від абата... е-е, вельмишановний!

Сувій похитувався в його тремтячій долоні.

— Мене, здебільшого, називають просто Лу-Тзе, хлопче. Або ж «Підмітальник». Дехто, поки не познайомиться ближче, каже мені: «Геть з дороги», — сказав Лу-Тзе, акуратно збираючи свої інструменти. — Я ніколи не був особливо шанований, хіба що хтось казав це помилково.

Він обвів поглядом тарілочку, шукаючи мініатюрну лопатку, з допомогою якої будував льодовик, але ніде її не бачив. Але ж він щойно її тут поклав?

Послушник спостерігав за ним із сумішню благоговіння й недовіри. Репутація Лу-Тзе набула широкого розголосу. Цей чоловік міг... він міг, якщо вірити чуткам, практично *все, що завгодно*. Але він зовсім не був таким *на вигляд*. Звичайний лисий курдупель із клоччастою борідкою і стриманою ласкавою усмішкою. Лу-Тзе поплескав юнака по плечі, щоб той почувався вільніше.

— Побачимо, що хоче абат, — сказав він, розгортаючи рисовий папір. — О. Тут написано, що ти маєш завести мене до нього.

На обличчі послушника застиг панічний вираз.

— Що? Як я це зроблю? Послушникам заборонено бувати у Внутрішньому храмі!

— *Справді?* Тоді давай-но я заведу тебе, а ти тоді заведеш мене, — запропонував Лу-Тзе.

— Вам можна бути у Внутрішньому храмі? — здивувався послушник, а тоді затулив рота долонею. — Але ж ви лише підмі... О...

— Це точно! Я навіть не чернець, не кажучи вже про *донга*, — бадьоро підтвердив підмітальник. — Дивовижно, правда?

— Але про вас ходять *чутки*, ніби ви нарівні з самим абатом!

— Ой, ні, в жодному разі, — заперечив Лу-Тзе. — Мені не дорівнятися до його святості. Я ніколи не міг по-справжньому збагнути космічну гармонію.

— Але ж ви робили всі ті неймовірні...

— Та я ж не казав, що роблю щось погано, — уточнив Лу-Тзе, відходячи з мітлою на плечі. — Я просто не святий. То йдемо?

— Е-е... Лу-Тзе? — запитав послушник, коли вони прямували старезною цегляною доріжкою.

— Так?

— А чому це називається Садам П'яти Несподіванок?

— Яке було твоє ім'я у світі, квапливий юначе? — запитав Лу-Тзе.

— Ньюгейт. Ньюгейт Лудд, вельмиш...

Лу-Тзе застережливо підняв угору пальця. — Га?

— Тобто, Підмітальнику.

— Лудд, кажеш? Анк-морпоркський парубок?

— Так, Підмітальнику, — підтвердив хлопець. Він це сказав понурим тоном, знаючи, що буде далі.

— Вихований Гільдією злодіїв? Один із тих «Луддових хлопів»?

Юнак, якого раніше звали Ньюгейтом, подивився старому в очі і пробубнів монотонним голосом людини, яка

вже безліч разів давала відповідь на це запитання. — Так, Підмітальнику. Так, я був знайда. Так, нас називали «Луддовими хлопами й дівками» на честь одного з засновників Гільдії. Так, і прізвище моє на честь нього. Так, мені там було добре і часом мені й далі хочеться відчутти те життя.

Лу-Тзе немовби й не чув цього всього.

— Хто тебе сюди прислав?

— Мене знайшов чернець на ім'я Сото. Сказав, що в мене є талант.

— Марко? Такий волохатий?

— Саме так. Хоч я думав, що монахи мають бути поголені налісо.

— Ой, але Сото каже, що під волоссям він *лисий*, — сказав Лу-Тзе. — Він каже, що волосся — це така окрема істота, яка просто живе на ньому. Коли він поділився цим одкровенням, його *дуже* швидко призначили польовим агентом. Працьовитий колега, мушу визнати, і вельми привітний, якщо тільки не торкатися його волосся. Важливий, до речі, урок: у польових умовах не вижити, дотримуючись усіх правил, особливо тих, що стосуються здорового глузду. А яке ім'я тобі дали вже тут?

— Лобсанг, вель... е-е, Підмітальнику.

— Лобсанг Лудд?

— Е-е... так, Підмітальнику.

— Дивовижно. Отже, Лобсанже Лудде, ти намагався полічити мої несподіванки, так? Усі це пробують. Несподіванки закладені в природі Часу, і таких Несподіванок п'ять.

— Так, Підмітальнику. Я виявив маленький місточок, який перехиляється і скидає тебе у ставок із коропами...

— Добре. Добре.

— ...і ще я знайшов бронзову скульптуру метелика, який змахує крильцями, коли на нього дмухнути...

— Це вже дві.

— А ще несподівано, коли оті маленькі стокротки обприскують тебе отруйним пилком...

— О, так. Це багатьох людей дуже дивує.

— А четверта несподіванка, як на мене, це комахи-палічники, які співають йодлем.

— Прекрасно, — радісно засяяв Лу-Тзе. — Просто дуже добре.

— Але я не можу знайти п'яту несподіванку.

— Справді? Дай мені знати, коли знайдеш, — сказав Лу-Тзе.

Лобсанг Лудд якийсь час обмірковував ці слова, плентаючись услід за підмітальником.

— Сад П'яти Несподіванок — це випробування, — сказав він зрештою.

— О, так. Як майже все в житті.

Лобсанг кивнув. Це було як у Саду Чотирьох Стихій. Кожен послучник міг знайти бронзові символи трьох стихій — у ставочку з коропами, під каменем, на повітряному змії — але жоден однокласник Лобсанга не знаходив Вогню. Таке враження, що вогню в тому саду взагалі не було.

Невдовзі Лобсанг прийшов до такого висновку: фактично, як їх і навчали, існує п'ять стихій. Чотири з них творили всесвіт, який постійно відтворювався завдяки п'ятій стихії — Подивуванню. Ніхто ж не сказав, що всі чотири стихії в саду *матеріальні*, отже, четвертою стихією могло бути Подивування з того приводу, що там не було Вогню. Крім того, в будь-якому саду зазвичай не буває

вогню, тоді як інші стихії були там цілком на своєму місці. Отож він пішов до пекарні, відкрив одну з печей, і там під буханцями палав червоним полум'ям Вогонь.

— Тоді... я припускаю, що п'ята несподіванка полягає в тому, що п'ятої несподіванки немає, — мовив він.

— Гарна спроба, але в яблучко не поцілив, — сказав Лу-Тзе. — Бо хіба не написано: «Твій розум гострий як бритва, дивись, не поріжся»?

— Гм, я цього ще не бачив у священних текстах, Підмітальнику, — невпевнено проказав Лобсанг.

— Ні, і не міг би, — мовив Лу-Тзе.

Вони залишили позаду крихке сонячне сяйво й опинилися в темній прохолоді храму, крокуючи древніми залами і спускаючись видовбаними в камені сходами. Услід їм линули звуки віддалених співів. Лу-Тзе, який не був святим, а отже, міг дозволити собі нечестиві думки, ніколи не був певний, чи ті ченці *справді* співають про *щось*, чи вони просто мугикають «а-а-а-а». З цим відлунням ніколи не можна було нічого зрозуміти.

Він звернув убік з головного переходу і взявся за ручку великих, покритих червоним лаком дверей. Тоді озирнувся. Лобсанг нерухомо застиг за кілька метрів позаду.

— Ходімо?

— Але ж туди навіть *донгам* не вільно заходити! — вигукнув Лобсанг. — Треба бути, принаймні, *тінгом* Третього Д'іма!

— Ну, так, правильно. Але це найкоротший шлях. Ходімо, бо тут протяг.

Украй неохоче, очікуючи щомиті почути розгнівані крики верховників, Лобсанг почалапав услід за підмітальником.

І це ж був простий підмітальник! Один із тих, хто підмітав підлоги, прав одяг і чистив туалети! Ніхто про це навіть не згадував! Послушники чули про Лу-Тзе від першого ж дня — як він вирушав до найзаплутаніших часових вузлів і розплутував їх, як він постійно залишався неушкодженим на вируючих історичних перехрестях, як міг словами міняти напрям течії часу, використовуючи це для вдосконалення найвишуканіших бойових мистецтв...

...а тут ось був кістлявий коротун невизначеного етнічного походження, так, ніби він міг народитися будь-де, у білій колісній накидці, яка тепер була заплямлена й полатана, і подертих сандаліях, обв'язаних шворкою. А ще з такою кумедною усмішкою, немовби він був постійно в очікуванні чогось потішного. І *жодного пояса*, просто ще одна шворка, яка оберізує його накидку. Та ж навіть деякі послухники вже першого ж року сягали рівня сірого *донга*!

Зала додзьо була заповнена старшими ченцями, які практикували бойові мистецтва. Лобсанг мусив відступити вбік, пропускаючи двох бійців, які щосили розмахували руками й ногами, шукаючи просвіту й розтинаючи час на дедалі тонші скалки...

— Ти! Підмітальнику!

Лобсанг роззирнувся, але цей вигук стосувався Лу-Тзе. На коротуна насувався якийсь *тінг*, щойно недавно, судячи з новенького пояса, підвищений до Третього Д'їма, з червоною від люті мармизою.

— Чого ти сюди приперся, збирачу брудру? Тобі це заборонено!

З лиця Лу-Тзе не зникла його усмішка. Але він видобув зі своєї накидки маленький мішечок.

— Тут найкоротший шлях, — пояснив він. Він дістав пучку тютюну і почав скручувати цигарку, не звертаючи уваги на *тінга*, що нависав над ним. — А ще тут доволі брудно. Мушу обов'язково поговорити з тим, хто підмітає тут підлогу.

— Та як ти смієш! — заверещав чернець. — Ану геть на кухню, підмітальнику!

Зіщулившись за спиною Лу-Тзе, Лобсанг усвідомив, що всі в додзьо зупинилися й дивляться на них. Деякі ченці перешіптувалися. З крісла за цим спостерігав без жодних емоцій, підпираючи рукою підборіддя, чоловік у коричневій мантиї інструктора додзьо.

Терпляче й до нестями делікатно, наче самурай, який упорядковує квіти, Лу-Тзе позбирав крихти тютюну, розсипані на крихкому цигарковому папері.

— Ні, я, мабуть таки, вийду через оті двері, якщо ви не проти, — сказав він.

— Яке нахабство! То приготуйся до бою, вороже пилуки! — юнак відстрибнув на пару кроків і підняв угороду руки, приймаючи Стійку бойового хека. Він перекрутився і вдарив ногою важкий шкіряний мішок з такою силою, що обірвався ланцюг, на якому той висів. Тоді він знову опинився навпроти Лу-Тзе в позі Просування змії.

— Айі! Шао! Гай-і-і-і-і... — почав вигукувати він.

Інструктор додзьо підвівся з місця.

— Стій! — скомандував він. — Чи не хотів би ти довідатись, як звати чоловіка, якого збираєшся понівечити?

Боець, не міняючи пози, люто вирячився на Лу-Тзе.

— Мені не потрібно знати ім'я підмітальника, — гаркнув він.

Лу-Тзе завершив робити тоненьку самокрутку і підморгнув сердитому юнакові, ще більше його розлютивши.

— Завжди варто знати ім'я підмітальника, хлопче, — сказав інструктор додзьо. — А запитання я ставив не тобі.

Цок

Джеремі дивився на свої простирадла.

Вони були вкриті письменами. Його власноручними.

Письмена вкривали також подушку і частину стіни. А на штукатурці ще були якісь креслення.

Під ліжком він знайшов олівець. Він навіть загострив його. Він *загострив олівець* уві сні! І видається, що він писав і малював не одну годину, намагаючись намалювати сон.

А збоку на ковдрі з гагачого пуху він занотував список усіх деталей.

Коли він це бачив, усе здавалося цілком нормальним, неначе якийсь там молоток, палиця чи Гравітаційний анкерний механізм Вілбрайта. Так, ніби зустрів старого друга. А тепер... Він дивився на свої закарлючки. Він так швидко писав, що пропускав знаки пунктуації, а також деякі букви. Проте вбачав у написаному певний сенс.

Йому доводилося чути про таке. Визначні винаходи і *справді* деколи народжуються у снах або фантазіях. От хіба Гепзібі Вітлову не стрілила в голову ідея регульованого маятникового годинника, коли він підпрацьовував катом на громадських засадах? І хіба не казав завжди Вілфрейд Балдертон, що ідея анкерного механізму «Риб'ячий хвіст» стрілила йому в голову після того, як він обжерся омарами?

Так, у сні все було таким зрозумілим. А вдень відчувалося, що над цим ще треба трохи попрацювати. З кухоньки за майстернею долинув брязкіт посуду. Джеремі квапливо спустився вниз, тягнучи за собою простирадло.

— Я зазвичай... — почав було він.

— Грінка, шер, — повідомив Ігор, відвертаючись від плити. — Легенько підрум'янена, як шавґди.

— Звідки ви це дізналися?

— Ігорі вчаться передбачати, шер, — пояснив Ігор. — Яка у ваш чудешна кухонька, шер. Я ще ніколи не бачив шухляди з напишом «Ложки», в якій були б тільки ложки.

— Чи ви хоч трохи вмієте працювати зі склом, Ігоре? — запитав Джеремі, пропускаючи повз вуха цю заувагу.

— Ні, шер, — відповів Ігор, намащуючи грінку маслом.

— Не вмієте?

— Ні, шер. Я вмію не трохи, а *надшвичайно* добре, шер. Багатьом моїм гошподарям були потрібні... *спеціальні* апарати, які було нелегко рошдобути, шер. Що вам буде потрібно?

— Як би нам побудувати ось *це*? — розгорнув на столі простирадло Джеремі.

Ігор випустив зі своїх пальців з чорними нігтями шматочок грінки.

— Що тут не так? — здивувався Джеремі.

— Я подумав, що хтось пройшов по моїй могилі, — мовив Ігор, ще й далі маючи приголомшений вигляд.

— Е-е, але ж у вас ще *не було* власної могили? — розгубився Джеремі.

— Це в переношному шнашенні, а не в буквальному, — ображено відповів Ігор.

— Це ідея, яку я... яку я виношував про годинник...

— Про Шкляний годинник, — додав Ігор. — Так. Я це знаю. Мій дідусь Ігор допомагав шробити перший такий годинник.

— Перший? Але ж це просто дитяча казочка! Мені він приснився, і...

— Дідусь Ігор завжди кашав, що вше там було дуже дивним, — перебив його Ігор. — Вибух і таке інше.

— Він вибухнув? Через металеву пружину?

— Не шовшім вибухнув, — уточнив Ігор. — Наш, Ігорів, вибухами не шдивуєш. Ше вше було... *дуже химерне*. Хоч наш і химерами не шдивувати.

— Ви хочете сказати, що він існував насправді?

Ігоря це ніби збентежило.

— Так, — сказав він, — але, шнову ж таки, ні.

— Речі або існують, або ні, — прорік Джеремі. — Я це дуже чітко розумію. Заживаю спеціальні ліки.

— Він існував, — сказав Ігор, — а тоді, після цього, ніколи більше. Це те, що мені шказав мій дідусь, а він шробив того годинника оцими руками!

Джеремі подивився на нього. Ігореві руки були вузлуваті, а коли Джеремі придивився уважніше, побачив на них багато шрамів.

— Ми в родині шправді *віримо* в ушпадковані речі, — пояснив Ігор, перехопивши його погляд.

— Так би мовити... руки в руки, ги-ги, — вишкірився Джеремі. Він намагався пригадати, де його ліки.

— Дуже шмішно, шер, — озвався Ігор. — Але дідусь Ігор завжди кашав, що опішля це було, як... шон, шер.

— Як сон...

— Майштерня була інакша. Годинника там не було. Бештямний Доктор Хитавець, який тоді був його гошподарем,

ушагалі не працював над шкляним годинником, а намагався видобути шонячне шяйво з помаранчів. Уше шмінилося і ніби шавжди так було, шер. Ніби нічого не шталося.

— Але згадка про це з'явилася в дитячій книжечці.

— Так, шер. Якашь головолмка, шер.

Джеремі втупився в простирадло з безліччю закарлючок. Точний годинник. Це все, про що йшлося. Годинник, який зробив би зайвими всі інші годинники, сказала леді Леґіжон. Годинникар, який би його змайстрував, назавжди б увійшов до історії хронометражу. Щоправда, в книжці було написано, що Час опинилася в пастці годинника, але Джеремі анітрохи не цікавили Вигадані речі. У будь-якому випадку, годинник слугував лише для *вимірювання*. Відстань ніколи ж не може опинитися в пастці рулетки. Будь-який годинник тільки те й робив, що рахував зубчики на коліщатках. Або... світло...

Світло із зубчиками. Він це бачив уві сні. Не яскраве небесне світло, а світло, що хвилястою лінією підноситься вгору й падає вниз.

— А ви б могли... побудувати щось подібне? — запитав він.

Ігор знову подивився на креслення.

— Так, — кивнув він головою. А тоді показав на великі скляні посудини довкола зображення центральної циліндричної частини годинника. — І я шнаю, що це таке, — додав він.

— Уві сн... тобто, мені уявлялося, ніби вони іскряться, — мовив Джеремі.

— Дуже-дуже шекретні шнання в цих пошудинах, — сказав Ігор, старанно уникаючи відповіді. — Чи можете ви тут рошдобути мідні пруги, шер?

— Ні, ні, цього не потрібно, — лагідно мовив Лу-Тзе. — Це був цілком пристойний виклик. Достойне «Айі!» й не согірше, як на мене, «Гай-і-і-і!». Добре, в цілому, бойове джерготання, яке тепер не часто й почувеш. Та й не хочеться, щоб прямо зараз, у такий момент, він би опинився без штанів, правда? — він прийнявсь й додав: — *Особливо* в такий момент.

Він поплескав зіщуленого хлопця по плечі.

— Ти просто пригадай собі правило, про яке першого ж дня тобі говорив учитель, добре? І... може б ти пішов і помився? Маю на увазі, що комусь із нас треба ж себе почистити.

Тоді він повернувся і вклонився інструкторові додзьо.

— Поки я тут, інструкторе, хотів би показати юному Лобсангу Апарат хаотичних м'ячів.

Інструктор додзьо віддав низький уклін.

— Він у твоєму розпорядженні, Підмітальнику Лу-Тзе.

Ідучи слідом за Лу-Тзе, Лобсанг почув слова інструктора додзьо, котрий, як усі вчителі, ніколи не втрачав нагоди закріпити наочний урок:

— Додзьо! Яким є Перше правило?

Навіть зіщулений боець-невдаха пробурмотів разом із усіма іншими:

— Не поведься необережно при зіткненні з низенькими лисими зморшкуватими й усміхненими чоловіками!

— Гарне воно, Перше правило, — сказав Лу-Тзе, заводячи свого нового помічника до наступної кімнати. — Я зустрічав багатьох людей, яким було б дуже корисно прислухатися до цієї поради.

Він зупинився, не дивлячись на Лобсанга Лудда, і простягнув до нього руку.

— А тепер, якщо твоя ласка, віддай мені лопатку, яку ти вкрав, коли ми зустрілися вперше.

— Але ж я навіть не підходив до вас, учителю!

Лу-Тзе й далі незворушно посміхався.

— О. Так. Це правда. Прошу вибачити. Що взяти зі старого? Хіба ж не написано: «Я б і власну голову загубив, якби вона не сиділа на плечах». Ну, то почнемо.

Підлога тут була дерев'яна, а стіни високі й оббиті पोשתю. Подекуди на них виднілися червонаво-руді плями.

— Е-е, ми маємо такий самий пристрій в додзьо для послухників, — зауважив Лобсанг.

— Але м'ячики там з м'якої шкіри, так? — уточнив старий, підходячи до високого дерев'яного куба. Обернена в бік довгої частини зали сторона куба була до половини всіяна отворами. — І вони, наскільки пригадую, летять доволі повільно.

— Е-е, так, — погодився Лобсанг, дивлячись, як Лу-Тзе натискає на величезний важіль. Унизу почулися удари металу об метал, а тоді шум води. Зі стиків ящика почало зі свистом виходити назовні повітря.

— А ці м'ячики дерев'яні, — спокійно повідомив Лу-Тзе. — Злови однецького.

Щось торкнулося Лобсангового вуха, а тоді за його спиною здригнулася оббивка, коли в неї доволі глибоко занурився м'ячик перед тим, як упасти на підлогу.

— Мабуть, треба *трішки* поволіше... — сказав Лу-Тзе, повертаючи якусь ручку.

Після п'ятнадцяти випущених навмання м'ячів Лобсангу вдалося піймати одного з них, який влучив йому в живіт. Лу-Тзе зітхнув і пересунув величезний важіль назад.

— Молодець, — сказав він.

— Підмітальнику, я не звик... — почав говорити, розправляючи плечі, хлопець.

— Ой, та я знав, що ти не зможеш їх *упіймати*, — сказав Лу-Тзе. — Навіть той наш хвалькуватий приятель отам у додзьо не впіймав би жодного з них на такій швидкості.

— Але ж ви казали, що сповільнили їх!

— Лише для того, щоб вони тебе не повбивали. Простеньке випробування, розумієш. Усе на світі — випробування. Ходімо, парубче. Не варто примушувати абата чекати.

Залишаючи по собі хмарки цигаркового диму, Лу-Тзе рушив далі.

Лобсанг подався слідом, дедалі більше нервуючись. Це *справді* був Лу-Тзе, і доказом стало те, що відбулося в додзьо. Та й він сам це, до речі, знав. Варто було йому поглянути на кругленьке обличчя старого, коли той доброзичливо дивився на сердитого бійця, як він відразу все *збагнув*. Але ж... простий підмітальник? Без жодних відзнак? Жодного статусу? Хоча, статус його був очевидний, адже інструктор додзьо не міг би вклонитися ще нижче навіть самому абатові, але...

І ось тепер він іде слідом за цим чоловіком коридорами, в яких навіть чернець не має права з'являтися під загрозою смерті. Рано чи пізно це все закінчиться великою халепою.

— Підмітальнику, мені вже справді треба повернутися на кухню й виконати свої обов'язки... — почав було він.

— О, так. Кухонні обов'язки, — сказав Лу-Тзе. — Які мають навчити тебе таким чеснотам, як послух і працьовитість, правильно?

— Так, Підмітальнику.

— І що, виходить?

— О, так.

— Справді?

— Ну, не зовсім.

— Вони далеко не виправдовують очікувань, мушу тобі сказати, — мовив Лу-Тзе. — Тоді як тут, мій хлопче, ми маємо... — він пройшов крізь арку, — ...справжній вишкіл!

Лобсанґ ще ніколи не бачив такої величезної кімнати. Через засклені отвори на даху сіялося світло, створюючи осяйні колони. А внизу, на відстані в понад сто метрів, під наглядом старших ченців, які обережно ходили понад нею висячими на тросах мостиками, була...

Лобсанґу доводилося вже чути про Мандалу.

Здавалося, ніби хтось пожбурих на підлогу декілька тонн кольорового піску, створюючи вир різнобарвного хаосу. Але серед цього хаосу існував і боровся за виживання певний порядок, лад, що здіймався, падав і знову розгортався. Мільйони кинутих навмання піщинок творили частину взору, який повторювався й поширювався колом, відштовхуючись від інших візерунків або зливаючись із ними, щоб урешті-решт розчинитися в загальному безладі. Це відбувалося знову і знову, перетворюючи Мандалу в мовчазне і несамовите бойовисько кольорів.

Лу-Тзе зайшов на хиткий з вигляду дерев'яний місточок, підвішений на канатах.

— Ну? — мовив він. — Що думаєш?

Лобсанґ набрав повні груди повітря. Він відчував, що варто буде йому впасти з мостика, як він провалиться у цей кольоровий вир, ніколи не сягнувши дна. Він закліпав очима й потер чоло.

— Вона... зловісна, — вимовив він.

— Справді? — здивувався Лу-Тзе. — Мало хто каже таке за першим разом. Частіше вживають такі слова як «чудова».

— Щось тут не так!

— Тобто?

Лобсанг схопився за канатні перила.

— Візерунки... — почав він.

— Історія повторюється, — мовив Лу-Тзе. — Вони там завжди.

— Ні, вони... — Лобсанг намагався збагнути це все. Під одними візерунками були інші, замасковані під хаос. — Я маю на увазі... *інші* візерунки...

Він нахилився і впав з мосту.

Повітря було холодне, світ обертався, а земля насувалася, щоб огорнути його своїми обіймами.

І зупинилася всього за кілька дюймів від нього.

Повітря довкола шкварчало, немовби його легенько підсмажували.

— Ньюгейт Лудд?

— Лу-Тзе? — озвався він. — Мандала є...

Але ж де кольори? Чому повітря вологе і пахне містом? А тоді примарні спогади почали танути. Зникаючи, вони запитали: «Як ми можемо бути спогадами, якщо ми ще навіть не сталися? А ти маєш *пам'ятати*, як дряпався на дах Гільдії пекарів і раптом виявив, що хтось розхитав всі кам'яні карнизи, адже *сталось саме це?*»

А останній спогад, який саме зникав, сказав: «Гей, та це ж було кілька *місяців* тому...»

— Ні, ми не Лу-Тзе, загадкове падуче дитя, — звернувся до нього чийсь голос. — Можеш повернутися?

Ньюгейту ледве вдалося, з величезним зусиллям, повернути голову. Йому здавалося, ніби він застряг у якійсь смолі.

За кілька метрів від нього сидів на перевернутому догори дном ящику дебелий молодик у брудній жовтавій мантиї. Він був дещо подібний на монаха, за винятком волосся, яке здавалося цілком відокремленим організмом. Спроба назвати його просто чорним із хвостиком на маківці означала би втрату гарної нагоди охарактеризувати цю кучму волосся «слоноподібною». Вона немовби була наділена власною індивідуальністю.

— Здебільшого мене звуть Сото, — представився чоловік під тією кучмою. — Марко Сото. Я не збираюся запам'ятовувати твоє ім'я, поки ми не знатимемо, виживеш ти чи ні. Отже, скажи мені, чи міркував ти колись над приладами духовного життя?

— Прямо зараз? Звичайно! — відповів... так, Ньюгейт, подумав він, адже це моє ім'я, так? Але ж чому мені пригадується Лобсанг? — Е-е, я власне міркував про можливість змінити рід занять!

— Хороший кар'єрний хід, — погодився Сото.

— Це що, якісь чари? — Ньюгейт спробував поворухнутися, але натомість ледь помітно повернувся, висячи в повітрі над землею.

— Не зовсім. Схоже, що ти вплинув на формування часу.

— Я? Як я міг це зробити?

— Ти не знаєш?

— Ні!

— Ха, ви його чуєте? — мовив Сото, немовби спілкувався з близьким приятелем. — Та ж треба було скористатися чи не цілковитим обертом Зволікатора для того, щоб твоя

мала витівка не завдала шкоди усьому світові, а ти не знаєш, як ти це зробив?

— Ні!

— То ми тебе навчимо. Це гарне життя з чудовими перспективами. Принаймні, — додав він, чмихаючи носом, — кращими, ніж ті, що очікують тебе зараз.

Ньюгейт напружував шию, пробуючи ще трохи повернути голову. — І чого ж ви мене навчите?

Той чоловік зітхнув.

— Ще й досі ставиш запитання, хлопче? Готовий ти чи ні?

— Як?..

— Слухай, я пропоную тобі нагоду нового життя, розумієш?

— А що такого в цій нагоді, містере Сото?

— Ні, ти мене не зрозумів. *Тобі*, тобто Ньюгейту Лудду, пропонується *мною* нагода *отримати* нове життя. А це не порівняти з тим, що очікує тебе невдовзі.

Ньюгейт завагався. Він відчував поколювання в тілі. Воно, в певному сенсі, й далі падало. Він не розумів, *звідки* він це знав, але знання було не менш реальне, ніж бруківка унизу. Якщо він зробить помилковий вибір, падіння просто триватиме. Досі воно було доволі легким. Але останні пару дюймів можуть виявитися смертельно болючими.

— Мушу визнати, що я оце тепер не задоволений своїм життям, — сказав він. — Мабуть, буде корисно змінити його курс.

— Добре, — кучматий чоловік видобув щось зі своєї мантиї. Це нагадувало складену рахівницю, та коли він її відкрив, частинки почали спалахувати сяйвом і зникати, немовби опинялися поза межами людського зору.

— Що ви робите?

— Ти знаєш, що таке кінетична енергія?

— Ні.

— Це те, чого в тебе забагато, — пальці Сото витанцювували на кісточках, вряди-годи зникаючи і знову з'являючись. — Я припускаю, що ти важиш десь біля ста десяти фунтів, так?

Він поклав до кишені пристрій і попрямував до візочка неподалік. Зробив там щось, чого не міг бачити Ньюгейт, і повернувся.

— Через декілька секунд ти завершиш своє падіння, — сказав він, а тоді нахилився і поклав щось на землю. — Намагайся уявити, що це новий початок твого життя.

Ньюгейт упав. Ударився об землю. Повітря спалахнуло фіолетовим кольором, а завантажений віз на вулиці підстрибнув мало не на пів метра в повітря, а тоді важко гепнувся додолу. Одне його колесо відірвалося й покотилося геть.

Сото нахилився над Ньюгейтом і смикнув його за розм'яклу руку.

— Як ти? — запитав він. — Набив синці?

— Трохи болить, — пробурмотів приголомшений Ньюгейт.

— Мабуть, ти трохи важчий, ніж видаєшся. Дозволь-но...

Сото захопив Ньюгейта за плечі і почав волікти його кудись у мряку.

— Можна, я піду і...?

— Ні.

— Але ж Гільдія...

— Для Гільдії ти більше не існуєш.

— Що за дурниці. Я зареєстрований у Гільдії.

— Ні, тебе там немає. Ми про це подбаємо.
— Як? Ви ж не можете переписати заново історію!
— Хочеш закластися на долар?
— Куди я потрапив?
— Таємнішого за наше товариство ти й уявити не зможеш.
— Справді? І хто ж ви тоді?
— Історичні ченці.
— Що? Ніколи про вас не чув!
— Бачиш? Ми добре робимо свою справу.
І вони таки добре робили свою справу.
І тоді почав летіти й проминати час.
І ось він знову став теперішнім.

— З тобою все добре, хлопче?

Лобсанг розплющив очі. Відчував, ніби його руку видають геть із тіла.

Глянув угору і побачив Лу-Тзе, який лежав долілиць на хиткому мостику, тримаючи його за руку.

— Що сталося?

— Думаю, хлопче, що ти, мабуть, занадто розхвилювався. Або тобі запаморочилося в голові. Не дивися вниз.

Лобсанг чув, як прямо під ним немовби гуде рій розлючених бджіл. Він інстинктивно почав повертати туди голову.

— *Я ж тобі сказав не дивитися!* Просто розслабся.

Лу-Тзе звівся на ноги. Підняв Лобсанга за руку, немовби той був пир'інкою, аж поки сандалії юнака опинилися на деревині місточка. Унизу бігали доріжками і лементували монахи.

— Заплющ тепер очі... *не дивися вниз!*.. і ми зараз відідемо подалі звідси, гаразд?

— Я, е-е, я згадав... тоді в місті, коли мене знайшов Сото... я згадав... — мовив слабким голосом Лобсанґ, дрібочучи вслід за ченцем.

— Цього і слід було очікувати, — сказав Лу-Тзе, — за цих обставин.

— Але я пригадую, що там я згадав про те, як був отут. Про вас і Мандалу!

— Хіба ж не написано у священному тексті: «Багато діється такого, про що, мені здається, ми й не знаємо»? — прорік Лу-Тзе.

— Я... і цього ще не читав, Підмітальнику, — зізнався Лобсанґ. Він відчув довкола прохолодніше повітря, а це свідчило про те, що вони підійшли до кам'яного тунелю в дальньому кінці зали.

— На жаль, у тих писаннях, які зберігаються тут, ти цього й не прочитаєш, — сказав Лу-Тзе. — До речі, можеш уже розплющити очі.

Вони крокували далі, а Лобсанґ розтирав чоло, намагаючись позбутися химерних думок.

За їхніми спинами нестямне вирування барвистого колеса на тому місці, куди мав упасти Лобсанґ, поступово заспокоїлося і стихло.

Згідно з Першою Скрижаллю Колина Вічноздивованого, Колин і Одоробло досягли зеленої долини поміж горами, що височили над нею, і Колин прорік:

— Ось це місце. Тут постане храм, присвячений згортанню й розгортанню часу. Я його бачу.

— А я ні, вчителю, — зізнався Одоробло.

Колин проголосив:

— Ось там, — він показав туди рукою, яка щезла.

— А, — мовив Одоробло. — Ось *там*.

Декілька пелюсток черешневого цвіту опустилися Колину на потилицю з одного з тих диких дерев, які росли вздовж потічків.

— І цей досконалий день триватиме вічно, — прорік він. — Повітря прозоре, сонце яскраве, у потічках струмує крига. Щодня в оцій долині буде *такий* досконалий день.

— Буде трохи монотонно, вчителю, — сказав Одоробло.

— Це тому, що ти ще не знаєш, що робити з часом, — мовив Колин. — Але я навчу тебе робити з часом те ж саме, що ти робиш зі своїм плащем, одягаючи його, коли потрібно, а тоді скидаючи.

— І мені треба буде його прати? — запитав Одоробло.

Колин обвів його довгим неквапливим поглядом.

— З твого боку, Одоробле, це було або дуже хитро-мудре міркування, або ж ти просто намагався доволі безглуздо обіграти мою метафору. Що ж це було, як ти гадаєш?

Одоробло подивився собі під ноги. Тоді він поглянув на небо. Тоді звів погляд на Колина.

— Думаю, що мені бракує глузду, вчителю.

— Це добре, — мовив Колин. — Мені пощастило мати саме такого учня, адже, якщо я зможу навчити тебе, Одоробле, то я й будь-кого зумію навчити.

Одоробло заспокоївся і кивнув.

— Ви мені робите забагато честі, вчителю.

— Є ще і друга частина мого задуму, — сказав Колин.

— Ага, — пробурмотів Одоробло з виразом, який, на його думку, надавав йому розумного вигляду, хоч насправді він тоді нагадував людину, що страждає від болю під час процесу дефекації. — Задум, що складається з двох частин, завжди добрий, учителю.

— Знайди мені пісок усіх кольорів і плаский камінь. Я покажу тобі, як робити видимими потоки часу.

— О, гаразд.

— Є ще і третя частина мого задуму.

— Третя частина, он як?

— Я можу навчити обдарованих учнів контролювати свій час, заповільнювати його, прискорювати, зберігати і скеровувати, неначе воду у цих струмочках. Але боюся, що більшість людей буде просто неспроможна дозволити собі таке. Мусимо їм допомогти. Ми створимо... пристрої, які зберігатимуть і постачатимуть час туди, де потрібно, адже люди будуть нездатні прогресувати, якщо їх нестиме течією, мов ті листочки в потічку. Людям необхідно мати здатність гаяти час, надолужувати час, втрачати час і здобувати час. Це стане найголовнішим нашим завданням.

Одоробло насупив чоло, намагаючись бодай щось уторопати. А тоді він поволі підняв руку.

Колин зітхнув.

— Ти хочеш запитати, що сталося з отим плащем?

Одоробло кивнув.

— Забудь ти про плащ, Одоробле. Це не важливо. Пам'ятай лише, що ти є чистий аркуш паперу, на якому я писатиму... — Одоробло розтулив було рота, але Колин зупинив його, піднявши руку. — Це просто ще одна

метафора, ще одна метафора. А тепер прошу приготувати мені обід.

— Метафорично чи насправді, вчителю?

— І так, і так.

Зграйка білих пташок пурхнула з дерев і пролетіла над ними, перетинаючи долину.

— Там будуть голуби, — прорік Колин, а Одоробло поспіхом почав розпалювати вогнище. — Щодня там будуть голуби.

Лу-Тзе залишив послухника у передпокої. Тих, кому він не подобався, могло здивувати, що Лу-Тзе розгладив свою мантию перед тим, як з'явитися на очі абатові, але попри те, що йому було начхати на будь-які правила, людей це аж ніяк не стосувалося. Він загасив цигарку і запхав її собі за вухо. Знав абата вже майже шістсот років і поважав його. А людей, яких Лу-Тзе поважав, було не так уже й багато. Здебільшого, він просто мирився з ними, терпів.

Зазвичай ставлення підмітальника до інших людей було обернено пропорційне статусу, який ті займали, і вони відплачували йому тією ж монетою. Старші монахи... хоч у таких просвітлених осіб і не могло би бути лихих думок, але ніде правди діти — від вигляду Лу-Тзе, який зухвало походжає храмом, тьмяніла не одна найчистіша карма. Для деяких мислителів особистою образою була вже сама постать підмітальника з його браком формальної освіти або офіційного статусу, його дурнуватим Шляхом і неймовірними успіхами. Тож їм було дивно, що він подобався ерудованому, непрактичному й делікатному абатові, який настільки кардинально відрізнявся

від підмітальника. Але ж несподіванка — це природа все-світу.

Лу-Тзе кивнув прислужникам, які відчинили великі лаковані двері.

— Як почуває себе нині преподобний? — запитав він.

— Він ще й далі має клопіт із зубами, Лу-Тзе, але дотримується послідовності і щойно цілком задовільно ступив перші кроки.

— Так, мені здалося, що я чув гонги.

Ченці, які скупчилися посеред кімнати, розступилися, і Лу-Тзе підійшов до дитячого манежу. На жаль, це було необхідно. Абат так ніколи й не опанував мистецтво циркулярного старіння. Ось чому він був змушений досягати довголіття традиційнішим способом періодичної реінкарнації.

— А, Підмітальнику, — пропищав він, незграбно відкидаючи вбік жовтого м'ячика й усміхаючись. — І як там гори? *Хоцю цюцю хоцю цюцю!*

— Я вже точно отримав вулканізм, преподобний. Це дуже обнадійливо.

— І зі здоров'ям усе гаразд, як завжди? — поцікавився абат, а його пухкеньке рученятко щосили вдаряло ґратки манежу дерев'яною жирафою.

— Так, ваша світлість. Гарно бачити, що ви знову в доброму стані.

— Спроможний поки що зробити лише пару кроків, як це не прикро *цюцю хоцю цюцю*. На жаль, тіла немовлят наділені власною свідомістю **ЦЮЦЮ!**

— Ви надіслали мені вістку, ваша світлість? Там було написано: «Перевір оцього».

— І якої ж ви думки про нашого *хоцю цюцю хоцю цюцю хоцю цюцю* **ВЖЕ** юного Лобсанґа Лудда? — до нього

квапливо підбіг прислужник-аколіт із сухариками на тарілці. — Чи не бажаєте, до речі, сухарика? — запропонував абат. — *Няммм смацненька цюця!*

— Ні, преподобний, усі мої зуби вже прорізалися, — подякував підмітальник.

— Той Лудд загадковий, правда? Його вихователі *смацненька цюця ням-м-м цюця* сказали мені, що він дуже талановитий, але якийсь химерний. Але ви з ним не зустрічалися досі й не знаєте його минулого, тому *ням-м-м цюця* я був би вдячний почути ваші неупереджені оцінки *ням-м-м ЦЮЦЯ*.

— Він нереально спритний, — сказав Лу-Тзе. — Мені здається, він реагує на речі, які ще навіть не сталися.

— Як таке може бути? *Хоцю міся хоцю міся хоцю хоцю МІСЯ!*

— Я його поставив перед Апаратом хаотичних м'ячів у додзьо для старійшин, і він часом рухався до правильного отвору, перш ніж звідти вилітав м'ячик.

— Це що, якась бульк телепатія?

— Якщо у простенького пристрою з'явилася власна свідомість, нам можуть загрожувати великі неприємності, — сказав Лу-Тзе. Він набрав повні груди повітря. — А в залі Мандали він побачив узорі серед хаосу.

— Ви показали неофітові Мандалу? — нажахано вигукнув головний аколіт Рінпо.

— Щоб дізнатися, чи хтось уміє плавати, треба штовхнути його в річку, — знизав плечима Лу-Тзе. — Хіба є інший спосіб?

— Але бачити її без належної підготовки...

— Він побачив узорі, — вів далі Лу-Тзе. — І *зреагував* на Мандалу. — Лу-Тзе не уточнив, що й Мандала *зреагувала* на

нього. Хотів це все обміркувати. Коли дивишся в безодню, то не очікуєш, що вона люб'язно помахав тобі у відповідь.

— Але це було *місямісямісявава* суворо заборонено, хай там як, — мовив абат. Він невправно понишпорив серед іграшок на підстилці, намацав чималу дерев'яну цеглину з тисненим зображенням веселенького блакитного слоника, а тоді незграбно пожбурич її на Рінпо. — Інколи ви забагато собі дозволяєте, Підмітальнику *бацу слоника!*

Пролунали ріденькі оплески від аколітів, які таким чином оцінили абатове вміння розпізнавати тварин.

— Він бачив узори. Він *знає*, що діється. Просто не усвідомлює, *що* саме він знає, — наполіг на своєму Лу-Тзе. — А ще не встигли ми зустрітися, як він миттєво поцупив невеличку цінну річ, і я досі не можу збагнути, як йому це вдалося. Невже він може бути настільки спритним без жодного вишколу? Хто такий цей хлопець?

Цок

Хто *така* ця дівчина?

Мадам Фраут, директорка Фраут-академії та авторка Фраут-методики розважального навчання, нерідко ставила собі це запитання, коли їй треба було починати розмову з міс Сюзен. Звичайно, ця дівчина була її підлеглою, але... просто мадам Фраут не любила дисципліну, і саме тому, мабуть, вона й винайшла цю Методику, яка взагалі не вимагала жодної дисципліни. Загалом вона покладалася на грайливе спілкування з людьми, аж поки ті не поступалися їй, відчувши певну ніяковість.

Міс Сюзен, здається, *нічим* не можна було примусити зніяковіти.

— Я вас викликала сюди, Сюзен, через те, що, е-е, через те, що... — мадам Фраут завагалася.

— Були якісь скарги? — запитала міс Сюзен.

— Е-е, ні... е-е... хоча міс Сміт казала мені, що після ваших уроків діти стають, е-е, неспокійні. А ще, каже вона, у них проявляється здатність читати невідповідні, на жаль, їхньому віку книжки...

— На думку міс Сміт, у добрій книжці має йтися про хлопчика й песика, які женуться за великим червоним м'ячем, — відрізала міс Сюзен. — Мої діти навчилися очікувати цікаву фабулу. Не дивно, що вони втрачають терпець. Зараз ми з ними читаємо «Казки сестер Грім».

— Доволі неввічливо з вашого боку, Сюзен.

— Ні, мадам. Це ще доволі ввічливо. Неввічливо було б, якби я сказала, що для таких учителів, як міс Сміт, зарезервоване окреме коло в Пеклі.

— Але ж це жахли... — мадам Фраут затнулася, а тоді знову почала говорити. — Ви взагалі не повинні вчити їх читати! — огризнулася вона. Але це був огризок старого і напівзгнилого яблука. Мадам Фраут з'їжилася на своєму стільці, коли на неї подивилася міс Сюзен. Ця дівчина мала таку жахливу здатність зосереджувати на вас *усю свою увагу*. Для того, щоб витримати інтенсивність цієї уваги, треба було бути кращою за мадам Фраут особою. Увага прискіпливо інспектувала вашу душу, окреслюючи маленькими червоними кружечками ті місця, як їй не подобалися. Коли міс Сюзен дивилася на вас, було враження, що вона ставить вам *оцінки*.

— Я маю на увазі, — пробурмотіла директорка, — що дитинство — це час для гри і...

— Навчання, — вставила міс Сюзен.

— Навчання за допомогою гри, — додала мадам Фраут, задоволено відчувши себе на знайомій території. — Адже кошенята й цуценята...

— ...стають, виростаючи, котами й собаками, ще менш цікавими, — урвала її міс Сюзен, — тоді як діти мають ставати дорослими.

Мадам Фраут зітхнула. Вона тут нічим не могла собі зарадити. І так було завжди. Вона знала, що в цій ситуації вона безсила. Про міс Сюзен пішов поголос. Стурбовані батьки, які вирішили спробувати «Навчання за допомогою гри», втративши надію, що їхні чада спроможні засвоїти «Навчання за допомогою звертання уваги на те, що їм говорять інші», раптом помітили, що ті приходять додому дещо спокійніші й задумливіші, а тоді, щонайдивніше, без жодного нагадування самі сідають робити домашні завдання, і навіть собаки їм допомагають. А ще вони вдома розповідають різні байки про міс Сюзен.

Міс Сюзен володіла всіма мовами світу. Міс Сюзен знала все і про все. Міс Сюзен постійно вигадувала чудові шкільні мандрівки...

...і це особливо збивало з пантелику, адже з того, що знала мадам Фраут, ніхто офіційно такі мандрівки не організовував. Коли вона проходила повз клас, у якому проводила урок міс Сюзен, там завжди панувала зосереджена тиша. Це дратувало мадам Фраут. Так, ніби верталися старі лихі часи, коли дітей піддавали Муштрі в класах, що були нічим не кращі за Камери тортур для юних мізків. Хоч інші вчителі казали, що з класу міс Сюзен долинали якісь звуки. Інколи немовби чувся плескіт хвиль, а інколи — шум джунглів. А одного разу мадам Фраут могла б навіть поклястися, якби це було в її стилі, що в класі, який вона

проминала, точилася справжня повномасштабна битва. Такі речі нерідко траплялися в процесі «Навчання за допомогою гри», але цього разу було, здається, забагато бойових закликів сурм, свистіння стріл і криків полеглих.

Вона відчинила навстіж двері і відчула, як щось просвистіло в повітрі над її головою. Міс Сюзен сиділа на ослінчику і читала вголос книжку, а учні в мовчазному захопленні розташувалися довкола неї напівколом, схрестивши ноги. Це було таке старомодне видовище, якого терпіти не могла мадам Фраут, немовби всі діти були молільниками довкола якогось Вівтаря Знань.

Ніхто не вимовив жодного слова. Усі діти й сама міс Сюзен чітко давали зрозуміти своєю шанобливою мовчанкою, що вони очікують, коли мадам Фраут забереться геть.

Вона метнулася назад у коридор, а за її спиною грюкнули, зачиняючись, двері. Тут вона помітила довгу, грубо обтесану стрілу, що й досі вібрувала, застрявши в протилежній стіні.

Мадам Фраут озирнулася на двері, пофарбовані у звичний зелений колір, а тоді знову подивилася на стрілу.

Яка вже зникла.

Вона перевела до класу міс Сюзен Джейсона. Це був жорстокий учинок, але мадам Фраут вважала, що між ними зараз точиться така собі непроголошена війна.

Якби дітей асоціювали зі зброєю, то Джейсон був би заборонений усіма міжнародними угодами. Джейсон мав люблячих батьків і здатність зосереджувати свою увагу не більше, ніж на мінус декілька секунд, хіба що йшлося про винахідливу жорстокість стосовно маленьких пухнастих звіряток, яку він застосовував вельми терпляче. Джейсон

хвищав ногами, молотив руками, кусався і плював. Його художні твори могли налякати до смерті навіть міс Сміт, яка, зазвичай, завжди могла сказати щось добре про будь-яку дитину. Він явно був хлопцем із особливими потребами. Увесь персонал школи вважав, що насамперед він потребував екзорцизму.

Мадам Фраут нахилилася до замкової щілини і прислухалась. Вона почула першу цього дня істерику Джейсона, а тоді запала тиша. Їй важко було почути, що сказала міс Сюзен.

Коли за пів години вона вигадала відмовку, щоб зайти до класу ще раз, Джейсон допомагав двом маленьким дівчаткам робити з картону зайчика.

Пізніше його батьки зізналися, що були приголошені зміною, хоч тепер він і лягав спати тільки з увімкненим світлом.

Мадам Фраут пробувала розпитувати свою найновішу вчительку. Адже попри всі захоплені відгуки, вона все ж таки була її *підлеглою*. Біда була лише в тому, що Сюзен так уміла їй відповідати, що мадам Фраут верталася від неї цілком задоволена розмовою і тільки у своєму кабінеті, коли вже було запізно щось міняти, усвідомлювала, що так і не отримала належної відповіді на жодне своє питання.

А міняти щось було вже дійсно запізно, бо несподівано виявилось, що існує довжелезний список охочих вступити в її школу. Батьки змагалися за нагоду записати своїх дітей до класу міс Сюзен. А стосовно всіх тих байок, які дітлахи розповідали, приходячи додому... та ж усім відомо, яка яскрава в них уява, що тут казати?

Та все одно, візьмімо хоча б есей Річенди Гігс. Мадам Фраут намацала окуляри, які соромилася постійно носити,

тому тримала їх на шнурочку довкола шиї, і ще раз переглянула есей. Ось що там було написано:

До нас приходив чоловік з одних кісток і він зовсім не був страшений, він мав велику білу коню. Ми гладили коню. Він мав кусу. Він нам казав цікаві речі і обещано переходити дорогу.

Мадам Фрау передала цей аркуш міс Сюзен, яка уважно його переглянула. Тоді дістала червоний олівчик, зробила кілька виправлень і віддала есей назад.

— І що? — запитала мадам Фраут.

— Так, у неї, бачу, проблеми з пунктуацією. Але «косу» написала майже правильно.

— Хто... А що це за великий білий кінь у класі? — спробоглася видушити з себе мадам Фраут.

Міс Сюзен співчутливо глянула на неї і сказала:

— Мадам, ну хто міг би зтягнути в клас коня? Це ж треба піднятися на два поверхи сходами.

Але цього разу мадам Фраут не збиралася відступати. Вона показала ще один коротенький есей.

Сьогодні ми з нами говорив містер Шламп хто є бабаєм але тепер він добрий. Він казав що нам робити з тими друкими. Можна накинути на голову ковдру але кращіше накинути її на голову бабая і він подумає що не істнує і зникає. Він казав нам багато історій про людей на яких він стрибував і він казав якщо Міс наша вчителька він думає в нас дома не буде бабаїв бо вони не люблять щоб їх знайшла Міс.

— Бабай, Сюзен? — запитала мадам Фраут.

— Яка в дітей уява, — відповіла незворушно міс Сюзен.

— Ви що, знайомите маленьких дітей з окультизмом? — запідозрила мадам Фраут. Вона чудово знала, як погано реагують на такі речі батьки.

— О, так.

— *Що?* Чому?

— Щоб це їх не шокувало, — спокійно пояснила міс Сюзен.

— Але місіс Робертсон сказала мені, що її Емма ходила по хаті, шукаючи монстрів у шафах! А досі вона їх страшенно боялася!

— А вона ходила з палкою? — поцікавилася Сюзен.

— З батьковим мечем!

— Молодчинка.

— Послухайте, Сюзен... мені здається, я розумію ваші наміри, — сказала мадам Фраут, насправді, нічого не розуміючи, — але батьки це все сприймають негативно.

— Так, — погодилася міс Сюзен. — Інколи я дійсно починаю думати, що людям необхідно здавати *відповідні* іспити для того, щоб отримати дозвіл ставати батьками. Тобто, практичного досвіду для цього замало.

— Хай там як, але ми повинні з повагою ставитися до їхніх поглядів, — наполягла мадам Фраут, хоча й не зовсім упевнено, бо інколи їй і самій приходили в голову такі думки.

Узяти, скажімо, так звані батьківські вечори з учителями. Мадам була занадто заклопотана, щоб дослухатися до того, що говорить її нова вчителька. Вона тільки знала, що міс Сюзен спокійно сидить і розмовляє з подружжями, аж раптом Джейсонова мати бере свого стільця і виганяє з кімнати Джейсонового батька. Наступного дня Сюзен

отримує від матері Джейсона величезний букет квітів, а тоді ще більший букет від його батька.

Чимало й інших подружніх пар виходили з класу міс Сюзен збентежені або стурбовані. Відповідно, коли наближався час оплати за черговий шкільний семестр, мадам Фраут ніколи не знала, чи будуть готові платити батьки.

А тоді знову ще й це. Директорка мадам Фраут, яка мала би перейматися репутацією школи, коштами й оплатою, інколи немовби чула далекий голос молоденької міс Фраут, яка й сама була колись доволі непоганою, хоч і сором'язливою вчителькою, і цей голос підбадьорював і захочував Сюзен.

Сюзен мала стурбований вигляд.

— Ви незадоволені моєю роботою, мадам?

Мадам Фраут не знала, що й відповісти. Вона і справді була незадоволена, але з цілком інших причин. І в процесі цієї розмови вона почала усвідомлювати, що ніколи б не наважилася звільнити міс Сюзен або, ще гірше, дозволити їй звільнитися за власним бажанням. Якщо вона заснує власну школу, і новина про це швидко розповсюдиться, школа «Навчання за допомогою гри» просто почне втрачати учнів і, що найважливіше, джерело доходів.

— Ну, звісно... ні, не... так чи так... — почала вона затинатися, усвідомивши, що міс Сюзен дивиться їй за спину.

Там був... Мадам Фраут почала намацувати окуляри й виявила, що шнурочок з ними зачепився за гудзики її блузки. Вона придивилася до полички каміна, намагаючись підсліпкувато розрізнити побачене.

— Що це, неначе якийсь... білий щур у маленькій чорній мантії, — пробелькотіла вона. — І ще він ходить на задніх лапах! Ви це бачите?

— Не можу собі уявити щура в мантиї, — відповіла міс Сюзен. А тоді зітхнула і клацнула пальцями. Це клацання було необов'язкове, проте час зупинився.

Принаймні він зупинився для всіх, окрім міс Сюзен.

І крім щура на поличці каміна.

Хоч це був, фактично, лише щурячий *скелет*, але це не завадило йому спробувати поцупити в мадам Фраут її баночку льодяників для Добрих Діточок.

Сюзен підступила ближче і схопила комір крихітної мантиї.

— ПІ-ПІ? — пискнув Смерть Щурів.

— Я так і *подумала*, що це ти! — гаркнула Сюзен. — Як ти посмів знову сюди припертися! Я думала, що до тебе дійшло попереднього разу. І *не думай*, що я не бачила, як ти минулого місяця прийшов по душу хом'ячка Генрі! Знаєш, як важко вчити дітей географії, коли хтось починає розкидати какульки з хом'ячкового колеса?

Щур захихотів:

— ПСН. ПСН. ПСН.

— І не жери цукерку! Негайно поклади її назад!

Сюзен кинула щура на стіл перед тимчасово заляклого мадам Фраут і витримала паузу. Вона завжди намагалася добре ставитися до подібних речей, але інколи просто потрібно визнати, ким ти є. Отже, вона відсунула нижню шухляду стола, щоб перевірити рівень рідини у пляшці, що була захистом і втіхою для Мадам у цьому чудесному світі освіти, і задоволено відзначила, що старушенція останніми днями не аж так активно до неї прикладалася. Більшість людей так чи сяк заповнюють порожнечу між сприйняттям і реальністю, тож за цих обставин трапляються, зрештою, значно гірші за джин речі.

Також вона якийсь час порпалася в приватних паперах Мадам, і цю рису Сюзен варто відзначити: вона не бачила в цьому нічого *поганого*, хоча, звичайно ж, визнала б це не надто гарним вчинком, якби його здійснив хтось інший, а не Сюзен Стогелітська. Папери зберігалися в доволі надійному сейфі, з яким навіть кваліфікованому злодію довелось би пововтузитися хвилин принаймні з двадцять. А те, що дверцята зразу відчинилися лише від її доторку, свідчило про застосування якихось специфічних критеріїв.

Для міс Сюзен не існувало зачинених дверей. Такою була родинна традиція. Деякі генетичні коди передаються душею.

Коли ж вона неквапливо ознайомилася з усіма найновішими шкільними аферами, насамперед даючи знати щуру, що вона не належить до тих, хто бігтиме куди завгодно за першим покликом, Сюзен підвелася.

— Гаразд, — мовила вона втомлено. — Ти так і надокучатимеш мені постійно, так? Безперестанку, навіки вічні.

Смерть Щурів дивився на неї, схиливши в бік череп.

— ПІ-ПІ, — переможно пискнув він.

— Ну, так, він мені подобається, — визнала вона. — Певною мірою. Але ж, я маю на увазі, що це, розумієш, *неправильно*. Для чого йому я? Він Смерть! Далеко не безпомічний! А я ж звичайна людина!

Щур знову пискнув, тоді зістрибнув на підлогу і вибіг крізь зачинені двері. Тоді на мить з'явився знову і помавив її.

— Ой, ну гаразд, — буркнула собі під ніс Сюзен. — Нехай тільки *майже* людина.

Цок

А хто такий Лу-Тзе?

Рано чи пізно кожен послушник ставив собі це непросте запитання. Інколи минали роки, перш ніж вони довідувалися, що коротун, який підмітав їм підлоги і без жодних нарікань чистив вигрібні ями, а також вряди-годи дивував їх чудернацькими нетутешніми приказками, був тим легендарним героєм, з яким вони мріяли одного дня зустрітися. А вже тоді, коли опинялися з ним віч-на-віч, найздібніші з них розуміли, що опиняються віч-на-віч із самими собою.

Підмітальники здебільшого походили з довколишніх сіл у долині. Вони належали до монастирського персоналу, але не мали жодного статусу. Виконували всю найнуднішу, брудну роботу. Вони були... завжди на задньому плані — підрізали черешні, мили підлоги, чистили ставки з коропами і завжди підмітали. У них не було імен. Тобто, будь-якому проникливому послушнику було зрозуміло, що в підмітальників *повинні* бути якісь імена, за якими їх могли б розрізнити інші підмітальники, але принаймні на території храму їм не давали жодних імен, тільки інструкції. Ніхто не знав, де вони проводять ночі. Вони були простими підмітальниками. Таким був і Лу-Тзе.

Одного разу декілька старших послушників заради пустоців перекинули невеличкий вівтар, який Лу-Тзе тримав біля свого спального килимка.

Наступного ранку жоден підмітальник не вийшов на роботу. Усі вони залишилися в своїх халупах, замкнувши двері на засув. Розпитавши кого треба, абат, якому тоді вже знову виповнилося п'ятдесят, закликав до своєї

кімнати трьох послухників. До стіни там були притулені три мітли. Він їм сказав отаке:

— Ви знаєте, що жахлива Битва п'яти міст не відбулася тому, що туди вчасно прибув посланець?

Вони це знали. Їх цього навчили ще на самому початку занять. Отож вони боязко вклонилися, адже це, врешті-решт, був сам абат.

— Тож вам тоді відомо, що коли кінь посланця загубив підкову, той помітив чоловіка, який брів поруч із дорогою з маленькою переносною кузнею і штовхав перед собою тачку з наковальнею?

І це вони знали.

— І вам відомо, що цим чоловіком був Лу-Тзе?

Їм це було відомо.

— Ви, безсумнівно, знаєте, що Джанда Трап, Великий Майстер *окідокі, торо-фу і чанг-фу*, поступився лише раз з житті й лише одному чоловікові?

Вони це знали.

— І вам відомо, що цим чоловіком був Лу-Тзе?

Їм це було відомо.

— Ви пам'ятаєте маленький вівтар, який ви перекинули вчора?

Вони пам'ятали.

— Ви знаєте, що в нього був власник?

Запала тиша. Тоді найкмітливіший із послухників нажахано поглянув на абата, ковтнув слину, схопив одну з трьох мітел і вийшов із кімнати.

Інші двоє були не такі тямущі, тож залишалися там і далі.

Тоді один із них сказав:

— Але ж це був вівтар звичайного підмітальника!

— Ви візьмете мітли й почнете підмітати, — звелів абат, — і підмітатимете отак щодня, аж доки знайдете Лу-Тзе й відважитесь йому сказати кожен: «Підмітальнику, це я перекинув і понищив ваш вітвар, і тепер я смиренно супроводжуватиму вас до самого додзьо Десятого Д'їма для того, щоб пізнати Правильний Шлях». Лише після цього, якщо ще будете здатні, ви зможете поновити тут навчання. Зрозуміли?*

Старші ченці часом нарікали, але хтось тоді обов'язково нагадував:

— Пам'ятайте, що Шлях Лу-Тзе — це не наш Шлях. Пам'ятайте, що він усе пізнав, будучи знехтуваним усіма підмітальником, тоді як учні отримували освіту. Пам'ятайте, що він був скрізь і зробив багато справ. Можливо, він де-що... дивакуватий, але пам'ятайте, як він зайшов до цитаделі, де було повно озброєних чоловіків і пасток, а все ж таки добився, щоб Паша Мунтабу безневинно задушився риб'ячою кісткою. Жоден монах не здатен краще за Лу-Тзе знаходити Час і Місце.

* І ось що було далі: послушник, який протестував, кажучи, що то був вітвар звичайного підмітальника, втік із храму, той учень, який промовчав, до кінця свого життя залишився підмітальником, а учень, який побачив, чим неминуче завершиться ця історія, після болісних мук і кількомісячного ретельного підмітання, пішов до Лу-Тзе, впав навколішки і попросив показати йому Правильний Шлях. Після чого Підмітальник завів його у додзьо Десятого Д'їма з його жажливими багатолезовими бойовими машинами і страхітливою зубчатою зброєю типу *клонг-клонг* або *унпсі*. Історичні джерела повідомляють, що далі Підмітальник відкрив у дальньому кутку додзьо шафу, дістав з неї мітлу і прорік таке: «Одна рука *тут*, а друга *ось тут*, зрозумів? Ніхто цього не робить правильно. Замахуйся рівно й розмірено, а решту нехай мітла робить сама. Ніколи не намагайся відразу підмести велику купу, бо доведеться двічі підмітати кожную порожнину. З розумом користуйся совком для сміття і пам'ятай: кутки треба чистити маленькою щіточкою».

Дехто міг наївно запитати:

— А що то за Шлях, який наділяє його такою могуттю?
А їм відповідали:

— Це Шлях місіс Маріетти Космополитої, вулиця Квірмська 3, Анк-Морпорк, Оренда кімнат, Ціна поміркована. Ні, ми цього також не розуміємо. Якась, мабуть, субсцендентна нісенітниця.

Цок

Лу-Тзе слухав старших ченців, зіпершись на мітлу. Він роками вдосконалював мистецтво слухання, адже збагнув, що коли слухати довго й уважно — люди можуть розповісти більше, ніж самі можуть знати.

— Сото — добрий польовий агент, — мовив він зрештою. — Дивакуватий, але добрий.

— Навіть Мандала продемонструвала падіння, — сказав Рінпо. — Хлопець *не знав*, що робиться в таких випадках. Сото сказав, що він зробив це несвідомо. Казав, що ніколи ще не був свідком такого наближення до абсолютного нуля, як сталося з цим хлопцем. За якусь годину він уже поклав його на візок, що прямував у гори. А тоді цілих три дні виконував ритуал «Закриття квітки» в Гільдії злодіїв, куди хлопця явно підкинули ще немовлям.

— Закриття було успішним?

— Ми санкціонували повні оберти двох Зволікаторів. Можливо, в декого й залишаться якісь невиразні спогади, але ж Гільдія велика, і там усі заклопотані справами.

— Ні братів, ні сестер. Жодної батьківської любові. Лише злодійське братство, — сумовито додав Лу-Тзе.

— До речі, він був чудовим злодієм.

— Не сумніваюся. Скільки йому років?

— На вигляд шістнадцять або сімнадцять.

— Запізно вже вчити.

Старші ченці перезирнулися.

— Ми не можемо нічого його навчити, — сказав Наставник послушників. — Він...

Лу-Тзе підняв худющу руку.

— Ану я вгадаю. Він знає все наперед?

— Так, ніби йому сказали щось таке, про що він просто на якусь мить забув, — сказав Рінпо. — І тоді він стає знуджений і сердитий. Він неухажливий, на мою думку, і перебуває деінде.

Лу-Тзе почухав свою заплямлену борідку.

— Загадковий хлопчина, — мовив він замислено. — Природний талант.

— І в нас виникає питання *хоцю каку хоцю каку каку*, чому саме зараз? — прорік абат, жуючи лапу іграшкового яка.

— Але ж хіба не сказано: «На все свій Час і Місце?» — мовив Лу-Тзе. — Хай там як, шановні, але ви вже сотні років навчаєте учнів. А я простий підмітальник, — замислений про своє, він автоматично простягнув руку саме тоді, коли з незграбних пальчиків абата випав іграшковий як, і впіймав його на льоту.

— Лу-Тзе, — сказав Наставник послушників, — ми й вас не були здатні нічому навчити. Пригадуєте?

— Але тоді я знайшов свій Шлях, — мовив Лу-Тзе.

— А ви візьметесь його вчити? — спитав абат. — Хлопцю потрібно *м-м-м-м брм-м-м* знайти себе.

— Хіба не написано: «Я маю тільки одну пару рук»? — прорік Лу-Тзе.

Рінпо подивився на Наставника послухників.

— Не знаю, — сказав той. — Ніхто з нас ніколи не бачив тих повчань, які ви цитуєте.

Ще й далі замислено, немовби був думками деінде, Лу-Тзе прорік:

— Це могло бути тільки тут і тепер. Адже ж написано: «Ніколи не дощить, але ллється!»

Рінпо мав спантеличений вигляд, але тоді його осяяло.

— Глечик, — задоволено вигукнув він. — З глечика ніколи не дощить, але ллється!

Лу-Тзе сумовито похитав головою.

— А коли плескає одна рука, то чути «пл», — прорік він. — Дуже добре, ваша світлість. Я допоможу йому знайти Шлях. Це все, шановні?

Цок

Коли Лу-Тзе повернувся до передпокою, Лобсанг підвівся, але зробив це нерішуче, немовби соромлячись того, що таким чином засвідчує свою повагу.

— Гаразд, правила будуть такі, — сказав Лу-Тзе, проходячи повз нього. — Насамперед не називай мене «учителем», щоб я не прозвав тебе якоюсь клятою комахою. Не я маю тебе вишколювати, а ти сам. Адже написано: «Мене такі речі не турбують». Роби, що я тобі кажу, і ми чудово поладнаємо. Гаразд?

— Що? Ви хочете, щоб я був вашим *підручним*? — запитав Лобсанг на бігу, намагаючись не відставати.

— Ні, мені підручний не потрібен, не в моєму віці, але тобі треба слідкувати, щоб ми удвох зробили все якнайкраще, добре?

— І ви навчите мене всьому?

— Я й сам «усього» не знаю. Скажімо, я не дуже тямлю в судовій мінералогії. Але я навчу тебе тому, що знаю сам, і що тобі буде корисно знати.

— А коли?

— Вже пізня година...

— Завтра на світанку?

— Ні, перед світанком. Я тебе розбуджу.

Цок

Трохи далі від Академії мадам Фраут, на Езотеричній вулиці, розташувалися джентльменські клуби. Було б надто цинічно стверджувати, що так званим «джентльменом» міг наректи себе «кожен, хто має змогу сплатити річний внесок у розмірі пів тисячі доларів», адже майбутньому членові клубу треба було *також* заручитися рекомендаціями багатьох інших джентльменів, які могли дозволити собі спорожнити гаманець на таку саму суму.

А ще їм не надто подобалося жіноче товариство. Це зовсім не означає, що вони належали до *такого* типу джентльменів, бо в тих були власні, причому краще обставлені клуби в іншій частині міста, де загалом набагато більше всього відбувалося. Ці джентльмени були джентльменами вищого класу, які, однак, від самого дитинства зазнавали знущань від жіночої статі. Їхнім життям керували няні, гувернантки, матрони, матері та дружини, тож після чотирьох-п'яти таких оце десятиліть, пересічний джентльмен з м'якими манерами не витримував і якомога чемніше рятувався втечею до одного з таких клубів, де

він міг дрімати аж до вечора у шкіряному кріслі з розстібнутим верхнім гудзиком штанів.*

Найвишуканішим вважався клуб «Фіджет», який діяв ось таким чином: Сюзен непотрібно було ставати невидимою, адже вона знала, що члени «Фіджета» просто не побачать її або не повірять, навіть побачивши, що вона справді існує. Жінкам узагалі не дозволялося бувати в клубі, якщо не враховувати правила 34б, згідно з яким родички жіночої статі або респектабельні одружені дами, яким виповнилося 30 років, могли завітати на чайочок до Зеленої вітальні між 3:15 і 4:30 дня з умовою, що там постійно мав би бути присутній бодай один член правління. Ця традиція була такою давньою, що багатьом членам клубу здавалося, ніби це були щодня єдині сімдесят п'ять хвилин, упродовж яких жінкам узагалі було дозволено існувати, а отже, поява будь-якої жінки в клубі в інший час інтерпретувалася як плід їхньої уяви.

І це могло бути абсолютною правдою стосовно Сюзен з її строгою чорною сукнею шкільної вчительки і чобітками на гудзиках, каблучки яких немовби видовжувалися, коли вона ставала внучкою Смерті.

Її кроки в цих чобітках відлунювали на мармуровій підлозі, коли вона прямувала до бібліотеки.

Для неї було загадкою, чому Смерть почав використовувати це місце. Звичайно, він був наділений певними якостями джентльмена: жив у сільській місцевості — далекій,

* Великою мірою до цього спричинювалися клубні харчі. У цьому клубі джентльмен міг поласувати стравами, до яких він звик ще в школі, такими як плямистий пудинг з родзинками, джем ролі-полі і, звісно ж, найулюбленіша запіканка із заварним кремом. А вітамінами хай напиваються дружини.

темній місцевості — був незмінно пунктуальний, люб'язно поводився з тими, кого зустрічав — а рано чи пізно він зустрічав усіх — елегантно, хоч і дещо стримано вбирався, почував себе комфортно в будь-якій компанії, а також, як загальновідомо, був добрим вершником.

Не зовсім сюди пасував лише його образ Похмурого Женця.

Більшість м'яких крісел у бібліотеці були зайняті чоловіками, які втішено дримали після обіду, накрившись примірниками газети «Анк-морпоркський Час». Сюзен роззирнулася довкола, аж поки під однією газетою побачила полу чорної мантиї і дві кістляві ноги. До спинки крісла була також притулена коса. Сюзен підняла вгору газету.

— ДОБРИДЕНЬ, — привітався Смерть. — ЧИ ТИ ВЖЕ ОБІДАЛА? НАМ ПОДАВАЛИ ДЖЕМ РОЛІ-ПОЛІ.

— Навіщо ти це робиш, дідусю? Ти ж усе одно не спиш.

— МЕНЕ ЦЕ ЗАСПОКОЮЄ. У ТЕБЕ ВСЕ ГАРАЗД?

— Було, поки не приперся щур.

— ТВОЯ КАР'ЄРА УСПІШНА? ТИ ЗНАЄШ, Я ПРО ТЕБЕ ТУРБУЮСЯ.

— Дякую, — коротко зронила Сюзен. — Ну, і чому ти...

— ХІБА ПОГАНО ТРОХИ ПОБАЗІКАТИ?

Сюзен зітхнула. Вона знала, що за цим приховано, і ця думка не була радісною. Була вона маркітною, невиразною і нетривкою, а суть її полягала ось у чому: у них обох нікого в світі не було, крім них самих. Ось так. Це була сльозлива думка, яка ридала у власний носовичок, але так воно й було насправді.

Щоправда, у Смерті був слуга, Альберт, а ще, звісно, Смерть Щурів, якщо це можна назвати приємною компанією.

А от стосовно Сюзен...

Що ж, вона була частково безсмертна, і це, мабуть, усе. Вона могла бачити речі, які існують насправді,* а час для неї був чимось на кшталт плаща, який можна вбирати і скидати. Законами, які стосувалися всіх, такими як гравітація, вона користалася, коли їй це було потрібно. І хай би як ви прагнули нав'язати нормальні стосунки, ці речі постійно ставали на перешкоді. Важко було мати справу з людьми, коли крихітна частка вашого ества бачила, що це просто тимчасові комбінації атомів, які протривають усього лише декілька десятиліть.

А тут вона зіткнулася з такою ж крихітною часткою Смерті, якій було непросто мати справу з людьми, якщо вона сприймала їх реальними.

Жодного дня не минало без того, щоб Сюзен не жалкувала, що має такий дивний родовід. Їй завжди було цікаво знати, як це — блукати світом, не усвідомлюючи за кожним кроком усього каміння під ногами і всіх зір над головою, мати всього лише п'ять чуттів, бути майже сліпою і мало не глухою...

— ДІТИ В ПОРЯДКУ? МЕНІ СПОДОБАЛОСЯ, ЯК ВОНИ МЕНЕ НАМАЛЮВАЛИ.

— Так. Як там Альберт?

— НОРМАЛЬНО.

...і не гаяти час на пустопорожні балачки, подумала це Сюзен. У великому всесвіті не було місця для пустопорожніх балачок.

— НАСТАЄ КІНЕЦЬ СВІТУ.

* Що набагато важче, ніж бачити те, чого насправді немає. На це всі здатні.

Ну, це вже *серйозна*, не пустопорожня розмова.

— Коли?

— НАСТУПНОЇ СЕРЕДИ.

— Чому?

— ПОВЕРНУЛИСЯ АУДИТОРИ, — повідомив Смерть.

— Оті малі лиходії?

— ТАК.

— Терпіти їх не можу.

— У МЕНЕ, ЗВІСНО, ЖОДНИХ ЕМОЦІЙ НЕМАЄ, — сказав Смерть із найнезворушнішим виразом, на який може бути здатний хіба що череп.

— І що вони цього разу замислили?

— НЕ МОЖУ СКАЗАТИ.

— Я думала, що ти можеш пам'ятати майбутнє!

— ТАК, АЛЕ ДЕЩО ЗМІНИЛОСЯ. ПІСЛЯ СЕРЕДИ НЕ БУДЕ МАЙБУТНЬОГО.

— Щось таки має залишитися, бодай якісь уламки!

— НІ. НАСТУПНОЇ СЕРЕДИ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ ГОДИНИ НЕМАЄ НІЧОГО. ЛИШЕ ПЕРША ГОДИНА НАСТУПНОЇ СЕРЕДИ, НА ВІКИ ВІЧНІ. НІХТО НЕ ЖИТИМЕ. НІХТО НЕ ПОМИРАТИМЕ. ОСЬ ЩО Я БАЧУ ЗАРАЗ. МАЙБУТНЄ ЗМІНИЛОСЯ. РОЗУМІЄШ?

— А яким чином це може стосуватися мене? — Сюзен знала, що будь-кому це запитання здалося б безглуздом.

— ГАДАЮ, ЩО КОЖЕН МАЄ НЕСТИ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КІНЕЦЬ СВІТУ, ХІБА НІ?

— Ти *знаєш*, що я мала на увазі!

— Я ПРИПУСКАЮ, ЩО ЦЕ СТОСУЄТЬСЯ ПРИРОДИ ЧАСУ, БЕЗСМЕРТНОГО Й ЛЮДСЬКОГО ВОДНОЧАС. ВІДЧУВАЛИСЯ ПЕВНІ... ПУЛЬСАЦІЇ, БРИЖІ.

— Вони збираються вчинити щось із Часом? Я думала, що їм не дозволено вдаватись до таких речей.

— ЇМ НІ. АЛЕ ЛЮДИ ЦЕ МОЖУТЬ. ОДНОГО РАЗУ ВЖЕ ТАКЕ ЗРОБИЛИ.

— Хто може бути таким ідіо...

Сюзен затнулася. Звичайно, хтось може виявитися таким ідіотом. Деякі люди готові вчинити будь-яку дурницю лише для того, щоб побачити, чи це можливо зробити. Якби десь у якійсь печері почепити великий рубильник із написом на ньому «Перемикач Кінця Світу. НЕ РУХАТИ», то навіть фарба на ньому не встигне висохнути.

Вона замислилася. Смерть пильно за нею стежив.

Тоді вона вимовила:

— Доволі смішно, що я недавно читала класу одну книжку. Знайшла її якось у себе на столі. Називається «Казки сестер Грім»...

— А, ВЕСЕЛІ КАЗОЧКИ ДЛЯ МАЛЮКІВ, — сказав без тіні іронії Смерть.

— ...і там ідеться здебільшого про лиходіїв, які помирають жахливою смертю. Дивно, якщо чесно. Але дітям це подобається. І зовсім їх не бентежить.

Смерть промовчав.

— ...за винятком казки про скляний годинник з Бад Шушайна, — додала Сюзен, дивлячись на його череп. — Вона їх доволі засмутила, попри те, що мала щасливий кінець.

— МАБУТЬ, ТОМУ, ЩО ЦЯ ІСТОРІЯ ПРАВДИВА.

Сюзен достатньо давно знала Смерть, тому не сперечалася.

— Здається, я розумію, — мовила вона. — Ти спеціально влаштував, щоб книжка опинилась там.

— ТАК. НУ, А ВЕСЬ ТОЙ МОТЛОХ ПРО ПРЕКРАСНОГО ПРИНЦА І ТАКЕ ІНШЕ БУЛО ЯВНО ДОДАНО ПІЗНІШЕ. АУДИ-

ТОРИ, ЗВІСНО, НЕ ВІНАЙШЛИ ТОГО ГОДИННИКА. ЦЕ БУЛА РОБОТА ОДНОГО БОЖЕВІЛЬЦЯ. АЛЕ ВОНИ ВДАЛО ВСЕ АДАПТУЮТЬ ДО СВОЇХ ПОТРЕБ. ТВОРИТИ НЕ ГОДНІ, А ОТ АДАПТУВАТИ МОЖУТЬ. ГОДИННИК ВІДТВОРЮЄТЬСЯ ЗА НОВО.

— І час тоді насправді зупинився?

— ОПИНИВСЯ В ПАСТЦІ. ЛИШЕ НА МИТЬ, АЛЕ РЕЗУЛЬТАТИ МИ Й ДАЛІ БАЧИМО ДОВКОЛА НАС. ІСТОРІЮ БУЛО РОЗБИТО, ФРАГМЕНТОВАНО. МИНУЛЕ ВТРАТИЛО ЗВ'ЯЗОК ІЗ МАЙБУТНІМ. ІСТОРИЧНІ ЧЕНЦІ МУСИЛИ ВІДНОВЛЮВАТИ ВСЕ ПРАКТИЧНО З НУЛЯ.

Сюзен не витрачала в такий час зусиль на вигуки типу «Це неможливо!». Такі дурниці могли б говорити тільки люди, які вірять у те, що живуть у реальному світі.

— Це мало протривати якийсь... час, — сказала вона.

— З ЧАСОМ, ЗВИЧАЙНО, НЕ БУЛО ЖОДНИХ ПРОБЛЕМ. ВОНИ ВИКОРИСТОВУВАЛИ РОКИ, СФОРМОВАНІ НА ОСНОВІ ЧАСТОТИ ЛЮДСЬКОГО ПУЛЬСУ. ЦЕ ТРИВАЛО ПРИБЛИЗНО ПІВ ТИСЯЧІ ТАКИХ РОКІВ.

— Але ж якщо історію було зруйновано, звідки вони взяли...

Смерть склав докупи кінчики пальців.

— МИСЛИ ТЕМПОРАЛЬНО, СЮЗЕН. Я ДУМАЮ, ВОНИ ВКРАЛИ ТРОХИ ЧАСУ В ЯКИХОСЬ ПРАДАВНИХ СВІТОВИХ ЕРАХ, КОЛИ ЧАС БУЛО ЗМАРНОВАНО НА РІЗНИХ РЕПТИЛІЙ. ДЛЯ ЧОГО, ЗРЕШТОЮ, ТОЙ ЧАС ЯКОМУСЬ ВЕЛИЧЕЗНОМУ ЯЩЕРУ? ТИ БАЧИЛА ТІ ЗВОЛКАТОРИ, ЯКИМИ КОРИСТУЮТЬСЯ ЧЕНЦІ? ЧУДОВІ ШТУЧКИ. МОЖУТЬ РУХАТИ ЧАС, ЗБЕРІГАТИ ЙОГО, РОЗТЯГУВАТИ... ГЕНІАЛЬНИЙ ВИНАХІД. А СТОСОВНО ТОГО, КОЛИ ЦЕ СТАЛОСЯ, ЦЕ ПИТАННЯ ТАКОЖ НЕ МАЄ СЕНСУ. КОЛИ РОЗБИТО ПЛЯШКУ, ХІБА

НЕ ВСЕ ОДНО, ДЕ САМЕ ЇЇ ВДАРИЛИ? СКАЛКИ САМОЇ ПОДІЇ В БУДЬ-ЯКОМУ РАЗІ ВЖЕ НЕ ІСНУЮТЬ У ВІДНОВЛЕНІЙ ІСТОРІЇ.

— Зачекай-но, зачекай... Як можна взяти клаптик якогось минулого століття і *принасувати* його до сучасності? Хіба люди не помітять, що... — Сюзен засовгалася на місці, — що у воїнів не ті обладунки, і що будівлі довкола інакші, і що вони й далі воюють на війнах, які точилися багато століть тому?

— СУДЯЧИ З МОГО ДОСВІДУ, СЮЗЕН, ЗАНАДТО БАГАТО ЛЮДЕЙ ЩЕ Й ДАЛІ ВЕДУТЬ ПОДУМКИ ВІЙНИ, ЯКІ ТОЧИЛИСЯ БАГАТО СТОЛІТЬ ТОМУ.

— Вельми проникливо, але я мала *на увазі*, що...

— ТИ НЕ ПОВИННА ПЛУТАТИ ВМІСТ І ВМІСТИЛИЩЕ. — Смерть зітхнув. — ТИ МАЙЖЕ ЛЮДИНА. ТОБІ ПОТРІБНА МЕТАФОРА. НАОЧНИЙ УРОК. ХОДИМО.

Він підвівся і рушив залом до їдальні. Там ще й досі було декілька запізнілих їдців з серветками попід підборіддями, що немовби застигли в процесі радісного споживання вуглеводів.

Смерть підступив до столу, накритого до вечері, і взявся за кутик скатертини.

— ЧАС — ОЦЕЙ ОБРУС, — сказав він. — СТОЛОВЕ НАЧИННЯ І ТАРЕЛІ — ЦЕ ПОДІЇ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬСЯ В ЦЬОМУ ЧАСІ...

Пролунав барабанний бій. Сюзен подивилася в той бік. За крихітною ударною установкою сидів Смерть Щурів.

— СЛІДКУЙ.

Смерть смикнув скатертину. Почувся брязкіт столового начиння, і на якусь мить була непевність, чи не впаде ваза з квітами, але майже весь посуд залишився на місці.

— Зрозуміло, — сказала Сюзен.

— СТИЛ І ДАЛІ ЗАЛИШИВСЯ СЕРВІРОВАНИЙ, АЛЕ ОБРУС
МОЖНА ТЕПЕР ВИКОРИСТАТИ ДЛЯ ІНШОЇ ТРАПЕЗИ.

— Однак ти перевернув сільничку, — зауважила Сюзен.

— НЕДОСКОНАЛА ТЕХНОЛОГІЯ.

— А ще, дідусю, на скатертині залишилися плями від
попередньої імпрези.

Смерть сьйнув посмішкою.

— ТАК, — погодився він. — АЛЕ МЕТАФОРА ВИЙШЛА
НЕПОГАНА, ПРАВДА?

— Люди це помітять!

— СПРАВДІ? ТА Ж ЛЮДИ НАЙНЕУВАЖНІШІ ІСТОТИ В ЦЬОМУ
ВСЕСВІТІ. ТРАПЛЯЮТЬСЯ, ЗВІСНО, ВСІЛЯКІ АНОМАЛІЇ,
ПЕВНА КІЛЬКІСТЬ РОЗСИПАНОЇ СОЛІ, АЛЕ ІСТОРИКИ
ЗНАЙДУТЬ ВІРОГІДНІ ПОЯСНЕННЯ, ЦЕ ВОНИ ЧУДОВО ВМІ-
ЮТЬ РОБИТИ.

Сюзен знала, що існували так звані Правила. Неписані,
звичайно, як і, скажімо, гори, бо як же їх напишеш? Ці
Правила мали набагато фундаментальніше значення для
функціонування всесвіту, ніж прості механічні закони на
кшталт гравітації. Аудитори могли ненавидіти розгарді-
яш, викликаний народженням життя, але Правила не да-
вали їм змоги щось з цим зробити. Тому поява людства
стала для них неочікуваним даром. Нарешті з'явилися іс-
тоти, яких можна було *переконати* стрілити самим собі
в ногу.

— Я не знаю, чого ти від мене сподіваєшся, що я мала
би зробити? — запитала вона.

— УСЕ, ЩО В ТВОЇХ СИЛАХ, — сказав Смерть. — Я, ЗГІД-
НО З НЕПИСАНОЮ ТРАДИЦІЄЮ, МАЮ В ЦЕЙ ЧАС ІНШІ ОБО-
В'ЯЗКИ.

— Тобто?

— ВАЖЛИВІ СПРАВИ.

— Про які ти не можеш мені сказати?

— ПРО ЯКІ Я НЕ МАЮ НАМІРУ ТОБІ КАЗАТИ. АЛЕ ВОНИ ВАЖЛИВІ. ХАЙ ТАМ ЯК, АЛЕ Я ЦІНЮЮ ТВОЮ ПРОЗОРИВІСТЬ. ТВІЙ СПОСІБ МИСЛЕННЯ МОЖЕ ПРИДАТИСЯ. ТИ МОЖЕШ ПОБУВАТИ ТАМ, ДЕ Я НЕ ЗМОЖУ. Я ТІЛЬКИ БАЧИВ МАЙБУТНЄ. А ТИ МОЖЕШ ЙОГО ЗМІНИТИ.

— А де відтворюють цей годинник?

— НЕ МОЖУ ЦЬОГО КАЗАТИ. Я Й ТАК БАГАТО ЗРОБИВ, ЩОБ ДІЙТИ ДО ЦЬОГО ВИСНОВКУ. РЕШТУ БАЧУ НЕМОВ У ТУМАНІ.

— Чому?

— ТОМУ ЩО ВСЕ ПРИХОВАНЕ. У ЦЕ ЗАЛУЧЕНИЙ ХТОСЬ ТАКИЙ... ХТО МЕНІ НЕ ПІДВЛАДНИЙ. — Смерть мав збен-тежений вигляд.

— Безсмертний?

— ХТОСЬ ПІДВЛАДНИЙ... КОМУСЬ ІНШОМУ.

— Мусиш пояснити це все набагато чіткіше.

— СЮЗЕН... ТИ ЗНАЄШ, ЩО Я УДОЧЕРИВ І ВИРОСТИВ ТВОЮ МАТІР, А ТАКОЖ ЗНАЙШОВ ДЛЯ НЕЇ ВІДПОВІДНОГО ЧОЛОВІКА...

— Так-так, — огризнулася Сюзен. — Як я могла це забути? Щодня дивлюся в дзеркало.

— ЦЕ... НЕПРОСТО ДЛЯ МЕНЕ. ПРАВДА ПОЛЯГАЄ В ТОМУ, ЩО Я БУВ ТАКИЙ НЕ ОДИН. ЧОМУ ТИ ТАК ДИВУЄШСЯ? ХІБА Ж НЕ ВІДОМО, ЩО БОГИ ПОСТІЙНО РОБЛЯТЬ ТАКІ РЕЧІ?

— Боги, так, але ж люди твого типу...

— ЛЮДИ НАШОГО ТИПУ, ОДНАК Є ЛЮДИ...

Сюзен зробила незвичну річ і почала слухати. А це для вчительки нелегке завдання.

— СЮЗЕН, ТИ МАЄШ ЗНАТИ, ЩО МИ, ПЕРЕБУВАЮЧИ... ПОЗА ЛЮДСТВОМ...

— Я не перебуваю поза людством, — гостро відрізала Сюзен. — Я просто наділена... додатковими талантами.

— Я МАВ НА УВАЗІ НЕ ТЕБЕ, ЗВИЧАЙНО. А ІНШИХ, КОТРИ НЕ Є ЛЮДЬМИ, АЛЕ ЗАЛИШАЮТЬСЯ ЧАСТИНОЮ ЛЮДСЬКОГО ВСЕСВІТУ... ВІЙНА, ФАТУМ, ЧУМА І РЕШТА НАШИХ... ЛЮДИ УЯВЛЯЮТЬ НАС У ЛЮДСЬКИХ ОБРАЗАХ, І ТОМУ МИ ТАК ЧИ ТАК СТАЄМО НАДІЛЕНІ ПЕВНИМИ ЛЮДСЬКИМИ АСПЕКТАМИ. ІНАКШЕ Й БУТИ НЕ МОЖЕ, БО НАВІТЬ НАША ТІЛЕСНА ФОРМА ПРИМУШУЄ НАШУ СВІДОМІСТЬ СПОСТЕРІГАТИ ВСЕСВІТ ВІДПОВІДНИМ ЧИНОМ. МИ НАБИРАЄМО ЛЮДСЬКИХ РИС... ЦІКАВІСТЬ, ГНІВ, НЕСПОКІЙ...

— Це елементарні речі, дідусю.

— ТАК. А, ОТЖЕ, ТИ ЗНАЄШ, ЩО ДЕХТО З НАС... ЗАЦІКАВЛЕНИЙ ЛЮДСТВОМ.

— Я знаю. Я є одним із наслідків цього.

— ТАК. Е-Е... І В ДЕКОГО З НАС ЦЯ ЦІКАВІСТЬ СТАЄ, Е-Е, ЩЕ...

— Цікавішою?

— ...ОСОБИСТІШОЮ. ТИ ЧУЛА, ЯК Я РОЗПОВІДАВ ПРО... ПЕРСОНІФІКАЦІЮ ЧАСУ...

— Багато ти не розповів. Колись тільки згадав, що вона живе у скляному палаці. — Сюзен відчула не зовсім пристойне, але на диво приємне задоволення, побачивши збентеження Смерті. Він нагадував когось, хто був змушений зізнатися в чомусь ганебному, показати, так би мовити, прихований скелет у шафі.

— ТАК. Е-Е... ВОНА ЗАКОХАЛАСЯ В ЛЮДИНУ...

— Ах, яка романтика, — додала Сюзен літеру «і», наслідуючи тікання годинника. Вона розуміла, що чинить,

наче капосна дитина, але життя онучки Смерті було не-легкою справою, тож вряди-годи вона відчувала непереборне бажання подратувати його.

— ОХ. ЯКИЙ КАЛАМБУР, ГРА СЛІВ, — стомлено мовив Смерть. — ХОЧ Я ПРИПУСКАЮ, ЩО ТИ ПРОСТО ХОТІЛА ЗДАТИСЯ ДОШКУЛЬНОЮ.

— Ну, але такого типу речі траплялися нерідко в античні часи, хіба ні? — сказала Сюзен. — Поети завжди захоувалися як не в місячне сяйво, то в гіацинти або ще щось, а богині були навіки...

— АЛЕ ЦЕ БУЛО НАСПРАВДІ, — сказав Смерть.

— Тобто, як насправді?

— ЧАС НАРОДИЛА СИНА.

— Як це могло...

— У НЕЇ НАРОДИВСЯ СИН. ХТОСЬ МАЙЖЕ СМЕРТНИЙ. ХТОСЬ ТАКИЙ, ЯК ТИ.

Цок

Щотижня якийсь член Гільдії годинників відвідував Джеремі. Це не були якісь офіційні візити. Просто треба було завжди принести йому замовлення на нову роботу або забрати вже виконану, бо хай там що могли про нього базікати, хлопець був просто геніальним годинником.

Ці неформальні візити були також нагодою делікатно з'ясувати, чи юнак заживає ліки і не демонструє явних ознак божевілля.

Годинниківі чудово розуміли, що хитромудрий механізм людського мозку міг інколи викинути коника. Члени Гільдії були педантичними людьми, що завжди домагалися нелюдської точності, а це давалося взнаки. Могло

спричиняти проблеми. Накрутити можна було не тільки пружини. Тому комітет Гільдії складався за великим рахунком із добрих і чуйних людей. Загалом вони не були схильними до віроломства.

Секретар Гільдії доктор Гопкінс здивувався, коли двері крамнички Джеремі відчинив чоловік, якому, судячи з вигляду, пощастило вижити після дуже серйозної аварії.

— Е-е. Мені треба бачити містера Джеремі, — видушив із себе він.

— Так, шер. Гошподар є тут, шер.

— А ви, гм, є...?

— Ігор, шер. Міштер Джеремі люб'язно погодився вшляти мене до шебе, шер.

— Ви в нього працюєте? — запитав доктор Гопкінс, озираючи Ігора з голови до ніг.

— Так, шер.

— Гм... Ви що, стояли заблизько до якоїсь небезпечної машинерії?

— Ні, шер. Він у майштерні, шер.

— Містере Ігоре, — мовив доктор Гопкінс, заходячи до крамнички, — чи ви знаєте, що містеру Джеремі потрібно заживати ліки?

— Так, шер. Він чашто про це шгадує.

— І він, гм, його здоров'я в цілому...?

— Добре, шер. Він іш великим ентузіашмом виконує швою роботу. Очі шяють і хвішт бубликом.

— Хвіст, кажете, бубликом? — кволо перепитав доктор Гопкінс. — Гм... містер Джеремі зазвичай не тримає слуг. Останньому своєму помічникові він, здається, запустив годинником у голову.

— Шправді, шер?

— Гм, а вам він ще не кидав у голову годинника?

— Ні, шер. Він поводитьшя цілком нормально, — відповів Ігор, чоловік з чотирма великими пальцями і купою швів довкола шиї. Він прочинив двері до майстерні. — Доктор Гопкінс, міштере Джеремі. Я шаварю трохи чаю, шер.

Джеремі сидів за столом прямий, як тичка, а його очі блищали.

— А, докторе, — мовив він. — Гарно, що ви прийшли.

Доктор Гопкінс оглянув майстерню.

Він помітив зміни. Чималий шмат дерев'яної потинькованої стіни з намальованими олівцем кресленнями стояв тепер на мольберті збоку.

Верстаки, де зазвичай лежали годинники у різних стадіях процесу виготовлення, були тепер заставлені уламками кришталю і скляними плитами. Відчувався також сильний запах кислоти.

— Гм... щось новенького? — наважився запитати доктор Гопкінс.

— Так, докторе. Досліджую якості деяких суперцільних кристалів, — пояснив Джеремі.

Доктор Гопкінс полегшено зітхнув.

— А, геологія. Чудове хобі! Я дуже радий. Бо знаєте, воно недобре думати *весь час* лише про годинники! — додав він весело і навіть обнадійливо.

Джеремі насупив брови, немовби прихований за ними мозок намагався знайти належне місце цій такій незвичній концепції.

— Так, — сказав він урешті-решт. — Чи знали ви, докторе, що октират міді вібує рівно два мільйони чотириста тисяч сімдесят вісім разів за секунду?

— Аж стільки? — здивувався доктор Гопкінс. — Нічого собі.

— Власне. А те, що світло, проходячи крізь натуральну призму октивієвого кварцу, розкладається тільки на три кольори?

— Дивовижно, — озвався доктор Гопкінс, розмірковуючи, що все ще не аж так погано. — Гм... це мені здається, чи тут у повітрі дійсно... доволі *гострий* запах?

— Водостоки, — пояснив Джеремі. — Ми їх почистили. Кислотою. Для цього вона й була нам потрібна. Прочистити водостоки.

— Водостоки, кажете? — доктор Гопкінс закліпав очима. Він був далекий від таких понять як каналізація й водостоки. Почулося якесь потріскування, і під дверима до кухні замерехтіло блакитне сяйво.

— Ваш, гм, помічник Ігор, — мовив він. — З ним усе гаразд?

— Так, докторе, дякую вам. Знаєте, він із Убервальду.

— О. Дуже... великий, Убервальд. Дуже велика країна, — доктор Гопкінс знав тільки дві речі про Убервальд, і це була одна з них. Він нервово хахикнув, а тоді натякнув і на другу річ. — Я чув, що люди там бувають трохи дивні.

— Ігор каже, що ніколи не мав нічого спільного з такими особами, — спокійно пояснив Джеремі.

— Добре. Добре. Це *добре*, — сказав доктор. Його починала дратувати застигла на обличчі Джеремі посмішка. — У нього, гм, досить багато шрамів і швів.

— Так. Це в них така культура.

— Культура, кажете? — доктор Гопкінс явно відчув полегшення. Він завжди намагався побачити в кожному

його найкращі риси, але відтоді, коли він ще був малим хлопчиком, життя в місті стало значно складнішим і плутанішим, з усіма тими гномами, тролями, големами і навіть зомбі. Він не був певний, що йому це все подобалося, але позаяк це зазвичай було пов'язане з різними «культурами», які не можна було заперечувати, тож він їх і не заперечував. Робив просто вигляд, що всіх цих «культурних» проблем не існувало взагалі.

Світло під дверима згасло. За якусь мить з'явився Ігор з двома чашками чаю на таці.

Доктор не міг не визнати, що чай був добрий, але повітря було настільки насичене кислотою, що йому аж сльозилися очі.

— То, гм, як просувається робота над новими навігаційними таблицями? — запитав він.

— Імбирний бішквітик, шер? — пролунав у нього над вухом голос Ігоря.

— О, гм, так... О, мушу сказати, що вони смачні, містєре Ігоре.

— Вішміть два, шер.

— Дякую, — тепер, коли доктор Гопкінс говорив, з рота в нього сипалися крихти. — Навігаційні таблиці... — повторив він.

— На жаль, я ще не мав часу взятися за них як слід, — пояснив Джеремі. — Я досліджував якості кристалів.

— О. Так. Ви казали. Ну, але ми, звичайно, будемо дуже вдячні за будь-який час, який ви зможете нам приділити, — сказав доктор Гопкінс. — І мушу визнати, гм, що дуже приємно бачити, що у вас з'явилося нове зацікавлення. Бо завелика концентрація на чомусь одному сприяє, гм, хворобливим аберациям мозку.

— Я заживаю ліки, — сказав Джеремі.

— Так, звичайно. Е-е, до речі, я сьогодні проходив повз аптеку... — доктор Гопкінс видобув з кишені величенький, загорнений у папір флакон.

— Дякую вам, — Джеремі показав на полицку в себе за спиною. — Як бачите, в мене вже майже закінчилися.

— Я, власне, так і подумав, — сказав доктор Гопкінс таким тоном, ніби годинникар і не думав слідкувати за рівнем рідини у пляшечці на його полицці. — Ну, то я пішов. Кристали — це добре. Я ось у дитинстві збирав метеликів. Чудово мати якесь хобі. Ото варто було мені взяти баночку-морилку і сачок, і я вже щebetав від щастя, мов той жайворонок.

Джеремі й далі йому всміхався. Ця усмішка була немовби скляна.

Доктор Гопкінс допив одним ковтком залишки чаю і поставив чашку на тарілочку.

— Ну, мушу вже відкланюватися, — пробурмотів він. — Багато справ. І вас не хочу відволікати від роботи. Кристали, кажете? Чудові речі. Такі гарненькі.

— Правда? — озвався Джеремі. Він завагався, немовби прагнув вирішити якусь невеличку проблемку. — О, так. Світлові узор.

— Мерехтливі, — додав доктор Гопкінс.

Коли доктор Гопкінс підійшов до дверей на вулицю, там його вже очікував Ігор. Він уклонився доктору.

— Гм... чи ви певні щодо ліків? — неголосно запитав доктор.

— О, так, шер. Двічі на день я бачу, як він наливає щоби ложку.

— О, це добре. Інколи він трохи, е-е, часом він не дуже ладнає з людьми.

— Так, шер?

— Дуже, е-е, *специфічний* щодо точності...

— Так, шер.

— ...і це, звичайно, добре. Чудова річ, точність, — шморгнув носом доктор Гопкінс. — До певного моменту, звісно. Ну, то гарного вам дня.

— І вам, шер.

Коли Ігор повернувся до майстерні, Джеремі якраз обережно наливав у ложку ліки синього кольору. Наповнивши ложку по вінця, він вилив її вміст у злив.

— Мене, знаєте, перевіряють, — пояснив він. — Думають, я цього не зауважую.

— Я певний, вони хочуть, щоб було краще, шер.

— На жаль, мені гірше думається, коли я заживаю ліки, — сказав Джеремі. — Фактично, я гадаю, що мені багатого краще без них. Вони мене вповільняють.

Ігор вирішив промовчати. Зі свого досвіду він знав, що багато найвидатніших світових винаходів здійснили люди, які, згідно з загальноприйнятими нормами, могли вважатися божевільними. Він завжди казав, що визначення навіженості залежало від точки зору, а якщо ця точка була розташована у ваших кальсонах, то все здавалося нормальним.

Але молодий Майстер Джеремі починав його тривожити. Він ніколи не сміявся, а Ігорю подобався маніякальний гомеричний регіт. Це викликало довіру.

Коли Джеремі перестав заживати ліки, він не почав, як того очікував Ігор, молоти дурниці й вигукувати щось на кшталт: «Здурів! Вони кажуть, що я здурів! Я їм усім покажу! А-ха-ха-ха-ха!». Він просто став більш... зосереджений.

А тоді ще цей усміх. Ігоря було нелегко налякати, бо інакше він не міг би дивитися в дзеркало, але він почав непокоїтися.

— Отже, на чому ми зупинилися?.. — мовив Джеремі. — Ах, так, прошу допомогти мені.

Вони удвох відсунули стіл убік. Під ним шипіли з десятка скляних колб.

— Шамала потужнішть, — сказав Ігор. — І дзеркало ми ще не вштановили правильно, шер.

Джеремі зняв тканину з пристрою на верстаку. Виблискувало скло і кришталь, причому в деяких місцях дуже химерно. Як зауважив учора Джеремі завдяки ясності думок, що повернулася, відколи він двічі на день старанно виливав у злив по одній ложці ліків, деякі кути мали неправильний вигляд. Один кристалик зник, коли Джеремі зафіксував його на місці, хоч він явно був і далі там, адже годинникар міг бачити, як від нього відбивається світло.

— І там ще й доші шабагато металу, шер, — поскаржився Ігор. — Минулого разу вше шіпшувала пружина.

— Ми щось придумавемо, — мовив Джеремі.

— Шаморобна блишкавка ніколи не дорівнюєтьша до шправжньої, — сказав Ігор.

— Достатньо, щоб випробувати принцип дії, — зронив Джеремі.

— Принцип дії, принцип дії, — пробурмотів Ігор. — Ви бачте, шер, але Ігорі не «випробовують принцип». Прив'яжіть, що треба, до верстака і вдарте його добряче потужною блишкавкою, ошь наше гашло. Так треба *випробовувати* речі.

— Щось ви розтривожилися, Ігорю.

— Прошу вибачити, шер, — почав виправдовуватися Ігор. — Це на мене так діє клімат. Я швик до поштійних грошових бур.

— Я чув, що деякі люди насправді оживають під час грози, — сказав Джеремі, старанно коректуючи кут нахилу кристалика.

— А, це ще було, коли я працював для барона Фінклетштейна, — озвався Ігор.

Джеремі відступив на крок. Це, звичайно, ще не був годинник. Попереду було ще багато роботи, перш ніж вони отримують годинник (хоч він уже бачив його перед собою, коли заплющував очі). Це був тільки зразок, щоб пересвідчитись, чи Джеремі на правильному шляху.

А він таки був на правильному шляху. Він знав це.

Цок

Сюзен повернулася назад нерухожими вулицями, сіла на стілець у кабінеті мадам Фраут і знову занурилася в потік часу.

Вона ніколи не знала, як це працює. Воно просто ставалося. Час не зупинявся для решти світу, і для неї він теж не зупинявся — просто вона немовби потрапляла в якусь часову петлю, і все залишалося точнісінько таким, як і було, аж поки вона завершувала те, що їй було потрібно зробити. Це була ще одна успадкована родинна риса. Найкраще це спрацьовувало, коли не замислюватися, так, ніби ідеш по канату. Їй і без цього було про що думати, про *інші* речі.

Мадам Фраут відвела погляд від камінної полицки, де вже не було щура.

— О, — вимовила вона. — Його вже немає.

— Мабуть, це вам просто здалося, мадам, світло буває оманливе, — сказала Сюзен. *Майже смертний. Хтось такий, як я*, подумала вона.

— Так, е-е, звичайно... — Мадам Фраут спромоглася знову вбрати окуляри, хоч шнурочок і далі чіплявся за гудзик. Це означало, що вона тепер була немовби прив'язана до власних грудей, але ж не могла нічого з цим поробити, хоч убий.

Сюзен могла вивести з рівноваги навіть льодовик. Для цього їй потрібно було просто спокійно сидіти з уважним і люб'язним виглядом.

— Що саме вам було потрібно, мадам? — запитала вона. — Просто я вийшла з класу, коли учні розв'язували задачу з алгебри, а коли вони закінчують роботу, стають непосидючими.

— З алгебри? — перепитала мадам Фраут, вимушено споглядаючи власні перса, чого раніше ніхто ще не робив. — Але ж це заскладно для семилітніх дітей!

— Так, але я їм цього не сказала, а самі вони про це не здогадуються, — сказала Сюзен. Час було рухатися далі. — Я припускаю, ви хотіли поговорити про мій лист, мадам? — запитала вона.

Мадам Фраут дивилась, нічого не розуміючи.

— Про як... — почала було вона.

Сюзен зітхнула і клацнула пальцями.

Вона обійшла довкола столу й відсунула біля нерухомої мадам Фраут шухляду, з якої дістала аркуш паперу й почала писати на ньому листа. Зачекала, поки висохне чорнило, трохи зіжмакала аркуш, щоб він видавався вже трохи вживаним, а тоді запхала його поміж іншими папірцями,

стосик яких височів біля мадам Фраут, так, щоб він трохи стирчав, і його було б легко побачити.

Після цього вона повернулася на своє місце і знову клацнула пальцями.

— Лист? — здивувалася мадам Фраут. А тоді подивилися на стіл. — О.

Сюзен розуміла, що це було доволі жорстоко. Мадам Фраут аж ніяк не можна було назвати лихою особою, і вона цілком добре ставилася до дітей, та все ж таки, якщо вже на те пішло, їй бракувало клепки в голові. А Сюзен не мала аж так багато часу, щоб марнувати його на дурепу.

— Так, у листі я просила, щоб ви дозволили мені на пару днів відлучитися, — нагадала Сюзен. — Невідкладні родинні справи. Звичайно ж, я приготувала деякі завдання для дітей, щоб вони мали за що взятися.

Мадам Фраут завагалася. Сюзен й на це не бажала гаяти часу. Вона клацнула пальцями.

— О, БОЖЕ, МАТИМУ НАРЕШТІ СПОКІЙ, — вимовила вона голосом, обертони якого проникали прямо у підсвідомість. — ЯКЩО ЇЇ НЕ ПРИГАЛЬМУВАТИ, МИ СКОРО ВЖЕ НЕ ЗНАТИМЕМО, ЯКИХ РЕЧЕЙ ЇХ НАВЧАТИ! ВОНА ЩОДНЯ ТВОРИТЬ МАЛЕНЬКІ ЧУДЕСА І ЗАСЛУГОВУЄ ПІДВИЩЕННЯ ПЛАТНІ.

Тоді вона знову клацнула пальцями і просто *спостерігала*, як ці слова займають відповідне місце в мозкові мадам Фраут. Жінка, фактично, навіть рухала вустами.

— Ну, так, звичайно, — пробурмотіла вона зрештою. — Ви дуже багато працювали... і... і, — і оскільки є речі, на які не впливає навіть понадприродна голосова команда, а однією з таких речей була неможливість вибити з директорки

згоду на додаткові гроші, — ми якось при нагоді маємо подумати про невеличку надбавку для вас.

Сюзен повернулася до класу і решту дня творила маленькі чудеса, включно з видаленням клею з волосся Річенди, виливанням сечі з черевиків Біллі і частуванням учнів короткими відвідинами Останнього континенту.

Коли по них прийшли батьки, всі учні розмахували намальованими кольоровими олівцями зображеннями кенгуру, а Сюзен мала надію, що ніхто не зверне увагу на те, що їхні черевики вкриті червоним пилом, а у випадку з Біллі, координація дій якого так і не покращилася — червоною багнюкою. Клуб «Фіджет» був не єдиним місцем, де дорослі не бачили того, що, на їхню думку, було невірогідним.

Тепер вона могла перепочити.

Було просто приємно перебувати в порожньому класі. Звичайно ж, будь-який учитель зазначив би, що однією з таких утіх була відсутність дїтлахів, а особливо Джейсона.

Але парти і полички на стінах кімнати свідчили про те, що семестр не минув намарне. Малюнки на стінах демонстрували глибоке розуміння дітьми перспективи і кольористики. Учні виготовили з картонних коробок модель білого коня у повний зріст, і в процесі цієї роботи вони довідалися багато нового про коней, а Сюзен довідалася, наскільки точно зауважує найменші деталі Джейсон. Їй довелося забрати в нього картонну трубку й пояснити, що це *чемний* коник.

Був довгий день. Вона підняла кришку столу й дістала «Казки сестер Грім». Ненароком розкидала при цьому деякі папери й побачила під ними маленьку картонну коробочку з золотисто-чорним оздобленням.

Це був дарунок від Вінсентових батьків.

Вона задивилась на коробочку.

Щодня вона мала таке випробування. Просто смішно. Тим паче, що «Гіґз і Мікінс» навіть не виробляли *добрих* шоколадних цукерок. Звичайне масло, цукор і...

Вона відсунула вбік клаптики коричневого паперу всередині коробочки й дістала звідти шоколадну цукерку. Нікому, зрештою, не заборонено з'їсти лише *одну* цукерочку. Вона поклала її до рота.

Чортчортчортчорт! Там усередині була *нуга!* Її єдина сьогодні шоколадна цукерка, і там була чорт штучна чорт рожево-біла чорт нудотна чорт ідіотська *нуга!*

Ну, але ж ніхто не може очікувати, що *це* буде враховуватися.* Вона має цілковите право на ще одну...

Учительська частина її ества з очима на потилиці зауважила якийсь невиразний рух. Вона рвучко озирнулася.

— Не бігати з косою!

Смерть Щурів перестав вистрибувати по таблиці для природознавства й подивився на неї винуватим поглядом.

— ПІ?

— І також не лізти до Канцелярської Шафи, — автоматично застерегла його Сюзен. Вона грюкнула кришкою столу, опускаючи її.

— ПІ!

— Так, ти хотів. Я чула, як ти *думав* про це, — зі Смертю Щурів можна було давати раду, якщо ставитися до нього, як до крихітного Джейсона.

* Це правда. Шоколадна цукерка, яку ви не хотіли їсти, не може вважатися справжньою цукеркою. Це відкриття належить тій самій галузі кулінарної фізики, що стверджує, ніби їжа, спожита на ходу, не містить у собі жодних калорій.

Канцелярська Шафа! Це був один із найбільших театрів воєнних дій в історії класу, ця шафа і ще ігровий дім. Але те, кому належить право власності на ігровий дім, вирішувалося зазвичай без втручання Сюзен, тож їй тільки залишилося тримати напоготові мазь і носовичок, і висловлювати легеньке співчуття переможеним, тоді як за Канцелярську Шафу точилася справжня війна на виснаження. У ній містилися горщики з порошковою фарбою, стоси паперів, коробки з кольоровими олівцями, а ще такі специфічні речі, як запасна пара штанів для Біллі, який не давав їм довго пролежати намарне. Були там також Ножиці, які, згідно з правилами класу, сприймалися немов якась Машинерія Судного Дня, ну, і, звичайно ж, коробки із зірками. До шафи мали доступ лише Сюзен і, зазвичай, Вінсент. Попри всі намагання Сюзен, яка хіба що тільки не вдавалася до відвертого шахрайства, він завжди отримував офіційне визнання «найкращого зі всіх предметів» і щодня удостоювався жаданої честі побувати в Канцелярській Шафі, взяти там олівці і роздати в класі. Для решти учнів, і особливо для Джейсона, Канцелярська Шафа була чимось на кшталт містично-магічного королівства, відвідати яке всі намагалися за будь-якої сприятливої нагоди.

Якщо чесно, подумала Сюзен, оволодіння такими мистецтвами, як захист Канцелярської Шафи, вміння перекрити Джейсона і здатність зберегти живою до кінця семестру улюблену домашню тваринку класу означає, що ви опанували принаймні половину вчительського фаху.

Вона підписала класний журнал, полила на підвіконні пониклі рослини, пішла і назбирала з живоплоту трохи

свіжої бирючини для комах-паличників, що замінили хом'ячка Генрі (і були вибрані завдяки тому, що було доволі важко визначити, живі вони чи мертві), позбирала розкидані олівчики і обвела поглядом кімнату з усіма тими маленькими стільчиками. Інколи її бентежило те, що майже всі, кого вона добре знала, були менше одного метра зростом.

Вона ніколи не була певна, чи варто в такі оце часи, як тепер, довіряти дідусеві. Усе було пов'язане з Правилами. Він не мав права втручатися, але знав її слабкі місця, тож міг її накрутити і вислати кудись світ за очі...

Хтось такий, як я. Так, він знав, як підігріти її цікавість.

Хтось такий, як я. Зненацька десь у світі з'являється якийсь небезпечний годинник, а мені раптово кажуть, що є *хтось такий, як я.*

Хтось такий, як я. Хоч зовсім і не такий. Принаймні я знала своїх батьків. І вона колись вислухала розповідь Смерті про високу чорняву жінку, що блукала кімнатами свого безмежного скляного палацу, оплакуючи дитину, яку вона народила і щодня могла бачити, але якої ніколи не могла торкнутися...

З чого мені хоча б *почати*?

Цок

Лобсанг багато чого навчився. Він навчився, що в кожній кімнаті є принаймні чотири кути. Навчився, що підмітальники починають працювати, коли небо стає достатньо світлим, щоб можна було бачити порох, і не зупиняються аж до заходу сонця.

Лу-Тзе в ролі вчителя був доволі поблажливий. Він завжди звертав увагу на ті місця, яким Лобсанг не приділив достатньої уваги.

Вгамувавши свій початковий гнів і заспокоївшись після глузувань з боку його колишніх однокласників, Лобсанг виявив, що ця робота наділена своєрідною привабливістю. Дні поволі проминали під шелестіння його мітли...

...аж поки щось немовби клацнуло в його голові, і він вирішив, що з нього вже досить. Він закінчив підмітати свою секцію коридора і знайшов Лу-Тзе на терасі, де той замріяно шурхав мітлюю.

— Підмітальнику?

— Так, хлопче?

— Що ви намагаєтесь мені втовкмачити?

— Перепрошую?

— Я не очікував, що стану під... підмітальником! Ви ж сам Лу-Тзе! Я мав би стати підмайстром у... у героя!

— Справді? — Лу-Тзе почухав борідку. — Он воно як. Чорти б його побрали. Тепер я розумію, в чому проблема. Ти мав би давно мені сказати. Чому ти мовчав? Я ж більше не беруся за такі речі.

— Ні?

— Усі ці ігрища з історією, біганина, турбування людей... Ні, тільки не це. Я взагалі ніколи не був певний, що це варто робити, якщо чесно. Ні, з мене цілком досить підмітання. Є щось... *справжнє* у спогляданні гарної чистенької підлоги.

— Це випробування, так? — холодно спитав Лобсанг.

— О, так.

— Тобто, я розумію, як це працює. Учитель примушує учня виконувати всю чорну роботу, а тоді виявляється, що

насправді учень навчався якихось дуже важливих речей... але мені здається, що я не навчився по суті нічого, крім того хіба, що люди доволі брудні й неохайні.

— Це теж непоганий урок, — сказав Лу-Тзе. — Хіба ж не написано: «Важка праця ще нікому не зашкодила»?

— Де це написано, Лу-Тзе? — запитав Лобсанг, якого це все вже добряче почало дратувати.

Підмітальник сяйнув посмішкою.

— Ага, — мовив він. — Учень, мабуть, уже *готовий* учитися. Отже, ти не бажаєш пізнавати Шлях Підмітальника, а хочеш натомість вивчити Шлях місіс Космополитої?

— Кого?

— Ми все гарно підмели. Ходімо до саду. Бо хіба ж не написано: «Добре бувати на свіжому повітрі»?

— Це справді десь написано? — спантеличено перепитав Лобсанг.

Лу-Тзе видобув із кишені невеличкий пошарпаний зошит.

— Ось тут, — мовив він. — Можеш мені повірити.

Цок

Лу-Тзе неквапливо налаштував крихітне дзеркальце, щоб краще скерувати сонячне світло на одну зі своїх карликових бонсай-гір. Муликав собі під носа якийсь безжурний мотивчик.

Лобсанг сидів, перехрестивши ноги, на каменях і обережно гортав пожовклі сторінки старезного зошита, на якому було написано давно вицвілим чорнилом «Шлях місіс Космополитої».

— Ну, як? — запитав Лу-Тзе.

— Цей Шлях має відповіді на всі питання, так?

— Так.

— Тоді... — Лобсанґ показав головою на маленький вулканчик, що трохи димівся, — як це працює? Він же на тарілочці!

Лу-Тзе дивився прямо перед собою, ворушачи вустами.

— Сімдесят шоста сторінка, якщо не помиляюся, — сказав він.

Лобсанґ знайшов потрібну сторінку.

— Тому що, — прочитав він.

— Гарна відповідь, — мовив Лу-Тзе, делікатно чистячи щіточкою з верблюжого волосся малесеньку скелю.

— Просто «Тому що», Підмітальнику? Без жодних пояснень?

— Пояснень? А як можна пояснити гору? З роками ти довідаєшся, що більшість питань зводяться, врешті-решт, до простої відповіді: «Тому що».

Лобсанґ нічого не сказав. Ця Книга Шляху створювала для нього проблеми. Ось що він волів би сказати: «Лу-Тзе, це все нагадує набір банальних висловів якоїсь підстаркуватої пані. Літні жінки власне так і *говорять*. Хіба можна назвати *коаном* такі фрази, як «Смачніше не стане, якщо копирсатися в цьому» або «Доїдай до кінця, і матимеш кучеряве волосся», або «Усе дістається тому, хто чекає»? Такі поради можна знаходити у вепротістечках!»

— Справді? — озвався Лу-Тзе, який і далі був заглиблений у споглядання гори.

— Я нічого не казав.

— О. Мені так здалося. Чи ти сумуєш за Анк-Морпорком?

— Так. Мені там не треба було підмітати підлоги.

— Ти був добрим злодієм?

— Фантастичним.

Вітерець повів пахощами черешневого цвіту. Було б добре, подумав Лу-Тзе, бодай одного разу зібрати стиглих черешень.

— Я бував у Анк-Морпорку, — сказав він, випростовуючись і переходячи до наступної гори. — Ти бачив прочан, які сюди приходять?

— Так, — відповів Лобсанг. — Усі з них сміються.

— Справді? — вигнув брови Лу-Тзе. — Попри те, що вони здолали тисячі миль у пошуках істини?

— Але ж хіба не казав Колин, що істина, якщо вона є десь, вона є скрізь? — сказав Лобсанг.

— Молодець. Бачу, що ти принаймні чогось навчився. А от мені колись здалося, ніби всі вирішили, що мудрість можна знайти тільки десь у далеких краях. Тому я й подався до Анк-Морпорка. Усі приходили туди, тож у цьому був свій резон.

— Ви шукали *просвітлення*?

— Ні. Мудреці не шукають просвітлення, а чекають його. І ось у процесі чекання мені спало на думку, що цікавіше було б шукати сум'яття, — повідав Лу-Тзе. — Адже, зрештою, просвітлення настає тоді, коли зникає сум'яття. І я знайшов це сум'яття. А також певною мірою знайшов просвітлення. Скажімо, не минуло й п'яти хвилин, як у провулку якісь незнайомці просвітили мене, позбавивши тієї мінімальної власності, якою я ще володів, і тим самим дали мені вартісний урок щодо нікчемності матеріальних надбань.

— Але чому саме Анк-Морпорк? — запитав Лобсанг.

— Подивися в кінці книжечки, — сказав Лу-Тзе.

Там стирчав пожовклий і хрусткий аркуш паперу. Хлопець розгорнув його.

— Ой, та це ж просто частина «Альманаху», — здивувався він. — Він там дуже популярний.

— Так. Це тут залишив один шукач мудрості.

— Е-е... але на цій сторінці тільки фази Місяця.

— З другого боку, — сказав підмітальник.

Лобсанґ перевернув аркуш.

— Тут тільки реклама Торгової гільдії Анк-Морпорка, — мовив він. — «В Анк-Морпорці є все!» — він подивився на усміхненого Лу-Тзе. — І... ви подумали, що...

— Ох, старий я, простодушний і довірливий, — сказав підмітальник. — Тоді як ви всі молоді й хитромудрі. Але ж хіба не бачив Колин провіщення у вируванні каші в мисці або в польоті пташок? А це було дійсно *написано*. Тобто, пташині польоти інтерпретувати доволі складно, але це були *слова*. І ось, провівши ціле життя в пошуках, я побачив нарешті початок Шляху. *Мого* Шляху.

— І ви вирушили в дорогу аж до самого Анк-Морпорка... — кволо вимовив Лобсанґ.

— І я опинився на Квірмській вулиці, з умиротвореними думками і порожніми кишнями, — вів далі підмітальник, лагідно всміхаючись при згадці про це, — і побачив там на одному вікні напис «Оренда кімнат». Ось так я й зустрів місіс Космополиту, яка відчинила двері, коли я постукав, а тоді, коли я завагався, не знаючи, на якій мові до неї звернутися, вона зронила: «У мене, знаєте, немає для вас цілого дня». Повторила майже дослівно один із висловів Колина! І я відразу збагнув, що знайшов те, чого шукав! Щодня я мив посуд на кухні біля їдальні для гостей за двадцять пенсів у день і рештки недоїдків, а вечорами допомагав

місіс Космополитій чистити в будинку і уважно вислуховував її розмови. Вона була природженою підмітальницею з чудовими ритмічними рухами і володіла бездонним джерелом мудрості. Не минуло й двох днів, як вона проказала саме ті слова, які прорік Колин, збагнувши істинну природу Часу! Це сталося тоді, коли я попросив її про знижку, адже я, звісно, не спав у ліжку, на що вона відповіла: «*Я народилася не вчора, містере Тзе!*». Дивовижно! А вона ж навіть не могла ніколи бачити Священних Текстів!

Спантеличене обличчя Лобсанґа застигло, немовби старанно намальована картина.

— Я народилася не вчора? — перепитав він.

— Ах, так, звичайно, ти ж послушник, і цього ще не міг би знати, — сказав Лу-Тзе. — Це сталося, коли він заснув у печері, і уві сні побачив Час і довідався, що всесвіт щосекунди відтворюється заново, нескінченно, а минуле — це тільки спогад. І він тоді вийшов із печери у воістину новий світ і прорік: «Я не народився... вчора»!

— О, так, — сказав Лобсанґ. — Але...

— Ах, місіс Космополита, — вимовив Лу-Тзе, а його очі засльозилися. — Що то за жінка, і як вона вміла тримати все в чистоті! Якби вона була підмітальницею тут, нікому б не було дозволено ходити по підлозі! А її будинок! Такий чудовий! Просто палац! Щодругого тижня нові простирадла! А куховарення? Лише для того, щоб *скуштувати* її Запечену на Грінці Квасоллю будь-який чоловік міг би пожертвувати цілісіньким всесвітнім циклом!

— Гм, — зронив Лобсанґ.

— Я пробув там три місяці, підмітаючи її будинок, як і годиться учневі, а тоді повернувся сюди, чітко побачивши перед собою свій Шлях.

— А, е-е, ті всі історії про вас...

— О, вони правдиві. Майже всі. Трохи перебільшені, але здебільшого правдиві.

— І та про цитадель у Мунтабі, про Пашу й риб'ячу кістку?

— О, так.

— Але як ви потрапили туди, де з пів десятка вишколених і озброєних чоловіків не могли навіть...?

— Я непримітний коротун із мітлою, — просто пояснив Лу-Тзе. — Скрізь буває сміття, якого треба позбутися. Чим може зашкодити людина з мітлою?

— Що? І оце *все*?

— Ну, а далі все було пов'язане з куховаренням. Паша не був доброю людиною, а ще він любив обжиратися рибним пирогом.

— І жодних бойових мистецтв? — здивувався Лобсанґ.

— О, це завжди останній засіб. Історія потребує пастухів, а не м'ясників.

— А ви знаєте *окідокі*?

— Там просто стрибають, як зайчики.

— *Шіітаке*?

— Якби я хотів застромити руку в гарячий пісок, пішов би на берег моря.

— *Упсідазі*?

— Марнують гарну цеглу.

— *Не-мо-шу*?

— Ти це вигадав.

— *Тунґ-ні*?

— Понуре komponування квітів.

— *Дежа-фу*? — Лу-Тзе відреагував на це, вигнувши брови.

— *Дежа-фу*? — до тебе дійшли ці чутки? Ха! Жоден із ту-тешніх монахів не знає про *дежа-фу*, — сказав він. — Я про таке відразу б довідався. Послухай-но, хлопче, до насильства вдаються насильники. У більшості складних ситуацій цілком вистачає палки від мітли.

— Тільки в більшості? — зронив, не приховуючи сарказму, Лобсанг.

— О, я розумію. Ти хочеш позмагатися зі мною в додзьо? Бо це стара істина: коли учень перемагає вчителя, вчитель уже нічого не може від нього приховувати, адже учнівство завершено. Хочеш отримати урок?

— Ага! Я знав, що зможу таки чогось навчитися!

Лу-Тзе підвівся.

— Чому саме ти? — вимовив він. — Чому саме тут? Чому саме тепер? «На все свій час і місце». Чому цей час і це місце? Якщо я беру тебе в додзьо, ти маєш повернути те, що вкрав у мене! Негайно!

Він подивився на столик із тикового дерева, на якому працював зі своїми горами.

Лопатка лежала вже там.

На землю впали, тріпочучи, кілька пелюсток черешневого цвіту.

— Зрозуміло, — сказав він. — То ти такий спиритний? Я й не помітив нічого.

Лобсанг промовчав.

— Це ж дріб'язкова й маловартісна річ, — мовив Лу-Тзе. — Скажи мені, будь ласка, навіщо ти її взяв?

— Перевіряв, чи зможу. Мені було нудно.

— Он як. Побачимо, чи вдасться нам зробити життя цікавішим для тебе. Не дивно, що ти нудишся, якщо вже так добре вмєєш розтинати час.

Лу-Тзе повертів у руках лопатку.

— Дуже спритний, — повторив він. Тоді нахилився і здмухнув пелюстки з крихітного льодовика. — Ти розтинаєш час так швидко, ніби вже здобув Десятий Д'їм. А ще майже не розпочав вишкіл. Ти, мабуть, був надзвичайним злодієм! А тепер... Ой, лишенько, я ж маю змагатися з тобою в додзьо...

— Ні, це не потрібно! — заперечив Лобсанг, адже Лу-Тзе тепер здавався наляканим і приниженим, навіть його зріст немовби зменшився, а кістки стали крихкими.

— Я наполягаю, — не погодився старенький. — Зробимо це зараз. Бо ж написано: «Немає іншого часу, крім теперішнього», і це найпроникливіша думка місіс Космополітої, — він зітхнув і подивився вгору на гігантську статую Колина.

— Поглянь-но на нього, — сказав він. — Оце був парубійко, га? Отримував цілковите блаженство від всесвіту. Бачив минуле й майбутнє, наче єдину живу *персону*, і написав «Книги з історії», щоб показати нам, як воно буде. Нам неможливо уявити, що бачили ті очі. І він ніколи в житті не підняв руку на жодного чоловіка.

— Послухайте, я справді не хотів...

— А ти дивився на інші статуї? — запитав Лу-Тзе, немовби цілком забувши про додзьо.

Лобсанг розгублено прослідкував за його поглядом. На високому кам'яному підвищенні, що простягалося вздовж усього саду, стриміли сотні менших статуй, вирізьблених здебільшого з дерева і розмальованих крикливими фарбами. Зверху над долиною нависали фігури почвар, у яких очей було більше, ніж ніг, а хвостів більше, ніж зубів; потворні комбінації риб, кальмарів, тигрів і пастернаку,

поєднані так, немовби творець усесвіту перевернув коробку з зайвими частинами і зліпив це все до купи, пофарбувавши рожевими, помаранчевими, фіолетовими й золотистими кольорами.

— О, це *дгланг*... — почав був Лобсанг.

— Демони? Це одна їхня назва, — сказав підмітальник. — Абат нарік їх Ворогами Розуму. А Колин написав про них у своїх скрижалях. І сказав, що найгіршим було *оте*.

Він показав на маленьку сіру фігурку в каптурі, котра здавалася чужорідним тілом серед цього дикого карнавалу монстрів.

— Не здається особливо небезпечною, — сказав Лобсанг. — Чуєте, Підмітальнику. Я не хочу...

— Найнебезпечнішими можуть бути якраз ті речі, що не здаються небезпечними, — урвав його Лу-Тзе. — Те, що вони не здаються загрозовими, якраз і *робить* їх небезпечними. Бо ж написано: «Зовнішність буває оманлива».

— Лу-Тзе, я справді *не* хочу битися з вами...

— О, твої вихователі скажуть тобі, що завдяки бойовим мистецтвам можна навчитися розтинати час, і це певною мірою правда, — вів далі Лу-Тзе, явно його не слухаючи. — Але цього можна досягти і підмітанням, у чому ти вже, мабуть, пересвідчився. Завжди знаходи досконалу мить, казав Колин. Просто люди завжди прагнуть скористатися нею, щоб копнути інших людей по потилиці.

— Але це не був якийсь виклик. Я просто хотів, щоб ви показали мені...

— І я це зроблю. Ходімо. Я уклав угоду. Мушу тепер її виконувати, старий дурень.

Найближчим виявився додзьо Десятого Д'їма. Там було порожньо, якщо не враховувати двох ченців, постаті

яких зливалися в одну смугу, поки вони витанцьовували на маті, огортаючи один одного часом.

Лобсанґ знав, що Лу-Тзе мав слухність. Час був ресурсом. Можна було навчитися пришвидшувати його або вповільняти, щоб монах міг легко пройти крізь юрбу з такою швидкістю, що ніхто б і не встиг його побачити. Або він міг би застигнути нерухомо на пару секунд і спостерігати, як сонце й місяць женуться одне за одним у мерехтливому небі. Він міг вкласти цілісінький день медитації в одну хвилину. А тут, у долині, день тривав вічно. Цвіт так ніколи і не ставав плодом черешні.

Розмиті постаті бійців перетворилися у двох розгублено застиглих ченців, коли вони побачили Лу-Тзе. Він їм уклонився.

— Я прошу дозволу скористатися ненадовго цим додзьо, щоб мій учень провчив мене за старечі примхи, — звернувся він до ченців.

— Я справді не мав на увазі... — почав був Лобсанґ, але Лу-Тзе штурхнув його ліктем поміж ребра. Ченці стурбовано подивилися на старого.

— Додзьо ваш, Лу-Тзе, — сказав один із них. Вони квапливо рушили геть і мало не заплутались у власних ногах, озираючись.

— Тут ми маємо вивчати час і здатність його контролювати, — сказав Лу-Тзе, дивлячись їм услід. — Бойові мистецтва допомагають нам у цьому. Вони є просто підмогою. Принаймні в цьому має бути їхнє призначення. Навіть там, у зовнішньому світі, добре вишколена особа може відчутти під час бою, яким гнучким може бути час. А тут ми цю його властивість удосконалюємо. Стискаємо час. Розтягаємо його. Зупиняємо мить. А лупнути когось

по носі так, щоб аж нирки з нього повилазили — це дурнувятий побічний продукт.

Лу-Тзе взяв зі стійки гострючий, як бритва, меч-піку і простягнув його приголомшеному хлопцеві.

— Бачив щось подібне раніше? Вони насправді не зовсім для послухників, але я бачу в тобі потенціал.

— Так, Підмітальнику, але...

— Знаєш, як цим користатися?

— Я добре володію тренувальними мечами, але вони зроблені з...

— Тоді бери й атакуй мене.

Угорі над ними щось зашелестіло. Лобсанґ звів погляд і побачив монахів, які заповнювали оглядовий балкончик зверху над додзьо. Були там навіть деякі старійшини. Чутки швидко поширюються в цьому маленькому світі.

— Правило Друге, — сказав Лу-Тзе, — ніколи не відмовляйся від зброї, — він відступив на пару кроків назад. — Як тільки будеш готовий, хлопче.

Лобсанґ невпевнено змахнув вигнутим мечем.

— Ну? — підбадьорив його Лу-Тзе.

— Я не можу просто...

— Чи це додзьо Десятого Діма? — запитав Лу-Тзе. — Та ж ніби так, якщо не помиляюся. А це означає, що тут немає жодних правил, так? Будь-яка зброя, будь-яка стратегія... тут усе дозволено. Ти второпав? Чи тобі бракує мізків?

— Але я не можу просто взяти і вбити когось, тому що мене *попросили* це зробити!

— Чому ні? Що сталося з містером Чемністю?

— Але...

— У тебе в руках смертоносна зброя! Перед тобою беззахисна людина в упокореній позі! Ти що, злякався?

— Так! Я злякався!

— Добре. Це вже Третє правило, — спокійно прорік Лу-Тзе. — Бачиш, скільки всього ти сьогодні навчився? Я вже й усмішку стер із твого обличчя, так? Гаразд, поклади цього меча назад на стійку і візьми... Так, візьми палицю *дакка*. Нею нічого страшного не вчиниш, хіба що потовчеш мої старечі кістки.

— Я волів би, щоб ви мали якісь захисні щитки...

— Ти що, аж так добре володієш цією палицею?

— Я дуже швидкий...

— В такому разі, якщо ти відразу не почнеш двобій, я вихоплю її з твоїх рук і розламаю об твою голову, — сказав Лу-Тзе, відступаючи на крок. — Готовий? Мене вчили, що найкращий захист — це атака.

Лобсанг неохоче підняв палицю, салютуючи нею.

Лу-Тзе склав руки і, поки Лобсанг наближався, пританцювуючи, до нього, заплющив очі і всміхнувся сам до себе.

Лобсанг підняв палицю знову.

І завагався.

Лу-Тзе шкірився усмішкою.

Друге правило, Третє правило... А яким було Перше правило?

Завжди пам'ятай Перше правило...

— Лу-Тзе!

У дверях з'явився, стурбовано махаючи руками, задиханий головний аколїт абата.

Лу-Тзе розплющив одне око, тоді друге, а тоді підморгнув Лобсангу.

— Ледве врятувався, га? — мовив він. Тоді повернувся до аколїта. — Так, екзальтований сер?

— Ви маєте прийти негайно! І всі ченці, яким дозволено мандрувати у світі! До залу Мандали! Вже!

На балкончику заметушилися, і декілька ченців почали вибиратися з натовпу.

— Ах, який азарт, — мовив Лу-Тзе, забираючи з рук Лобсанга, який не пручався, палицю і ставлячи її назад на стійку. Зала швидко порожніла. Довкола цілого Ой-Донгу нестямно гриміли гонги.

— Що відбувається? — здивувався Лобсанг, коли повз них пробіг останній монах.

— Гадаю, що скоро нам скажуть, — відповів Лу-Тзе і почав робити собі самокрутку.

— А чи не краще нам поквапитися? Усі вже звідси побігли! — удалині стихало ляскання сандалій.

— Не видається, ніби щось горить, — спокійно зронив Лу-Тзе. — Крім того, якщо ми ще трішки зачекаємо, то коли прийдемо туди, всі вже викричаться і, можливо, діятимуть розсудливіше. Підемо Годинниковою стежкою. О цій порі дня там особливо гарно.

— Але ж... але...

— Бо ж написано: «Перш, ніж бігти, треба навчитися ходити», — сказав Лу-Тзе, закидаючи мітлу на плече.

— Знову місіс Космополита?

— Дивовижна жіночка. І все тримала в ідеальній чистоті.

Звивиста Годинникова стежка починалася від головного комплексу, піднімалася вгору терасами садів, а тоді з'єднувалася з ширшою доріжкою, що вела до тунелю в скелястому мурі. Послушники завжди дивувалися, чому цю стежку називають Годинниковою, хоч там ніде не було видно жодного годинника.

Донеслося бамкання нових гонгів, приглушене густою рослинністю. Лобсанґ почув тупіт ніг, що бігли головною стежиною. А тут з квітки на квітку пурхали колібрі, бай-дужі до загального збудження.

— Цікаво, котра зараз година, — мовив Лу-Тзе, крокуючи попереду.

Усе є випробуванням. Лобсанґ подивився на клумбу.

— Чверть на десяту, — сказав він.

— О? А як ти довідався?

— Польові нагідки розкриті, аренарія багряна розкривається, пурпурова берізка закрита, а жовтий таволжник закривається, — пояснив Лобсанґ.

— Ти сам розібрався з квітковим годинником?

— Так. Це ж просто.

— Справді? О котрій годині розкривається біла водяна лілія?

— О шостій ранку.

— Ти приходив дивитися?

— Так. А цей сад посадили ви?

— Одне з моїх маленьких... досягнень.

— Він прекрасний.

— Тільки не дуже точний в передранкові години. Більшість нічних квітів тут добре не ростуть. Знаєш, таких, які розпускаються для нетлі...

— Час воліє, щоб його саме так вимірювали, — сказав Лобсанґ.

— Справді? Я тут, звичайно, не фахівець, — мовив Лу-Тзе. Він стиснув кінчик своєї цигарки, загасивши її, а тоді запхав собі за вухо. — Ну, але ходімо далі. Всі вже, мабуть, припинили нарешті свої марні суперечки. Як ти на те, щоб пройтися знову залом Мандали?

— Ой, та я не проти, я просто... цілком забув про неї.

— Справді? І ти ж її ніколи раніше не бачив. Але час інколи грає з нами в кумедні ігри. Ось я колись... — Лу-Тзе раптом замовк і подивився на учня.

— З тобою все гаразд? — запитав він. — Ти зблід, Лобсанґ скривився й похитав головою.

— Якесь... дивне відчуття, — пояснив він. Він невпевнено махнув рукою в напрямку низовини, що простягалася на обрії блакитно-сірими плямами полів. — Щось отам...

Скляний годинник. Велика скляна будівля і скляний годинник ось тут, де його не мало би бути. Він був ледве помітний: проявлявся в повітрі мерехтливими контурами, немовби можна було побачити відблиск світла від яскравої поверхні, якої й не було.

Усе тут було прозоре — елегантні стільці, столи, квіткові вази. Але тут він збагнув, що називати їх скляними було неправильно. Тут краще пасувало би слово кристаль або крига — тонесенька бездоганно крига, якою часом усе вкривається після міцних морозів. Було видно лише обриси всіх речей.

Крізь далекі стіни він міг бачити сходи. Скляні кімнати були згори, знизу і з боків, і не було їм кінця ні краю.

І водночас це все було знайоме. Немовби опинився вдома.

Скляні кімнати наповнилися звуком. Він був високий і лункий, нагадуючи обертони, які з'являються, коли проводити мокрим пальцем довкола обідка винного келиха. А ще там щось рухалося — немов якийсь серпанок у повітрі за прозорими стінами, що пересувався, майорів і... стежив за ним...

— Що може там бути? І що ти маєш на увазі під «дивне»? — пролунав голос Лу-Тзе.

Лобсанґ закліпав очима. Ось *це* було дивним місцем, ось тут, цей заляклий і негнучкий світ...

А тоді це відчуття промайнуло і зблякло.

— Просто стало дивно. На якусь мить, — пробурмотів він. Його щока була вологою. Він підняв руку і торкнувся цієї вологості.

— Це тому, що вони додають до чаю оце протухле масло з молока яка, я завжди це казав, — зронив Лу-Тзе. — Місіс Космополита ніколи... А ось *це* справді незвично, — поглянув він раптом угору.

— Що? Що? — запитав Лобсанґ, дивлячись порожнім поглядом на вологі кінчики своїх пальців, а тоді на безхмарне небо.

— Зволікатор набрав надмірну швидкість. — Лу-Тзе змінив позу. — Відчуваєш?

— Я нічого не чую! — заперечив Лобсанґ.

— Треба не чути, а *відчувати*. Своїми сандалями. Овва, тепер ще один... і ще. Ти *не* відчуваєш цього? Оцей... це старий Шістдесят шостий, його так ніколи і не збалансували нормально. Почуємо їх за хвилину... Ой, лишенько. Дивись на квіти. Поглянь-но на квіти!

Лобсанґ обернувся.

Аїзові рослини розкривалися. Польовий жовтий осот закривався.

— Часовий витік, — мовив Лу-Тзе. — Прислухайся! Тепер ти їх чуєш, га? Вони скидають час навмання! Побігли!

Згідно з Другою Скрижаллю Колина Вічноздивованого, Колин Вічноздивований випиляв першого Зволікатора зі стовбура *вамвама*, вирізьбив на ньому певні

символи, припасував до нього бронзове веретено і закликав Одоробла-учня.

— Ага. Дуже гарно, вчителю, — сказав Одоробло. — Молитовне колесо, так?

— Ні, ця річ не аж така складна, — заперечив Колин. — Вона просто зберігає і рухає час.

— Така простенька, га?

— І зараз я її випробую, — мовив Колин. Він крутнув її рукою в півоберта.

— Ага. Дуже гарно, вчителю, — сказав Одоробло. — Молитовне колесо, так?

— Ні, ця річ не аж така складна, — заперечив Колин. — Вона просто зберігає і рухає час.

— Така простенька, га?

— І зараз я її випробую, — мовив Колин. Цього разу він крутнув її трошки менше.

— Така простенька, га?

— І зараз я її випробую, — мовив Колин. Цього разу він легенько покрутив нею туди-сюди.

— Така про-про-про Така простень-тень, га гага простенька, га? — сказав Одоробло.

— І я її випробував, — повідомив Колин.

— І спрацювало, вчителю?

— Гадаю, що так, — Колин звівся на ноги. — Дай-но мені мотузку, якою ти обв'язуєш дрова. І... так, ще кісточку з тих черешень, які ти вчора назривав.

Він обв'язав пошарпаною мотузкою циліндр, а тоді кинув кісточку в багнюку. Одоробло ледве встиг відскочити вбік.

— Бачиш оті гори? — спитав Колин, смикнувши за мотузку. Циліндр почав вертатися з м'яким гудінням.

— О, так, учителю, — слухняно озвався Одоробло. Довкола тут практично нічого й не було, крім гір; їх було так багато, що інколи їх було неможливо побачити, бо вони заступали одна одну.

— Скільки часу потрібно каменю? — запитав Колин. — Або глибокому морю? Ми посунемо час туди, — він підняв ліву руку над циліндром, що швидко крутився, — де він потрібніший.

Колин подивився на черешневу кісточку. Нечутно поворошив губами, немовби намагався розв'язати якусь складну головоломку. Тоді показав правицею на кісточку.

— Відійди, — звелів він і легесенько торкнувся пальцем циліндра.

Не чуто було жодного звуку, крім тріску повітря, що мовби розкололося, і шипіння пари з багнюки.

Колин подивився на нове дерево і усміхнувся.

— Я ж казав тобі відійти, — мовив він.

— Я, е-е, зараз спущуся тоді, так? — пролунав голос з-поміж завітчаних гілок.

— Але обережно, — застеріг Колин і тільки зітхнув, коли Одоробло гепнувся додолу, всипаний пелюстками.

— Тут завжди буде черешневий цвіт, — прорік він.

Лу-Тзе підтягнув свою мантію і спритно подріботів доріжкою, а Лобсанґ побіг слідом за ним. Здавалося, ніби пронизливе вицання лунає прямо з каміння. Підмітальник пригальмував біля ставочка з коропами, на якому тепер здіймалися химерні хвилі, і рушив далі тінистою стежечкою попри потічок. В повітря раптом зірвалися червоні ібіси...

Він зупинився, а тоді впав долілиць на плитки, якими була вимощена стежка.

— Лягай *мерцій!*

Але Лобсанг занадто швидко біг. Він почув, як щось пугонуло в нього над головою гучно й розкотисто. Він озирнувся й побачив, як останній ібіс почав падати згори, зменшуватися й губити пір'я, оточений ореолом біло-блакитного саява. Птах верескливо пискнув і зник із гучним ляскотом.

Але не зник *остаточно*. Кілька секунд траєкторію його польоту наслідувало яйце, але, зрештою, й воно впало на каміння й розбилося.

— Час навмання! Скоріше, швидше! — крикнув Лу-Тзе. Він знову звівся на ноги, кинувся до декоративної решітки у скелі перед ними і, несподівано явивши неабияку силу, вирвав її прямо з каменю.

— Там невелике провалля, але якщо перекотитися, коли впадеш, усе буде гаразд, — попередив він, протискаючись у отвір.

— А куди це веде?

— До Зволікаторів, звичайно!

— Але ж послушникам заборонено там опинятися під загрозою смерті!

— Який збіг, — зронив Лу-Тзе, тримаючись за край лише кінчиками пальців. — Бо якщо ти залишишся тут, тебе також чекає вірна смерть.

Він провалився кудись у темряву. За якусь мить знизу долинула не зовсім просвітлена лайка.

Лобсанг заліз у отвір, повис на кінчиках пальців, тоді відпустив їх, полетів униз і перекрутився, коли впав на землю.

— Молодець, — похвалив його звідкілясь із напівпідми Лу-Тзе. — Коли є сумніви, вибирай життя. Сюди!

Перехід закінчився широким коридором. Шум тут був просто оглушливий. Щось механічне билось в агонії.

Почувся гучний тріск, а невдовзі залунали голоси.

З-за рогу вибігли кілька десятків монахів у традиційних мантіях, але з товстими корковими шоломами на голові. Майже всі вони верещали. Деякі найрозумніші не витрачали марно сили на крики, намагаючись якомога швидше долати відстань. Лу-Тзе схопив одного з них за руку, хоч той намагався вирватися.

— Відпустіть мене!

— Що сталося?

— Забирайтеся звідси, поки вони *всі* не накрилися!

Монах вивільнився і помчав услід за іншими.

Лу-Тзе нахилився, підняв коркового шолома, що впав на землю, і врочисто подав його Лобсанґу.

— Насамперед здоров'я і безпека, — сказав він. — Дуже важливо.

— А це мене захистить? — запитав Лобсанґ, одягаючи шолом.

— Не дуже. Але якщо знайдуть твою голову, можливо, її зможуть розпізнати. Коли заїдемо в залу, *нічого там не рухай*.

Лобсанґ очікував побачити якусь склепінчасту величну споруду.

Про Залу Зволікаторів говорили так, ніби це було щось на кшталт величезного собору. Але наприкінці коридора він міг побачити лише пелену синього диму. І тільки коли його очі призвичаїлися до вируючої імли, він зміг розрізнити найближчий до нього циліндр.

Це був суцільний кам'яний стовп близько трьох метрів завширшки і шести метрів заввишки. Він так швидко крутився, що видавався якоюсь невиразною плямою. Повітря довкола нього мерехтіло сріблисто-синіми іскорками.

— Бачиш? Вони скидають! Сюди! Швидко!

Лобсанг побіг за Лу-Гзе і побачив, що там були сотні... ні, тисячі циліндрів, деякі з яких сягали аж до вигнутого даху цієї печери.

Тут ще й досі були ченці, які бігли до колодязів і верталися з відерцями води, яка оберталася в пару, коли вони заливали нею задимлені кам'яні підшипники в основі циліндрів.

— Ідіоти, — пробурмотів підмітальник. Він приставив руки до вуст і закричав:

— Де наглядач?

Лобсанг показав на край дерев'яного подіуму, вбудованого в стіну зали.

Там лежав напівзогнилий корковий шолом і пара старезних сандалій. Поміж ним була купка сірого порошу.

— Бідолаха, — зітхнув Лу-Гзе. — П'ятдесят тисяч років одним махом, — він знову сердито глянув на ченців, що розбігалися навсібіч. — Може, нарешті зупинитесь і підійдете сюди! Я не проситиму двічі!

Дехто з них утер з очей піт і рушив до подіуму, почувши з полегшею принаймні якийсь наказ, а за їхніми спинами вищали Зволікатори.

— Так воно краще! — гукнув Лу-Гзе, коли до цих монахів почали долучатися й інші. — А тепер слухайте мене! Це просто каскадна перенапряга! Ви всі про неї чули! Ми можемо з нею впоратися! Треба тільки перехресно з'єднати майбутності й минулості, насамперед найшвидші...

— Бідолашний містер Шобланґ уже це пробував, — зронив якийсь монах. Він показав на скорботну купку.

— Тоді мені потрібні дві команди... — Лу-Тзе замовк. — Ні, в нас мало часу! Зробимо це ногами, як звикло! Одна людина до кожного веретена, вдаряєте стрижень, коли я скажу! Бути готовими, коли я називатиму числа!

Лу-Тзе видерся на подіум і обвів поглядом комутатор з дерев'яними шпульками. Над кожною з них висів у повітрі червоний або синій ореол.

— Який безлад, — мовив він. — Який тут безлад.

— А що вони *означають*? — запитав Лобсанґ.

Лу-Тзе провів руками над шпульками.

— Отже. Ті з червоним забарвленням розмотують час, прискорюють його, — пояснив він. — А ті, що з синім, змодують час, уповільнюють його. Яскравість кольору залежить від швидкості процесу. Але зараз вони всі крутяться безладно, бо перенапряга їх відрізала, розумієш?

— Відрізала від чого?

— Від навантаження. Від *світу*. Бачиш там угорі? — він показав рукою на двійко довгих стелажів, що тягнулися вздовж усієї стіни печери. На кожному стелажі містилися поворотні заслінки, один ряд синіх, а другий — темно-червоних.

— Чим яскравіший їхній колір, тим більше змотується або розмотується час?

— Молодчина! Їх треба збалансувати! І для цього ми паруємо веретена, щоб вони змотували й розмотували навзаєм одне одного. Нейтралізували самі себе. Бідолаха старенький Шобланґ намагався, мабуть, знову їх запустити в дію. Це неможливо, принаймні не під час каскаду. Треба дочекатися, поки все зупиниться, а тоді вже

наводити лад, — він подивився на шпульки, а тоді на юрбу ченців. — Гаразд. Ось ти... 128 і 17, а тоді 45 і 89. Починай. А ти... 596 і, дай-но подумати... так, 402...

— Сімсот дев'яносту! — вигукнув Лобсанґ, показуючи на шпульку.

— Що-що?

— Сімсот дев'яносту!

— Не мели дурниць. Вона ще розмотується, хлопче. Має бути чотириста друга, ось тут.

— Сімсот дев'яноста зараз почне знову змотувати час!

— Вона ще яскраво-блакитна.

— Зараз почне змотувати. Я це знаю. Тому що... — послушник провів пальцем понад рядами шпульок, завагався на мить, а тоді показав на шпульку з другого боку від комутатора, — вона парує свою швидкість з отією.

Лу-Тзе придивився пильніше.

— Написано: «Так ось де собака заритий!» — прорік він. — Вони формують природну інверсію, — він скося зиркнув на Лобсанґа. — Ти часом не чиясь реінкарнація, га? У цих краях це нерідко стається.

— Я не думаю. Просто це... очевидно.

— Якусь хвилину тому ти взагалі про це нічого не знав!

— Так, так, але коли вже побачив... це ж очевидно.

— Справді? Аж *так*? Гаразд. Тоді цей комутатор твій, вундеркінде! — Лу-Тзе відступив на крок.

— Мій? Але ж я...

— За роботу! Це *наказ*.

На якусь мить Лобсанґа немовби вповило синє сяйво. Лу-Тзе було цікаво, скільки часу він загорнув довкола себе в цю секунду. Принаймні досить, щоб усе обмірковувати.

Тоді хлопець назвав з пів десятка спарених чисел. Лу-Тзе повернувся до ченців.

— Покваптеся, хлоп'ята. За комутатором містер Лобсанґ! А ви тільки слідкуйте за підшипниками!

— Але ж він послухник... — почав був один із монахів, але замовк і сахнувся, побачивши вираз обличчя Лу-Тзе. — Гаразд, Підмітальнику... гаразд...

За мить почувся ляскіт перемичок, що займали відповідні місця. Лобсанґ назвав наступний ряд чисел.

Поки монахи бігали до масляних ям по мастило, Лу-Тзе стежив за найближчою колоною. Вона й далі стрімко вертілася, але він був певний, що може вже побачити на ній різьблення.

Лобсанґ знову обвів поглядом комутатор, а тоді спочатку подивився на гуркітливі циліндри, а тоді на ряди за-слінок.

Лу-Тзе знав, що про це ніде й нічого не написано. Цьому було неможливо навчити в класі, хоч вони і пробували. Добрий майстер-веретенник пізнавав усе на практиці, ступнями власних ніг, бо теорія тут мало чим могла б допомогти. Він навчався *відчувати* потоки, сприймати ряди Зволікаторів як часові западини або фонтани. Старий добрий Шобланґ міг витягти з класу пару годин згаяного знудженими учнями часу без того, щоб вони це навіть помітили, і акуратно скинути його за тисячі миль до якоїсь майстерні, працівникам якої цього часу бракувало.

А ще був той трюк із яблуком, яким він полюбляв дивувати своїх підмайстрів. Він клав його перед ними на стовпчик, а тоді вистрілював у нього часом з одного з маленьких веретен. Там миттєво з'являвся гайочок маленьких миршавих деревець, які відразу розсипалися в порошок.

Ось, що станеться з вами, якщо припуститесь помилки, казав він.

Лу-Тзе глянув на купку сірого порошу під напівзотлілим шоломом, проходячи повз нього. Хтозна, можливо, він саме так і волів відійти...

Вищання виснаженого каменю примусило його звести погляд угору.

— Змашуйте підшипники, чортяки ви ледачі! — заволав він, пробігаючи повз ряди. — І слідкуйте за поперечками! Не торкайте шпонки! Все йде добре!

Він біг, не відводячи очей від колон. Вони вже не вертілися абияк. Тепер вони робили це цілеспрямовано.

— Здається, ти перемагаєш, хлопче! — гукнув він до статі на подіумі.

— Так, але я не можу все збалансувати! Намоталося за багато часу, і нема куди його діти!

— Як багато?

— Майже сорок років!

Лу-Тзе подивився на заслінки. Сорок років — цілком можливо, але ж хіба...?

— Скільки? — перепитав він.

— Сорок! Вибачте! Немає до чого їх додати!

— Нема проблем! Відводь їх! Зменшуй навантаження! Ми завжди зможемо їх витягти пізніше! Скидай!

— Куди?

— Знайди велику ділянку з морем! — підмітальник показав на примітивну карту світу, намальовану прямо на стіні. — Чи знаєш ти, як... Чи можеш ти *побачити*, як правильно їх закрутити і спрямувати?

І знову в повітрі саянуло блакиттю.

— Так! Думаю, що так!

— Я так собі й уявляв! Як будеш готовий, дій!

Лу-Тзе похитав головою. Сорок років? І його ще турбували *сорок років*? Та ж сорок років — це ніщо! Підмайстри он скинули перед цим п'ятдесят тисяч років. Ось у чому була перевага моря. Воно собі залишалося великим і мокрим.

Завжди було і завжди буде великим і мокрим. Можливо, звісно, що рибалки почнуть виловлювати якусь чудернацьку вусату рибу, залишки якої вони досі бачили хіба що скам'янілими, але хто переймається тим, що могло статися з косяком якоїсь там тріски?

Змінився звук.

— Що ти робиш?

— Я знайшов місце під номером 422! Там може вміститися сорок років! Немає сенсу гаяти час намарне! Я поверну його *зараз*!

Знову відбулася зміна тону.

— Вдалося! Я певний, що мені *вдалося*!

Деякі великі циліндри вже майже зупинилися. Лобсанг тепер рухав ручками на комутаторі швидше, ніж ошелешений Лу-Тзе міг прослідкувати. А вгорі почали одна по одній закриватися заслінки, демонструючи замість кольорів почорнілу від віку деревину.

Ніхто у світі не міг би бути таким точним!

— Ти вже перейшов до місяців, хлопче, до місяців! — вигукнув він. — Так і тримай! Ні, оце так нічого собі, ти перейшов до днів... до *днів*! Слідкуй за мною!

Підмітальник побіг до кінця зали, де були менші Зволікатори. Час тут був дуже точно налаштований на циліндрах із крейди, дерева та інших недовговічних матеріалів. На подив Лу-Тзе, деякі з них уже сповільнялися.

Він побіг проходом поміж дубовими колонами заввишки в метр або й менше. Але навіть ті Зволікатори, які намотували час годинами і хвилинами, беззвучно зупинилися.

Почувся скрип.

Біля нього крутився дзигією, поскрипуючи підшипниками, останній маленький крейдяний циліндр.

Лу-Тзе підступив крадькома до нього, не відводячи пильного погляду, й підняв угору руку. Цей скрип був останнім тут звуком, якщо не враховувати поодинокий дзенькіт підшипників, що охолоджувалися.

— Майже закінчили, — вимовив він. — Тепер поволіше... зачекай-но... за... че... кай...

Крейдяний Зволікатор, не більший за котушку з нитками, зробив поволі ще один оберт... і зупинився.

На стелажах закрилися останні дві заслінки.

Лу-Тзе опустив руку.

— *Увага! Вимкнути комутатор! Нічого не торкатися!*

Якусь мить у залі панувала мертва тиша. Ченці дивилися на все це, затамувавши подих.

Це була позачасова мить досконалої рівноваги.

Цок

І цієї позачасової миті привид містера Шобланга, який бачив усю цю сцену невиразно й нечітко, немовби крізь марлю, сказав:

— Але ж це *неможливо!* Ви це бачили?

— БАЧИВ ЩО? — запитала темна постать у нього за спиною.

Шобланг озирнувся.

— О, — здивувався він, а тоді додав з раптовою впевненістю:

— Ви Смерть, правда?

— ТАК. ВИБАЧТЕ, ЩО ЗАПІЗНИВСЯ.

Дух, відомий раніше під іменем Шобланґ, подивився на купку пороху, що була його мирським житлом впродовж останніх шестисот років.

— Я теж, — зронив він. А тоді штурхнув Смерть під ребро.

— Я ПЕРЕПРОШУЮ?

— Я сказав: «Вибачте, що запізнився». Бум-бум.

— ЩО ЦЕ ОЗНАЧАЄ?

— Е, розумієте... Вибачте, що я *запізнився*. В сенсі... померти?

Смерть кивнув.

— О, ЦЕ ЯСНО. Я НЕ ЗРОЗУМІВ, ЩО ОЗНАЧАЄ «БУМ-БУМ».

— Е, це означало, що то був жарт, — пояснив Шобланґ.

— АГА, ОН ЯК. Я ТЕПЕР БАЧУ, ЧОМУ ЦЕ БУЛО ПОТРІБНО. ФАКТИЧНО, МІСТЕРЕ ШОБЛАНґ, ХОЧ ВИ І ЗАПІЗНИЛИСЯ, ТА ВИ ТАКОЖ І ПОСПИШИЛИ. БУМ-БУМ.

— Вибачте?

— ВИ ПОМЕРЛИ РАНІШЕ НАЛЕЖНОГО ВАМ ЧАСУ.

— Ну, так, я міг би це припустити!

— А ЧИ ВИ ЗНАЄТЕ, ЧОМУ? ЦЕ ВКРАЙ НЕЗВИЧНО.

— Я тільки знаю, що веретена почали дуріти, і я, мабуть, зарано зняв навантаження, коли одне з них перевищило межу швидкості, — сказав Шобланґ. — Але, чуєте, як вам той хлопець, га? Ви тільки гляньте, що він зробив з тими чортяками, як вони в нього затанцювали! Хотів би я, щоб у мене був такий учень! Та що я таке кажу? Він міг би і *мені* дати пару підказок!

Смерть роззирнувся.

— ПРО КОГО ЦЕ ВИ?

— Та ж про того хлопця на подіумі, бачите?

— НІ, НА ЖАЛЬ, НІКОГО ТАМ НЕ БАЧУ.

— Що? Та ж подивіться, він ось *там!* Стирчить, як ніс на вашому обли... Ну, очевидно, що не на *вашому* обличчі...

— Я БАЧУ, ЯК РУХАЮТЬСЯ КОЛЬОРОВІ РУЧКИ...

— Ну, а хто ж їх рухає, як ви гадаєте? Тобто, ви ж *дійсно* Смерть, чи не так? Я думав, що ви всіх можете бачити!

Смерть задивився на шпульки, що аж витанцьовували.

— ВСІХ... КОГО ПОТРІБНО БАЧИТИ, — мовив він. Дивився, не відводячи погляду.

— Гм, — нагадав про себе Шобланг.

— О, ТАК. НА ЧОМУ МИ ЗУПИНИЛИСЯ?

— Чуєте, якщо я, е-е, трохи поспішив, то чи не могли б ви...

— УСЕ, ЩО СТАЛОСЯ, ЗАЛИШАЄТЬСЯ СТАЛИМ.

— Що це за така філософія?

— ЄДИНА, ЯКА ДІЄ. — Смерть дістав піскового годинника і перевірів його. — БАЧУ, ЩО ЧЕРЕЗ ЦЮ ПРОБЛЕМУ ВИ ЩЕ СІМДЕСЯТ ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ НЕ ЗМОЖЕТЕ РЕІНКАРНУВАТИСЯ. МАЄТЕ, ДЕ ЗУПИНИТИСЯ?

— Зупинитися? Я ж *помер*. Це ж не те саме, що забути ключі від власного будинку! — обурився Шобланг, який почав блякнути.

— МОЖЕ, ВАС МОЖНА ПІДШТОВХНУТИ ДО ЯКОГОСЬ СКОРІШОГО НАРОДЖЕННЯ?

Шобланг пропав.

Цієї позачасової миті Смерть ще раз уважно придивився до зали з веретенами...

Цок

Крейдяний циліндр знову почав крутитися, легенько порипуючи.

Один по одному також почали обертатися дубові Зволкатори, набираючи на себе зросте навантаження. Цього разу не було чути вищання підшипників. Вони вертілися поволі, мов підстаркуваті балерини, сюди й туди, знімаючи напругу в той час, як мільйони людей у зовнішньому світі деформували час, викривлюючи його згідно з власними примхами. Зволкатори рипіли, наче чайні вітрильнижки-кліпери, що оминають Мис Гніву під подувами легенького вітерця.

Тоді захарчали великі кам'яні циліндри, підбираючи час, з яким не годні були впоратися їхні менші побратими. Рипіння тепер супроводжувалося гуркотом, але він і далі був м'який і контрольований...

Лу-Тзе поволі опустив руку і випростався.

— Гарний і акуратний перехід, — сказав він. — Усі працювали добре, — він повернувся до приголомшених захеканих монахів і підкликав до себе найстаршого.

Лу-Тзе витягнув з-за вуха зім'ятий недопалок цигарки і мовив:

— Ну, Рамбуте Гендісайдсе, що відбулося, на твою думку, зараз?

— Е-е, ну, стався стрибок перенапруги, що вибив...

— Ні-ні, після цього, — урвав його Лу-Тзе, запалюючи сірника від подошви своєї сандалії. — Бачиш, я не думаю, що ви, хлопці, гасали довкола, мов безголові курчата, а якийсь послушник виліз на подіум і виконав найкращий і найплинніший варіант збалансування, який я будь-коли

бачив у житті. Цього просто не могло статися, бо *такі речі не стаються ніколи*. Правильно я кажу?

Монахи, що відповідали за роботу Зволікаторів, не належали до видатних політичних мислителів храму. Їхня робота полягала в тому, щоб доглядати, змащувати, розбирати і збирати, виконуючи вказівки людини на подіумі. Рамбут Гендісайдс насупив брови.

Лу-Тзе зітхнув.

— Бачиш, я думаю, що насправді, — підказав він, — ви, хлоп'ята, продемонстрували свої найкращі якості, а ми з цим юнаком були просто захоплені вашою вправністю і практичними навичками. Абат буде вражений і пускати-ме радісні бульки. Ви заслужили право отримати на вечерю додаткові пельмені-момо до вашого супу-тхукпи, якщо правильно мене зрозуміли.

Гендісайдс поринув думками аж до самої верхівки свого ментального флагштока, звідки його молитви злетіли до небес. Він вишкірився посмішкою.

— *Проте*, — підступив ближче і понизив голос Лу-Тзе, — невдовзі я, мабуть, знову сюди завітаю, бо схоже, тут треба добре все підмести, і якщо за тиждень я побачу, що ви й далі ледарюєте і не бажаєте підняти свої зади, ми з вами... побалакаємо.

Посмішку немов корова язиком злизала.

— Так, Підмітальнику.

— Вам треба все перевірити і подбати про підшипники.

— Так, Підмітальнику.

— І нехай хтось змете звідси містера Шобланга.

— Так, Підмітальнику.

— Ну, от і добре. Ми з юним Лобсангом будемо вже йти. Ви добре його просвітили.

Він узяв упокоренаго Лобсанга за руку й повів його до виходу з зали попри довігі ряди Зволікаторів, що тихенько гуділі й оберталіся. Високо вгорі попід стелею ще й далі висіла пелена блакитнаго диму.

— Воістину написано: «В мене мало очі на лоба не вилізли», — пробурмотів він, поки вони піднімалися похилим коридором. — Ти зауважив ту інверсію, перш ніж вона почалася. Бо я б закинув нас у наступний тиждень. І це *принаймні*.

— Вибачте, Підмітальнику.

— Вибачте? Та ти не мусиш *просити вибачення*. Я не знаю, хто ти *такий*, синку. Ти занадто спритний. Ти почував себе там, як риба у воді. Тобі не потрібно навчатися тим речам, які інші люди роками намагаються освоїти. Навіть старий Шобланг, нехай він реінкарнується в якогось гарному і теплому місці, навіть він не спромігся би збалансувати все до секунди. Без перебільшення, до *єдиної* секунди. І це в усьому бісовому *світі!* — він здригнувся. — Моя тобі підказка. Не афішуй цього. Люди часом дивно ставляться до подібних речей.

— Так, Підмітальнику.

— І ще одне, — додав Лу-Тзе, виходячи на світло. — Що сталося якраз перед тим, як Зволікатори немовби зірвалися з ланцюга? Ти щось відчув?

— Не знаю. Мені просто здалося, що... все на мить пішло шкереберть.

— Таке траплялося раніше?

— Ні-і. Але трохи було подібне на те, що сталося в залі Мандали.

— Отже, нікому про це не говори. Більшість старішшин тепер, мабуть, навіть не знають, як функціонують

веретена. Ніхто про це давно вже не дбає. Ніхто не звертає увагу на те, що занадто добре працює. У давні часи, звичайно, нас ніхто б навіть не прийняв у монахи без того, щоб провести шість місяців у залі, змащуючи все, чистячи і налагоджуючи. І ми ставали майстрами своєї справи! А тепер вас навчають тільки послуху і космічній гармонії. Але ж колись ми здобували ці знання в цих залах. Ми добре засвоювали, що якщо не відскочити вбік, коли хтось кричить: «Викид!», можна було отримати пару років у найблочішому місці, і що немає кращої гармонії, ніж плавне обертання всіх веретен.

Коридор завів їх угору, до головного храмового комплексу. Довкола досі було чимало людей, які прямували до залу Мандали.

— Ти певний, що зможеш на це ще раз подивитися? — поцікавився Лу-Тзе.

— Так, Підмітальнику.

— Гарзд. Тобі краще знати.

Балкони, що височіли над залом, були заповнені ченцями, проте Лу-Тзе ввічливо, але рішуче розштовхував усіх мітлою, пробираючись далі. Старші монахи скупчилися біля самого краю.

Його помітив Рінпо.

— Ага, Підмітальнику, — привітався він. — Було забагато пороку, що ви так запізнилися?

— Веретена почали дуріти і перевищувати швидкість, — пробурмотів Лу-Тзе.

— Так, але ж вас викликав сам *абат*, — докірливо мовив аколїт.

— Колись, — сказав Лу-Тзе, — усі стрімголов летіли б до зали, почувши гонги.

— Так, але...

— *БР-Р-Р-Рбр-р-р-рбр-рр-р*, — заволав абат, і Лобсанґ тепер побачив його у слінгу на спині в аколіта, з мережаною гостроверхою шапочкою на голові, що вберігала його від застуди. — Лу-Тзе завжди віддавав перевагу практичному підходу *БР-Р-Рбр-р-р*, — він відригнув рештками молока прямо у вухо аколіта. — Я радий, що все владналося, Лу-Тзе.

Підмітальник уклонився, тоді як абат почав лупцювати аколіта по голові дерев'яним ведмедиком.

— Історія повторилася, Лу-Тзе. *ДумДумБ-Б-БР-Р-Р...*

— Скляний годинник? — запитав Лу-Тзе.

Старші ченці охнули.

— Звідки вам це знати? — здивувався головний аколіт. — Ми ще не перезапустили Мандалу!

— Написано ж: «Я просто нюхом це відчуваю», — сказав Лу-Тзе. — Наскільки мені відомо, таке трапилося з усіма веретенами лише одного разу. Вони *всі* наче показалися. Часовий зсув. Знову хтось буде скляного годинника.

— Але ж це неможливо, — заперечив аколіт. — Ми знищили всі сліди!

— Ха! Написано ж: «Я не такий вже й зелений, як ця капуста!» — зронив Лу-Тзе. — Щось таке *неможливо* знищити. Воно просочується. В казки. У сни. В малюнки на печерних стінах, будь-куди...

Лобсанґ подивився на підлогу Мандали. Монахи обступили низку високих циліндрів у дальньому кінці зали. Вони були подібні на Зволікатори, але поволі обертався лише один, найменший. Інші були нерухомі, і тепер на них було добре видно безліч карбованих символів, що вкривали їх знизу доверху.

Сховище узорів. Така думка промайнула йому в голові. Ось де зберігаються візерунки Мандали, щоб мати змогу відтворюватися. Сьогоднішні узорі на маленькому циліндрі, а на великих — довготривале зберігання.

Унизу під ним Мандала йшла брижами, на її поверхні снували кольорові смуги і уривки взорів. Один із монахів удалині щось вигукнув, і маленький циліндр зупинився.

Розсипчасті піщинки вгамувалися.

— Ось який це мало вигляд двадцять хвилин тому, — сказав Рінпо. — Бачите там оту блакитно-білу цяточку? А тоді вона починає розростатися...

— Мені це знайомо, — зронив Лу-Тзе. — Коли це сталося раніше, я був *там*, чоловіче! Ваша світлість, нехай вони запустять послідовність зі старим Скляним годинником! У нас мало часу!

— Я справді думаю, що ми... — почав був аколїт, але не договорив, отримавши удар іграшковою гумовою цеглинкою.

— *Хоцюкакухоцю* якщо Лу-Тзе має рацію, ми не можемо гаяти часу, добродію, а якщо він помиляється, тоді цього часу в нас аж забагато, правда? *Какувзехоцюхоцю!*

— Дякую вам, — сказав підмітальник. Він склав долоні рупором. — Гей, ви! Увага! Другий шпіндель, четвертий *бхінг*, довкола дев'ятнадцятої *гупи*! Негайно!

— За всієї поваги я справді мушу заперечити, ваша світлість, — запротестував аколїт. — Ми готувалися, що треба робити в таких надзвичайних ситуаціях, як...

— Так, я знаю все про підготовчі процедури на випадок аварій, — урвав його Лу-Тзе. — Але завжди чогось не врахуєш.

— Дурниці! Ми докладаємо величезних зусиль для...

— І завжди залишаєте поза увагою трикляті аварійні ситуації, — Лу-Тзе знову повернувся лицем до зали і збен-тежених працівників. — Готові? Добре! Виводьте на підлогу і *негайно!* Інакше мені доведеться спуститися до вас! А я б не *хотів* цього робити!

Чоловіки заметушилися довкола циліндрів, і новий візерунок змінив той, який був унизу під балконом. Лінії й кольори опинилися в інших місцях, але блакитно-біле коло залишалося в центрі.

— Ось, — мовив Лу-Тзе. — Це було менш ніж за десять днів перед тим, як пробив годинник.

Усі ченці мовчали як риби.

Лу-Тзе похмуро усміхнувся.

— І через десять днів...

— Зупинився час, — додав Лобсанг.

— Можна і так сказати, — зронив Лу-Тзе. Його обличчя почервоніло.

Один із монахів поклав йому руку на плече.

— Усе *гарзд*, Підмітальнику, — сказав він заспокійливо. — Ми *знаємо*, що ви не змогли вчасно встигнути.

— Встигати вчасно — це те, що від нас *очікують*, — мовив Лу-Тзе. — Я вже був майже біля тих клятих *дверей*, Чарлі. Забагато зámків, замало часу...

За його спиною Мандала знову почала поволі вимірювати теперішнє.

— Вашої провини там не було, — додав монах.

Лу-Тзе вивільнився з-під його руки і повернувся до абата, що визирав з-поза плеча головного аколита.

— Я прошу дозволу прямо зараз почати розслідування, ваша світлість! — звернувся він. Тоді постукав себе по

перенісся. — Я відчуваю це нюхом! Чекав цього всі ці роки! Я не зраджу ваших сподівань цього разу!

Абат мовчазно видув губами бульку.

— Це знову буде в Убервальді, — майже благально вимовив Лу-Тзе. — Це там вони експериментують з електрикою. Мені там знайомий кожен дюйм! Дайте мені пару чоловіків, і ми задушимо це в зародку!

— *Бабабабаба...* Це потребує обговорення, Лу-Тзе, але ми вдячні вам за пропозицію *бабабаба*, — мовив абат. — Рінпо, я хочу, щоб усі *бдумбдумбдум* старші польові ченці зібралися в Кімнаті Тиші через п'ять *бабаба* хвилин! Чи веретена працюють *бдумбдум* гармонійно?

Один із монахів підняв голову від сувою, який йому перед тим подали.

— Схоже, що так, ваша світлість.

— Мої вітання майстру комутатора *ЦЮЦЮ!*

— Але Шобланг помер, — пробурмотів Лу-Тзе.

Абат перестав видувати бульки.

— Це сумна новина. І він, наскільки я розумію, був вашим приятелем.

— Цього не повинно було статися, — пробурмотів підмітальник. — Не повинно було.

— Заспокойтеся, Лу-Тзе. Я незабаром поговорю з вами. *Цюцю!* — Головний аколіт, отримавши удар по вуху гумовою мавпочкою, поквапився геть.

Юрба ченців, які почали розходитися, потроху зменшувалася. Лу-Тзе і Лобсанг залишилися на балконі, дивлячись на Мандалу, що вкривалася брижами. Лу-Тзе прокашлявся.

— Бачиш оті веретена з самого кінця? — запитав він. — Отой малий фіксує взори дня, а тоді все найцікавіше зберігається у великих веретенах.

— Я щойно передзгадав, що ви це мені скажете.

— Гарне слово. Гарне слово. Хлопчина має талант. — Лу-Тзе понизив голос. — За нами ніхто не стежить?

Лобсанґ роззирнувся.

— Тут є ще трохи людей.

Лу-Тзе знову заговорив нормальним голосом. — Ти щось чув про Великий Крах?

— Лише плітки, Підмітальнику.

— Еге ж, пліток є чимало. Щось типу «День, коли зупинився час». — Лу-Тзе зітхнув. — Знаєш, більшість речей, яких тебе навчають, брехня. Так і має бути. Інколи, якщо довідатися відразу всю правду, її важко збагнути. Ти добре знав Анк-Морпорк, правда? Ходив колись у оперний театр?

— Хіба для того, щоб почистити комусь кишеньі, Підмітальнику.

— А чи цікавився, чому так?.. Чи звертав колись увагу на той маленький театрик з другого боку вулиці? Здається, він називався «Дискум».

— О, так! Ми діставали копійчані квиточки, сідали на землю і кидали горішки на сцену.

— І ти ніколи не думає, чому так буває? Великий оперний театр, плюшеві крісла, позолота, великі оркестри, а тоді цей маленький театрик під солом'яною стріхою, голі дерев'яні стіни, жодних сидінь, і якийсь тип, що грає на дудці у ролі музичного акомпанементу?

Лобсанґ низив плечима.

— Та ні. Просто так воно є.

Лу-Тзе мало не засміявся.

— Дуже гнучкі людські мізки. Майже гумові, — мовив він. — Дивовижно, як вони розтягуються, щоб пристосуватися. Ми добре там попрацювали...

— Лу-Тзе?

Перед ним шанобливо схилювся один із дрібніших прислужників-аколітів.

— Абат бажає вас побачити, — повідомив він.

— О, гаразд, — сказав підмітальник. Він штурхнув ліктем Лобсанга і прошепотів: — Рушаймо до Анк-Морпорка, хлопче.

— Що? Але ж ви просили, щоб вас вислали до...

Лу-Тзе підморгнув.

— Адже написано: «Не вір, не бійся, не проси», розумієш? Крім *плінга*, є ще й інші способи примусити *дангданга* *вдавитися*, хлопче.

— Справді?

— О, так, мати дуже багато *плінга*. Ну, а тепер ходімо до абата, гаразд? Його якраз мають годувати. Твердою їжею, дякувати небесам. Принаймні його вже не треба годувати грудьми. Якщо чесно, дивлячись на нього й молоду годувальницю, ніхто не знав, куди відвернути обличчя від сорому, та й він сам цього не знав. Адже він усвідомлює себе дев'ятсотлітнім чоловіком...

— Він, мабуть, дуже мудрий.

— Доволі мудрий, доволі. Хоч вік і мудрість не завжди, з того що мені відомо, йдуть у парі, — додав Лу-Тзе, прямуючи до абатових покоїв. — Деякі люди, отримавши владу, стають тупішими. Але це, звісно, не стосується його світлості.

Абат сидів на високому стільчику, щойно обляпавши головного аколіта цілою ложкою кашки, а той шкірився усмішкою людини, чия робота напряду залежить від того, щоб мати щасливий вигляд, коли з чола йому стікає суміш пастернаку й агрусу.

Лобсангу здалося, причому вже не вперше, що абат інколи навмисне знущався над прислужником. Аколіт і справді був не надто приємною особою, яка в будь-якої тверезо мислячої людини викликала нестримне бажання вилити йому щось липке на волосся та ще й лупнути по голові гумовим яком, тож мудрий і старий абат залюбки давав волю своїй внутрішній дитині.

— Ви мене покликали, ваша світлість, — уклонився йому Лу-Тзе.

Абат перевернув миску, вихлюпнувши її вміст на мантію головного аколіта.

— Вахахаахаха ах, так, Лу-Тзе. Скільки вам уже років?

— Вісімсот, ваша світлість. Але це ще далеко не старість!

— Проте ви вже провели чимало часу на цьому світі. Я так розумію, що ви вже збиралися піти на заслужений відпочинок і взятися за садівництво.

— Так, але...

— Але, — абат розплився в ангельській усмішці, — наче старий бойовий кінь, ви вигукуєте «ха-ха!», почувши звуки сурм, чи не так?

— Я так не думаю, — мовив Лу-Тзе. — І не бачу нічого кумедного в звучанні сурм.

— Я мав на увазі, що ви знову рветесь в бій. Але ж ви вже багато років допомагали навчати наших агентів, так? Оцих ось добродіїв?

З одного боку кімнати сиділо декілька кремезних і м'язистих ченців. Вони вже були споряджені в дорогу, мали за спинами скручені спальні килимки і були вбрані у вільні чорні накидки. Вони боязко вклонилися Лу-Тзе, а їхні очі понад напівмасками були збентеженими.

— Я зробив усе, що міг, — пояснив Лу-Тзе. — Навчали їх, звичайно, інші, я тільки намагався відшкодувати завдані збитки. Я ніколи не вчив їх бути *ніндзя*, — він підштовхнув ліктем Лобсанґа. — Це, учню, агатійською означає «випускання газів», — повідомив він сценічним шепотом.

— Я пропоную відправити їх на завдання негайно *ВАХ!* — абат ударив стільця ложкою. — Це мій наказ, Лу-Тзе. Ви жива легенда, але були легендою вже надто довго. Чому б не довіритись майбутньому? *Цюцю!*

— Розумію, — печально мовив Лу-Тзе. — Ну, але так мало статися рано чи пізно. Дякую вам за чуйність, ваша світлосте.

— *Бр-рмбр-рм...* Лу-Тзе, я вас давно вже знаю! Ви ж не опинитесь ближче, ніж за сто миль від Убервальду, ні?

— У жодному разі, ваша світлість.

— І це наказ!

— Я розумію, звісно.

— Однак раніше ви вже порушували мої *ба-абаба* накази. Я пам'ятаю, в Омнії.

— Тактичне рішення, ухвалене людиною на місці, ваша світлість. Ви це радше могли б назвати *інтерпретацією* вашого наказу, — пояснив Лу-Тзе.

— Маєте на увазі те, що ви подалися туди, куди вам виразно було наказано не йти, і вчинили те, що вам було абсолютно заборонено робити?

— Так, ваша світлосте. Інколи, щоб привести гойдалку в рух, треба підштовхнути її з іншого боку. Коли я вчинив те, що не мав би робити там, де не мав би бути, я *досягнув* того, що мало би бути зроблено в тому місці, де це мало б відбутися.

Абат довго і пильно дивився на Лу-Тзе тим поглядом, який добре вдається немовлятам.

— Лу-Тзе, вам не *нмнмнбубу* можна бути в Убервальді або десь поблизу Убервальду, ясно? — звелів він.

— Ясно, ваша світлість. Звичайно, ви маєте рацію. Але, в моєму старечому віці, чи можу я помандрувати іншою стежиною, стежиною мудрості, а не насильства? Я хотів би показати цьому молодому чоловікові... Шлях.

Дехто з монахів засміявся.

— Шлях Прачки? — усміхнувся Рінпо.

— Місіс Космополита швачка, — спокійно уточнив Лу-Тзе.

— Про мудрість якої свідчать такі приказки як «Краще не буде, якщо роздряпати»? — додав Рінпо, підморгнувши решті монахів.

— А краще тоді й не буває, — зронив Лу-Тзе, спокій якого нагадував тепер озеро вмиротвореності. — Можливо, цей Шлях і нікчемний, та хай би яким він був дріб'язковим і недостойним, це *мій* Шлях, — він повернувся до абата. — Так воно було здавна, ваша світлосте. Пригадуєте? Майстер і учень вирушають у світ, де учень може набратися практичного досвіду на основі повчань і прикладів, а тоді учень знаходить власний Шлях і наприкінці цього Шляху...

— ...він знаходить самого себе *бдум*, — закінчив речення абат.

— Спочатку він знаходить учителя, — сказав Лу-Тзе.

— Йому пощастило, що саме ви *бдумбдум* будете цим учителем.

— Ваша світлосте, — мовив Лу-Тзе. — Природа Шляхів полягає в тому, що ніхто не може з упевненістю сказати, хто буде цим учителем. Усе, що я можу, це — показати йому дорогу.

— Яка приведе до бдум міста, — сказав абат.

— Так, — погодився Лу-Тзе. — А від Анк-Морпорка до Убервальду далеко путь. Ви мене не вишлете до Убервальду, бо я застарий. Тому, з усією повагою, я благаю вас догодити цій моїй старечій примсі.

— У мене немає іншого вибору, коли ви подаєте це таким чином, — сказав абат.

— Ваша світлосте... — почав був Рінпо, який відчував, що є інший вибір.

Ложка знову гримнула об тацю.

— Лу-Тзе має високу репутацію! — крикнув абат. — Я беззастережно довіряю йому, і він правильно вчинить! Просто я ще волів би блумблум повірити, що він учинить так, як я блумблум цього хочу! Я заборонив йому мандрувати до Убервальду! А ти тепер хочеш, щоб я заборонив йому не мандрувати до Убервальду? ЦЮЦЮ! Я сказав своє слово! А тепер, шановні добродії, чи не могли б ви забратися звідси? Я маю зараз дуже нагальну справу.

Лу-Тзе вклонився і захопив Лобсанґа за руку.

— Ходімо, хлопче! — звелів він пошепки. — Шуруємо звідси, поки вони не опам'яталися!

Дорогою вони зустріли молодшого аколита з маленьким нічним горщиком, на якому були намальовані візерунки з кроликами.

— Нелегка це справа, реінкарнація, — мовив Лу-Тзе, біжучи коридором. — Мусимо тепер якнайшвидше вислизнути звідси, поки комусь у голову не стрілять якісь кумедні ідеї. Біжи по свою торбу і спальний килимок!

— Але ж ніхто не наважиться порушити накази абата? — здивувався Лобсанґ, завертаючи за ріг разом із підмітальником.

— Ха! Через десять хвилин він засне, а якщо вони дадуть йому нову іграшку, коли він прокинеться, він може так захопитися забиванням квадратних зелених кілочків у круглі сині дірочки, що просто забуде все, що говорив раніше, — пояснив Лу-Тзе. — Політика, хлопче. Забагато різних ідіотів почнуть доводити свою впевненість у тому, що *мав на увазі* абат. А тепер біжи. За хвилину я чекатиму тебе в Саду П'яти Несподіванок.

Коли Лобсанг прибув, Лу-Тзе обережно прив'язував одну зі своїх карликових бонсай-гір до бамбукового каркаса. Він зав'язав останній вузол, а тоді поклав це в наплічну сумку.

— А їй нічого не станеться? — запитав Лобсанг.

— Це ж гора. Що їй може статися? — Лу-Тзе узяв мітлу. — Але перед дорогою ми тільки заскочимо на пару слів до одного мого старого приятеля. Можливо, щось у нього візьмемо з собою.

— Що діється, Підмітальнику? — поцікавився Лобсанг, ідучи слідом.

— Та воно таке, хлопче. Ми з абатом і тим чолов'ягою, до якого зараз зайдемо, знаємося дуже давно. Зараз усе трошки змінилося. Абат не може отак просто сказати: «Лу-Тзе, старий ти пройдисвіте, це ж ти насамперед вбив усім у голови легенду про Убервальд, а я бачу, що ти щось задумав, тож іди собі геть і покладайся на свою чуйку».

— Але я думав, що він тут верховний правитель!

— Власне! Бо верховним правителям дуже важко чогось досягти. Забагато інших людей плутаються у них під ногами і перешкоджають. А тепер ці всі нові хлоп'ята матимуть потіху, гасаючи довкола Убервальду з вигуками

«Айі!», а ми, мій хлопче, прямуватимемо до Анк-Морпорка. Абат це знає. *Майже* знає.

— А звідки ви знаєте, що новий годинник роблять у Анк-Морпорку? — запитав Лобсанґ, ідучи слідом за Лу-Тзе, котрий звернув на болотисту стежку, що вела попри зарості рододендрона до монастирського муру.

— Я *знаю*. Можеш мені повірити, що того дня, коли хтось витягне затичку з дна всесвіту, ланцюжок від затички приведе до самого Анк-Морпорка, а той дурисвіт, що це зробив, почне виправдовуватися: «Я просто хотів побачити, що станеться». Всі дороги ведуть до Анк-Морпорка.

— Я думав, що всі дороги ведуть *від* Анк-Морпорка.

— Але не та, якою ми підемо. Ага, ось ми вже й тут.

Лу-Тзе постукав у двері неоковирного, але величеського сарайчика, що тулився прямо до стіни. Цієї ж миті всередині щось вибухло і хтось — тут Лобсанґ виправив самого себе — *половина* когось стрімко вилетіла з незаскленого вікна і з такою силою гупнула об стежку, що аж кості затріщали. І лише коли ця половина перестала котитися, Лобсанґ усвідомив, що це був дерев'яний манекен у чернечій мантії.

— Я бачу, що Ку розважається, — сказав Лу-Тзе. Він навіть не поворухнувся, коли повз його вухо пролетів манекен.

Двері відчинилися навстіж, і з них схвильовано визирнув огрядний старий чернець.

— Ви бачили це? Ви це *бачили*? — вигукнув він. — І це лише з однієї ложки! — він уклонився гостям. — О, вітаю, Лу-Тзе. Я на тебе чекав. Дещо приготував.

— Що саме? — поцікавився Лу-Тзе.

— Що то за хлопець? — зронив Ку, запрошуючи їх заходити.

— Им'я цієї недосвідченої дитини — Лобсанг, — відповів Лу-Тзе, роззираючись у сарайчику. На кам'яній підлозі було задимлене коло, оточене почорнілим піском. — Нові іграшки, Ку?

— Вибухова мандала, — радісно повідомив Ку, підходячи ближче. — Варто лише посипати цей простенький пристрій спеціальним пісочком у будь-якому місці, і перший воріженько, який на це наступить... Бабах, миттева карма! *Не рухай це!*

Лу-Тзе простягнув руку й вихопив із допитливих Лобсангових пальчиків жebraцьку миску, яку той щойно поцупив зі столу.

— Пам'ятай Перше правило, — сказав він і пожбури миску геть. З неї на льоту висунулися приховані леза, і миска вп'ялася ними у крокву.

— Та це миттево стяло б людині голову! — вигукнув Лобсанг. І тут вони почули неголосне цокання.

— ...три, чотири, п'ять... — почав лічити Ку. — Всім мерщій... *Лягають!*

Лу-Тзе встиг штовхнути Лобсанга на підлогу за мить до того, як вибухла миска. Її металеві уламки просвистіли в них над головами.

— Відколи ти бачив її востаннє, я додав деякі деталі, — гордо повідомив Ку, коли вони знову зіп'ялися на ноги. — Універсальна штучка. До того ж, звичайно, з неї ще можна їсти рис. О, а це ти бачив?

Він дістав молитовний бубон. Лу-Тзе і Лобсанг одразу відступили на крок.

Ку повертів бубном, і мотузочки з грузилами затарабанили об його шкіру.

— Мотузочку можна миттєво зняти й використати як зручну гароту, — пояснив він, — і сам бубон також знімається... ось так... і там виникає вельми корисний кинджальчик.

— До того ж, звичайно, ним ще можна скористатися і для молитви? — уточнив Лобсанг.

— Добре підмічено, — похвалив його Ку. — Метикуватий хлопець. Молитва завжди корисна як останній засіб. Фактично, ми опрацьовуємо вельми перспективну мантру, що містить у собі звукові тони, які специфічно впливають на людську нервову сист...

— Я не думаю, що нам щось із цього всього буде потрібно, Ку, — не дослухав його Лу-Тзе.

Ку зітхнув.

— Принаймні ти міг би дозволити нам перетворити свою мітлу в таємну зброю, Лу-Тзе. Я показував тобі креслення...

— Це й так таємна зброя, — мовив Лу-Тзе. — Це ж мітла.

— А що скажеш про нових яків, яких ми розводимо? Варто смикнути за віжки, і їхні роги миттєво...

— Нам потрібні веретена, Ку.

Чернець раптово набув винуватого вигляду.

— Веретена? Які ще веретена?

Лу-Тзе перетнув кімнату й долонею натиснув у одному місці стіну, що відразу відсунулася вбік.

— Ось ці веретена, Ку. І не марнуй часу, бо в нас його й так обмаль.

Лобсанг побачив щось подібне на двійко маленьких Зволікаторів, кожен із яких був усередині закріпленого на дошці металевому каркаса. До кожної з дошок були причеплені реміні.

— Ти ще не розповів про них абату, ні? — запитав Лу-Тзе, відчіпляючи одне з веретен. — Бо він тоді відразу б це все зупинив, сам розумієш.

— Я не думав, що бодай *хтось* про них знає! — здивувався Ку. — Звідки ти...

Лу-Тзе вишкірився.

— На підмітальника ніхто не звертає увагу, — пояснив він.

— Але ж це ще дуже експериментальний варіант! — почав панікувати Ку. — Я *збирався* розповісти абату, *звичайно*, просто чекав, коли вже матиму, що показати! Було б жахливо, якби вони потрапили в лихі руки!

— То ми простежимо, щоб цього в жодному разі не трапилося, — сказав Лу-Тзе, оглядаючи ремені. — І як їх приводити в дію?

— Гирі і храповики виявилися занадто ненадійними, — пояснив Ку. — На жаль, довелося вдатися до... годинникового механізму.

Лу-Тзе заціпенів і люто зиркнув на ченця.

— *Годинникового механізму?*

— Як рушійну силу, лише рушійну силу! — почав виправдовуватися Ку. — Справді не було іншого вибору!

— Тепер уже запізно, мушу якось дати собі раду, — сказав Лу-Тзе, а тоді відчепив другу дошку й подав її Лобсангові. — Тримай, хлопче. Якщо загорнути в мішковину, буде схоже на наплічник.

— А що це таке?

Ку зітхнув.

— Це портативні Зволікатори. Не поламай їх тільки, прошу тебе.

— А для чого вони будуть нам потрібні?

— Маю надію, що тобі не доведеться це з'ясувати, — сказав Лу-Тзе. — Дякую, Ку.

— А ти певний, що не волів би мати якусь бомбочку вповільненої дії? — з надією запитав Ку. — Кидаєш таку на підлогу, і час уповільнюється до...

— Ні, дякую.

— Інші монахи були повністю споряджені, — зауважив Ку.

— Нам не треба нічого зайвого, — рішуче заявив Лу-Тзе. — Вийдемо чорним ходом, Ку, гаразд?

Чорний хід виводив до вузької стежечки і невеличкої хвіртки у мурі. Розчленовані дерев'яні манекени і обвуглене місцями каміння вказували на те, що Ку зі своїми помічниками нерідко користався цим шляхом. А за хвірткою починалася інша стежка, що вела вздовж одного з численних крижаних струмочків.

— Ку має добрі наміри, — пояснив, стрімко крокуючи, Лу-Тзе. — Але якщо забагато його слухати, почнеш бряжчати, коли ходиш, і вибухати, коли сідаєш.

Лобсанг мусив бігти, щоб не відставати.

— Та ж до Анк-Морпорка треба буде йти кілька тижнів, Підмітальнику!

— Ми зріжемо на шляху зайві кути, — сказав Лу-Тзе, а тоді зупинився і глянув на Лобсанга. — Гадаєш, що зумієш це зробити?

— Я це робив сотні разів... — почав був Лобсанг.

— В Ой-Донгу, так, — урвав його Лу-Тзе. — Але в долині є чимало різних перешкод і запобіжників. Ти цього не знав? В Ой-Донгу легко розтинати час, мій хлопче. А там зовсім інша справа. Тобі перешкоджатиме повітря. Помилуєшся — і повітря затвердне як скеля. Треба розтинати

час довкола себе, щоб рухатися мов риба у воді. Знаєш, як це робити?

— Ми вивчали трохи теорію, але...

— Сото розповідав, що в місті ти сам зупинив для себе час. Це називається Стійка койота. Її дуже важко виконати, і я не думаю, що цього навчають у Гільдії злодіїв.

— Мені, мабуть, пощастило, Підмітальнику.

— Гаразд. Так і продовжуй. Матимеш багато часу по-вправлятися, поки ми залишимо позаду сніги. Але добре все відпрацюй, перш ніж ступиш на траву, бо інакше буде лихо твоїм ногам.

Це називають розтином часу...

Існує спосіб гри на деяких музичних інструментах, що має назву «циркулярне дихання» і дає змогу людям грати на діджеріду або волинці без того, щоб вибухнути або бути засмоктаним у дудку. «Розтин часу» — це дуже подібна техніка, просто все відбувається значно тихіше, а замість повітря тут фігурує час. Кваліфікований музикант може розтягнути секунду на цілу годину, а то й на довше...

Але це ще не все. Він рухатиметься у затвердлому світі. Мусить навчитися бачити відблиск світла, чути відлуння звуку й дозволити часу просочуватися в цей його особистий всесвіт. Це не так уже й важко зробити, якщо відчувати впевненість; розітнтий світ видається тоді майже нормальним, за винятком кольорів...

Складалося враження, ніби йдеш під час заходу сонця, хоч сонце застигло високо в небі і майже не рухалося. Світ попереду відтінював пурпуром, а світ позаду, коли Лобсанг озирнувся, мав відтінок засохлої крові. І був цей світ самотній. Але найгіршим, усвідомив Лобсанг, було те,

що панувала тиша. Тобто лунав лише ледь чутний шум, подібний на глухе шкварчання на периферії слуху. Лобсангові кроки звучали химерно і приглушено, а звук цей долинав до його вух зовсім не синхронно з його ходом.

Вони дійшли до кінця долини і з вічної весни потрапили у справжнє царство снігу. Холод почав пронизувати тіло поволі, наче ніж садиста.

Лу-Тзе прямував далі, явно не переймаючись студінню.

Звичайно, це була одна з легенд, пов'язаних з його ім'ям. Розповідали, ніби Лу-Тзе може пройти багато миль у такий лютий мороз, коли навіть хмари замерзають і падають з неба. Казали, ніби холод узагалі на нього не впливає.

Але однак...

Легенди змальовували Лу-Тзе кремезним і міцним... не сухоробрим лисим курдупелем, який волів уникати бійок.

— Підмітальнику!

Лу-Тзе зупинився й озирнувся. Його постать була дещо розмитію, і Лобсанг розмотав себе з пелени часу. У світ повернулися кольори, а холод хоч і перестав пронизувати тіло, наче свердло, був і далі собачим.

— Так, хлопче?

— Ви мене будете вчити, так?

— Якщо залишилося щось таке, чого ти ще не знаєш, вундеркінде, — іронічно відповів Лу-Тзе. — Ти добре розтинаєш час, я бачу.

— Я не розумію, як ви витримуєте такий холод!

— Ага, то ти не знаєш таємниці?

— Цю силу вам знову дає Шлях місіс Космополитої?

Лу-Тзе задер краєчок мантії і трохи потанцював на снігу, виставивши напоказ худючі ноги, вбрані в товстезні пожевклі кальсони.

— Дуже добрі, дуже добрі, — похвалився він. — Вона й далі присилає мені ці комбіновані підштанки подвійної в'язки, всередині шовкові, а тоді ще три шари вовни, вставки для утеплення і парочка зручних клапанів. За дуже поміркованою ціною, по шість доларів за пару, бо я старий клієнт. Адже написано: «Тепло кутайся, бо впіймаєш смерть».

— Це просто *омана*?

Лу-Тзе здивувався.

— Що? — перепитав він.

— Ну, я маю на увазі, що все це омана, так? Усі вважають вас видатним героєм, а... ви не вступаєте у двобої, і ще всі думають, що ви володієте всілякими дивовижними знаннями, а... а ви просто... вводите людей в *оману*. Правда? Навіть абата? Я думав, що ви мене навчите... якихось важливих речей...

— Я маю її адресу, якщо тебе це цікавить. Назвеш їй мое ім'я... О. Але я бачу, що ти не це мав на увазі, ні?

— Не хочу бути невдячним, я просто думав...

— Ти думав, що я маю скористатися таємними знаннями, набутими впродовж цілого життя, лише для того, щоб тримати ноги в теплі? Так?

— Ну...

— Знецінити священне вчення заради власних колін?

— Якщо ви це так інтерпретуєте...

І тут щось спонукало Лобсанґа подивитися вниз.

Там, де він стояв, було сантиметрів п'ятнадцять снігу. А там, де стояв Лу-Тзе, снігу не було. Його сандалії тонули в двох калюжках. Лід танув довкола пальців його ніг. Рожевих, теплих пальців.

— З пальцями, до речі, зовсім інша справа, — сказав підмітальник. — Місіс Космополита справжня чаклунка, коли

йдеться про підштанки, а от зв'язати нормальні шкарпетки вона не годна. — Лобсанґ підвів очі й побачив, як підморгнув йому Лу-Тзе. — Завжди пам'ятай Перше правило, вірно?

Лу-Тзе поплескав по руці розгубленого хлопця.

— Але в тебе все добре виходить, — підбадьорив він його. — Давай-но трохи перепочинемо й поп'ємо чайочку, — він показав рукою на скелі, де можна було принаймні захиститися трохи від вітру; біля них височіли великі білі кучугури снігу.

— Лу-Тзе?

— Так, хлопче?

— Я маю питання. Ви зможете на нього відповісти прямо?

— Я спробую, звичайно.

— *Що тут, до біса, діється?*

Лу-Тзе відгорнув з каміння сніг.

— О, — вимовив він. — Одне з *найважчих* питань.

Цок

Ігор мусив це визнати. Коли йшлося про створення химерних речей, здоровий глузд був кращий за божевілля.

Ігор звик до господарів, які, попри дивовижне вміння робити стійку на руках на самому краєчку ментальної прірви, не були здатні вбрати штани без детальних інструкцій.

Як усі Ігорі, він навчився давати з ними раду. Фактично, це було не так важко (хоч інколи для цього доводилося працювати цілу ніч до самого ранку), і коли вже вдавалося привчати їх до певного режиму, можна було братися до

своїх справ, і вони вас не турбували, аж поки треба було встановити блискавковідвід.

Але з Джеремі було інакше. Це був чоловік, за яким можна було налаштувати годинник. Ігор ще ніколи не зустрічав людини, життя якої було б настільки організоване, впорядковане, настільки *своєчасне*. Він усвідомив, що уявляє свого господаря таким собі тік-так-меном.

Один із колишніх Ігоревих господарів *зробив* такого заводного тік-так-мена, з усіма відповідними важелями, шестірнями, кривошипамі й годинниковим механізмом. Замість мізків там була довга перфорована стрічка. Замість серця — велика пружина. Якщо в кухні все стояло на своїх місцях, ця річ могла підмести підлогу й заварити несогіршу чашку чаю. Але якщо все *не було* на своєму місці, або якщо ця тік-ток-цокаюча штучка натрапляла на несподівану перешкоду, вона могла здерти зі стін штукатурку і кинути в окріп замість заварки кота.

А тоді в його господаря виникла ідея *оживити* цю річ, щоб вона сама перфоровувала свої стрічки й накручувала власну пружину. Ігор, який звик чітко виконувати інструкції, слухняно спорудив класичний варіант блискавковідводу якраз напередодні великої грози. Він не міг бачити, що сталося опісля, адже не був там, коли блискавка влучила в годинниковий механізм. Ні, Ігор у цей час був уже на півдорозі до села, рятуючись утечею з усіма своїми пожитками в саквояжі. Та однак над його головою просвістило й увіп'ялося у стовбур дерева розпечене добіла зубчасте колесо. Вірність господарю була дуже важливою, але займала друге місце після вірності спільноті Ігорів. Якби світ складався насамперед із зниклих безвісти слуг, їх усіх мали б достобіса називати Ігорями.

А цьому Ігорю здавалося, що оживий тік-ток-мен, якби такого *можна* було б зробити, мав би бути подібним на Джеремі. І що ближче було до завершення роботи над годинником, то швидше починав тік-токати Джеремі.

Ігорю цей годинник не надто подобався. Він волів мати справу з *людьми*. Віддавав перевагу істотам, які здатні кривавити. І ось, коли годинник почав набирати форм, хоча його мерехтливі кришталеві частинки були ще нібито не зовсім *тут*, не на своєму місці, Джеремі ставав дедалі зосередженіший на своїй роботі, а Ігор — дедалі напруженіший. Тут явно відбувалося щось цілком нове, і хоч Ігорі завжди прагнули навчатися новому, існували певні обмеження. Ігорі не вірили в «заборонене знання» і в «речі, які не варто знати людині», але ж людям *явно* не варто було знати, що відчувається, коли кожну найменшу частинку вашого тіла засмоктує якась маленька діра, а це міг бути один із варіантів найближчого майбутнього.

А ще ж була леді ЛеГіжон. Від одного лише її вигляду в Ігоря мурашки по спині повзли, а він зазвичай не дозволяв повзати по собі навіть найменшій мурашці. Вона не була зомбі і не була вампіркою, бо не пахла, як вони. Вона взагалі ніяк не пахла. А Ігор, судячи з досвіду, знав, що *все* має свій запах.

І ще була одна річ.

— Її ноги не торкаються шемлі, шер, — повідомив він.

— Звичайно, торкаються, — заперечив Джеремі, протираючи рукавом частинку механізму. — Вона тут буде знову через хвилину і сімнадцять секунд. І я впевнений, що її ноги торкатимуться землі.

— О, *чашом* вони торкаються, шер. Але шверніть увагу, коли вона йде вгору або вниз шходами, шер. Вона це

не робить правильно, шер. Можна побачити тінь під її обцашами, шер.

— Обцашами?

— Каблучками на черевиках, шер, — зітхнув Ігор. Шепелявість інколи створювала проблеми, а Ігор, чесно кажучи, міг легко її позбутися, але без неї він би не був Ігорем. Це ніби взяти й перестати раптом накульгувати.

— Іди і будь готовий відчинити двері, — звелів Джеремі. — Ширяння в повітрі не робить особистість лихою.

Ігор знизав плечима. На його думку, це могло означати взагалі відсутність особистості, і його, до речі, вельми стурбувало те, що Джеремі цього ранку вбирався ретельніше, ніж зазвичай.

Ігор вирішив за цих обставин не порушувати питання свого найму, хоч попередньо його вже обмірковував. Його ж найняли перед тим, як її світлість залучила Джеремі до цієї роботи? Усе свідчить про те, що вона знала, до кого звертатися. Але наймала вона Ігоря особисто, в Бад Шушайні. І він того ж самого дня сів на поштовий диліжанс. І виявилось, що леді ЛеГіжон відвідала Джеремі також того самісінького дня. Подолати швидше шлях від Убервальду до Анк-Морпорка можна було тільки завдяки магії, хіба що хтось міг винайти спосіб мандрувати семафорною системою. А леді ЛеГіжон зовсім не була подібна на відьму.

Усі годинники крамнички здійняли несамовитий дзенькіт, сигналізуючи про настання сьомої години, коли Ігор відчинив передні двері. Так завжди Робилося* в передчутті стуку. Це було ще одним пунктом кодексу Ігорів.

* Не щось «Робилося», а просто «Робилося». Деякі речі бували Зроблені, а деякі — Не Зроблені. І всі Зроблені речі Робилися Ігорями.

Він розчахнув двері навстіж.

— Дві пінти, сер, гарне і свіженьке, — сказав містер Соак, подаючи йому пляшки. — А ще в такий деньочок аж проситься мати свіженьких вершечків, правда?

Ігор люто зиркнув на нього, але взяв пляшки.

— Я волів би, щоб вони пошеленіли, — пихато відрізав він. — Гарного вам дня, міштере Шоаче.

І він грюкнув дверима, зачиняючи їх.

— Це не була вона? — запитав Джеремі, коли Ігор повернувся до майстерні.

— Це був молочар, шер.

— Вона вже запізнюється на двадцять п'ять секунд! — стурбовано зронив Джеремі. — Думаєш, з нею могло щось трапитися?

— Шправжні міледі мають таку моду, шапішноватишя, шер, — сказав Ігор, відставляючи молоко. Його пальці аж затерпли, таким холодним воно було.

— Я певний, що її світлість — справжня міледі.

— Я б не пошпішав іш вишновками, шер, — мовив Ігор, котрий, як уже згадувалося, мав щодо цього, фактично, дуже серйозні сумніви. Він повернувся до крамнички і взяв рукою за дверну клямку якраз тоді, коли почувся стук.

Леді ЛеГіжон стрімко проминула Ігоря. Двійко тролів, не звертаючи на нього увагу, зайняли позиції всередині крамнички. Ігор зневажливо обзивав їх ходячим камінням, яке наймають за два долари в день плюс чайові.

Її світлість була вражена.

Великий годинник був майже готовий. Це не була присадкувата і незграбна річ, про яку Ігорю розповідав його дідусь. На превеликий Ігорів подив — адже в будинку не було навіть натяку на якісь декоративні прикраси

й оздоби — Джереми подбав про вражаючий зовнішній вигляд.

— Твій дідусь допоміг зробити першого годинника, — казав йому Джереми. — Тому давай-но змайструємо дідівський годинник, га? — і ось він стояв перед ними: стрункий високий годинник з кришталю й дутого скла, що віддзеркалював світло, від чого ставало трохи бен-тежно.

Ігор витратив купу грошей на вулиці Вправних ремісників. Маючи достатньо фінансів, в Анк-Морпорку можна було купити *що завгодно*, включно з людьми. Він уважно стежив за тим, щоб жоден гранувальник кришталю або складув не доводив свою роботу до кінця, бо це могло б підказати їм, яким буде завершений годинник, хоч він даремно цим переймався. За гроші можна було купити відсутність будь-якої цікавості. Крім того, хто б повірив у те, що час можна вимірювати кристалами? Усі кінці з кінцями сходилися лише в майстерні.

Ігор метушливо протирав речі, пильно прислухаючись до того, як Джереми хизувався своїм витвором.

— ...жодної потреби в металевих деталях, — хвалився той. — Ми придумали спосіб пропускати крізь скло приборкану блискавку і знайшли майстра, який виготовляє скло, що трохи гнеться...

«Ми», — зауважив Ігор. Завжди так воно бувало. «Ми» придумали спосіб означало, що господар запитував про це, а Ігор вирішував, що треба для цього зробити. Хай там як, але приборкування блискавок було родинною пристрастю. За допомогою піску, хімікатів і деяких секретів можна було примусити блискавку навіть сидіти, наче песьик, на задніх лапах.

Леді ЛеГіжон простягнула вбрану в рукавичку долоню і торкнулася бокової стінки годинника.

— Це роздільний механізм... — почав пояснювати Джеремі, беручи з верстака кристалічну матрицю.

Але її світлість не відводила очей від годинника.

— Ви його зробили з циферблатом і стрілками, — сказала вона. — Чому?

— О, та він чудово функціонуватиме, вимірюючи традиційний час, — відповів Джеремі. — Звичайно, зі скляними шестірнями. Теоретично його ніколи не треба буде корегувати. Він визначатиме час за всесвітнім цоком.

— Ага. То ви його виявили?

— Інтервал часу, необхідний для того, щоб сталася найменша річ, яка *може* статися. Я знаю, що він існує.

Вона мала доволі вражений вигляд.

— Але годинник ще незакінчений.

— Ще треба здійснити низку тестів методом проб і помилок, — сказав Джеремі. — Але ми це зробимо. Ігор каже, що в понеділок очікуємо велику грозу. Каже, що це повинно забезпечити нас енергією. А тоді, — обличчя Джеремі освітлювалося посмішкою, — я не бачу причини, чому б усім годинникам світу не показати точнісінько той самий час!

Леді ЛеГіжон зиркнула на Ігоря, котрий ще більше заметушився.

— Слуга задовольняє?

— Трохи часом нарікає. Але в нього добре серце. Ще й має запасне. Він майстер на всі руки.

— Так, у Ігорів золоті руки, — стримано відзначила леді. — Вони явно опанували мистецтво спадковості талантів, — вона клацнула пальцями, і один із тролів підступив ближче, тримаючи пару торбинок.

— Золото й інвар, — повідомила вона. — Як і обіцяно.

— Але коли ми змайструємо годинник, інвар буде вже нічого не вартий, — сказав Джеремі.

— Перепрошуємо? Вам потрібно більше золота?

— Ні-ні! Ви й так були дуже щедрі.

Авжеж, подумав Ігор, енергійно стираючи порошок із верстака.

— Ну, то до наступного разу, — попрощалася леді Леґіжон. Тролі вже наготувалися прямувати до виходу.

— Ви прийдете, коли буде запуск? — поцікавився Джеремі, тоді як Ігор квапливо рушив до передпокою відчиняти вхідні двері, адже хай там якої думки він був про її світлість, існувала така річ як традиція.

— Можливо. Хоч ми вам цілком довіряємо, Джеремі.

— Е-е...

Ігор заціпенів. Досі він ще не чув таких ноток у голосі Джеремі. Це були *погані* нотки в голосі господаря.

Джеремі схвильовано набрав повні груди повітря, немовби розмірковуючи над якоюсь малесенькою і складною деталькою годинникового механізму, яка могла б, якщо не повестися з нею вкрай обережно, призвести до катастрофи, розсипавши по підлозі шестерні й коліщатка.

— Е-е... я хотів би знати, е-е, ваша світлість, е-е... можливо, е-е, ви хотіли б повечеряти зі мною, е-е, сьогодні, е-е...

Джеремі зобразив усмішку. Ігор бачив кращу посмішку у трупа.

Вираз обличчя леді Леґіжон замигтів. Він справді це зробив. Ігорю здалося, ніби один вираз змінювався другим, немовби це була серія окремих кадрів, у проміжках

між якими риси її обличчя взагалі не рухалися. Звичну для неї відсутність будь-яких емоцій змінила раптова замисленість, яка поступилася місцем подиву. А тоді, вже на превеликий подив самого Ігоря, її обличчя зашарілося.

— Але, містере Джеремі, я... я навіть не знаю, що сказати, — затинаючись, пробелькотіла її світлість, а її крижаний спокій розтопився, утворивши теплу калюжку. — Я справді... просто не знаю... можливо, якимось іншим разом? Я справді маю важливі справи, було дуже приємно зустрітись, але я мушу йти. До побачення.

Ігор заціпеніло стояв навитяжку, виструнчившись настільки, наскільки це міг собі дозволити пересічний Ігор, і *майже* зачинив двері за її світлістю, яка квапливо збігла сходами будинку.

Вона зависла, лише на мить, на якихось пів дюйма над вулицею. Це тривало *тільки* мить, а тоді вона опустилася на землю. Цього не міг би помітити ніхто, крім Ігоря, що лиховісно визирав у шпарку між дверима і одвірком.

Він метнувся назад у майстерню. Джеремі і далі стояв, мов у трансі, залитий не менш рожевим рум'янцем, ніж її світлість перед тим.

— Я шараш вишкочу по ту нову шклянну деталь для мультиплікатора, шер, — швидко затарабанив Ігор. — Вона вже має бути готова. Добре?

Джеремі крутнувся на обцасах і стрімко покрокував до верстака.

— Зроби це, Ігорю. Дякую тобі, — пробубнів він дещо приглушеним голосом.

Коли Ігор вислизнув із дверей і спритно сховався в завітку, леді Леґіжон з її почетом було ще видно подалік на вулиці.

На перехресті її світлість мляво махнула рукою, і тролі потупотіли далі самі. Ігор не спускав із неї очей. Попри всю свою фірмову кульгавість, Ігорі могли при потребі рухатися дуже швидко. А це їм нерідко доводилося робити, рятуючись від розлюченої юрби.*

На відкритому повітрі він зауважив ще більше недоречностей. Вона не зовсім правильно рухалася. Так, ніби постійно контролювала своє тіло, радше, ніж цілковито довіритись йому. Так, як це роблять люди. Навіть зомбі з часом цьому навчаються. Ця недоречність була ледь помітна, але в Ігоря був орлиний зір. Вона рухалася так, ніби не звикла до власної шкіри.

Її світлість прямувала вузенькою вуличкою, а Ігор мав надію, що там з'явиться хтось із Гільдії злодіїв. Йому дуже хотілося б побачити, що станеться, коли хтось із них поплескає її по голові, адже саме так вони любили починати розмови. Вчора хтось спробував учинити подібне з Ігорем, і якщо той чоловік був здивований, почувши металевий брязкіт, можна уявити, наскільки він був приголомшений, коли його руку схопили й переламали з анатомічною ретельністю.

Аж ось вона звернула у провулочок поміж двома будівлями.

* Ігорі були вірними, але не дурними. Робота є роботою. Коли роботодавець не потребував більше ваших послуг, скажімо, тому, що тлум розгніваних селян застромив йому в серце кілок, час було рухатися далі, не чекаючи, поки вони вирішать, що вас також варто посадити на палю. Кожен Ігор насамперед з'ясовував, де розташовано таємний хід із будь-якого замку, і де сховати торбу з необхідними на ніч речами. Як казав один із Ігорів-засновників: «Ми приречені на смерть? Я перепрошую? Де шкашано «ми»?».

Ігор завагався. Поява у всіх на виду серед білого дня на початку провулочка займала перше місце у місцевому списку ситуацій, що загрожують неминучою смертю. Але ж він, з іншого боку, не робив нічого поганого, правильно? А вона, схоже на те, не була озброєною.

З провулочка не долинали жодного звуку кроків. Він зачекав якусь мить, а тоді зазирнув за ріг.

Леді ЛеГіжон ніде не було видно. Проте й жодного виходу з провулка не було — це був глухий кут, захаращений купою сміття.

Але в повітрі ще виднівся сірий силует, який щезав у нього на очах. Це був балахон із капюшоном, сірий, мов імла. Він злився із довколишньою сірістю і зник.

Вона завернула в провулок, а тоді перетворилася... у щось інше.

Ігор відчув, як сіпаються його руки.

Окремі Ігорі спеціалізувалися в певних вузьких галузях, але всі вони були фаховими хірургами і мали вроджене бажання уникати втрат намарне. Високо в горах, де працювали здебільшого лісоруби й рудокопи, вважалося великим щастям, якщо неподалік мешкав якийсь Ігор. Завжди існував ризик, що відскочить від дерева сокира або подуріє циркулярка, і тоді постраждалий був *радий*, що поблизу опинився Ігор, готовий подати руку допомоги — або й навіть пожертвувати нею, якщо вам пощастить.

Таким ось чином безкоштовно і щедро роздаровуючи свій хист громаді, Ігорі ще дбайливіше вдосконалювали свої навички, коли це стосувалося їх самих. Дивовижно гострий зір, здорові й міцні легені, досконалі органи травлення... Було жакливо навіть подумки припускати, що такі чудові речі можуть піти на поживу хробакам. Тому Ігорі

робили все, щоб цього не сталося. Зберігали все в родинному колі.

Ігор *насправді* мав золоті руки свого діда. І ось тепер вони стискалися в кулаки, самі по собі.

Цок

Малесенький чайничок розігрівався на вогнищі з трісок і засохлого лайна яка.

— Це було... дуже давно, — сказав Лу-Тзе. — Коли точно, немає значення саме тому, що це сталося. Немає взагалі сенсу запитувати «коли». Усе залежить від місця перебування. У деяких місцинах це було сотні років тому. А в деяких інших... можливо, цього взагалі ще не сталося. Була така собі людина в Убервальді. Винайшла годинник. *Дивовижний* годинник. Він вимірював *всесвітній цок*. Знаєш, що це таке?

— Ні.

— Я теж не знаю. Про такі речі треба розпитувати абата. Зараз подумаю... гаразд... уяви собі найменший можливий інтервал часу. Дійсно найменший. Такий мацюпусінький, що секунда порівняно з ним здаватиметься мільярдом років. Уторопав? Так ось, космічний квантовий цок... так його називає абат... оцей космічний квантовий цок ще набагато менший. Це час, який триває від *тепер* до *потім*. Час, необхідний для того, щоб атом встиг поміркувати над коливанням. Це...

— Це час, необхідний для того, щоб сталася найменша річ, яка може статися? — запитав Лобсанґ.

— Точно. Молодець, — похвалив Лу-Тзе. Він набрав повні груди повітря. — А ще це час, необхідний для того, аби

зруйнувати весь усесвіт у минулому і відновити його в майбутньому. Чого ти на мене так дивишся — це те, що сказав *абат*.

— І це відбувалося, поки ми тут розмовляли? — запитав Лобсанґ.

— Мільйон разів. Можливо, навіть удлеплексьон разів.

— А як це багато?

— Це одне з абатових слів. Воно означає ще більше чисел, ніж можна уявити в йонку.

— А що таке йонк?

— Довжелезний інтервал часу.

— І ми не відчуваємо цього? Всесвіт *руйнується*, а ми цього не відчуваємо?

— Кажуть, що ні. Коли мені це розтлумачили вперше, я місця собі не знаходив, однак це відбувається занадто швидко, щоб ми щось зауважили.

Лобсанґ якийсь час розглядав сніг. А тоді мовив:

— Гарзд. Що далі?

— В Убервальді хтось змайстрував годинник зі скла. Підживлювався він блискавкою, наскільки я пригадую. Якимось чином цей годинник сягнув того рівня, коли він міг цокати разом із всесвітом.

— А навіщо це було тому майстрові?

— Послухай-но, він жив у великому старому замку на кручі в Убервальді. Такі люди не потребують жодних мотивувань, окрім «бо я це можу». Їм сниться кошмарний сон, і вони намагаються його відтворити.

— Але ж такий годинник неможливо зробити, бо він перебуває всередині всесвіту, а отже... весь час відновлюється разом зі всесвітом, правильно?

Лу-Тзе це вразило, і він це визнав.

— Я вражений, — зізнався він.

— Це ніби відкривати ящик цвяходером, який усередині цього ящика.

— Абат переконаний, однак, що частина цього годинника перебувала ззовні.

— Але ж неможливо, аби щось було ззовні всес...

— Скажи це людині, яка билася над розгадкою цієї проблеми впродовж дев'яти життєвих циклів, — зронив Лу-Тзе. — Хочеш дослухати все до кінця?

— Так, Підмітальнику.

— Отже... ми тоді нічого не встигали, але серед нас був молодий підмітальник...

— Тобто, ви, — уточив Лобсанг. — Тут ідеться про вас, чи не так?

— Так-так, — роздратовано буркнув Лу-Тзе. — Мене послали в Убервальд. Історія в ті дні була доволі прямолінійною, і ми знали, що в районі Бад Шушайна має статися щось серйозне. Я згаяв на пошуки декілька тижнів. Знаєш, скільки там є відлюдних замків уздовж ярів та ущелин? Їх стільки, що можна *роззубитися!*

— Тому ви й не знайшли вчасно потрібний замок? — запитав Лобсанг. — Я пам'ятаю, що ви сказали абату.

— Я саме був у долині, коли у вежу влучила блискавка, — сказав Лу-Тзе. — Знаєш, як написано: «Великі події завжди відкидають тінь». Але я ніяк не міг визначити, де це відбувалося, аж поки було вже запізно. Промчати пів милі вгору пагорбом швидше за блискавку... Ніхто не міг би цього зробити. Я майже встиг, але... був, фактично, вже на порозі, коли все пішло під три чорти!

— Тоді не варто себе звинувачувати.

— Так, але знаєш, як воно є... постійно думаєш «Якби ж то я раніше встав або пішов іншим шляхом...» — зітхнув Лу-Тзе.

— І тоді вдарив годинник, — мовив Лобсанг.

— Ні, він *застряг*. Я ж казав тобі, що частина його була ззовні, за межами всесвіту. Вона не плила за течією. Намагалася рахувати цюки, а не рухатися разом із ними.

— Але ж усесвіт велетенський! Його не можна зупинити якимось там годинниковим механізмом!

Лу-Тзе викинув у вогнище недопалок цигарки.

— Абат каже, що розміри не мають значення, — пояснив він. — Знаєш, йому знадобилося дев'ять життєвих циклів для пізнання того, що він знає, тож ми не винні в тому, що не здатні це збагнути, правильно? Історія дала тріщини. Це була єдина річ, яка могла не витримати. Дуже химерна ситуація. Ці тріщини були скрізь. Усі ці... як же вони, вилетіло з голови... типу кріплення, що з'єднують клаптики минулого із клаптиками теперішнього, порозліталися й лежали хтозна-де. Деякі були назавжди втрачені, — Лу-Тзе задивився на згасаюче полум'я. — Ми позшивали все, як могли, — додав він. — Залатали всю історію, знизу доверху. Зашпаклювали діри клаптиками часу, взятого деінде. Вийшло щось на кшталт клаптикової ковдри.

— І люди цього не помітили?

— Чого ж вони мали помічати? Коли ми все це зробили, воно так ніби й завжди було. Ти був би здивований, з яких скругних ситуацій нам вдалося викрутитися. Наприклад...

— Я певний, що хтось таки звернув на це увагу.

Лу-Тзе зиркнув на нього своїм типовим поглядом скоса.

— Дивно, що ти це сказав. Я й сам про це нерідко думав. Люди кажуть такі речі, як «Куди летить час?» або «Це було ніби вчора». Однак ми мусили це зробити. І все чудово загоїлося.

— Але ж люди могли розгорнути книжки з історії й побачити...

— Слова, хлопче. І більш нічого. Хай там як, але люди постійно щось вичворяли з часом відколи *взагалі* були люди. Марнували його, тягнули, заощаджували, надолужували. А ще його *вбивали*. Людські мізки були *запрограмовані* на різні витівки з часом. Та й ми це робимо, просто в нас краща підготовка і вища кваліфікація. І ми не одне століття працювали над тим, щоб усе повернулося на своє місце. Навіть коли все спокійно, потрібно стежити за Зволікаторами. Рухати час, тут трішки розтягнути, а там стиснути... це не проста робота. І я не збираюся чекати, поки його розтрощать удруге. Цього разу мало що залишиться для полагодження.

Він задивився на ще гарячий попіл вогнища.

— Кумедно це все, — зронив він. — Колину наприкінці його життя також приходили в голову дуже незвичні думки стосовно часу. Пам'ятаєш, я тобі розповідав, що час, на його думку, був живий. В усякому разі, казав Колин, час поводився як жива істота. Дуже дивні думки, що тут казати. Він казав, що *зустрівся* з Часом, і що це була жінка. Принаймні для нього. Усі стверджують, що це була просто дуже хитромудра метафора, а мені, можливо, просто закрутилося в голові абощо, але того дня я поглянув на скляний годинник якраз тоді, коли він вибухнув, і...

Він підвівся й підхопив мітлу.

— Треба рухатися, хлопче. Ще дві-три секунди, і ми вже будемо в Бонг Пхуті.

— А що ви збиралися сказати? — запитав Лобсанг, квапливо зриваючись на ноги.

— Ой, та просто старече базікання, — відмахнувся Лу-Тзе. — У голові все часом плутається, коли тобі вже понад сімсот років. Ходімо далі.

— Підмітальнику?

— Так, хлопче?

— Чому ми несемо на спинах веретена?

— На все свій час, хлопче. Маю надію.

— Ми несемо час, правильно? Якщо час зупиниться, ми зможемо й далі рухатися? Наче... нирці?

— Ставлю найвищу оцінку.

— І?..

— Ще якесь питання?

— Час — це «вона»? Жоден учитель про це не згадував, і я не пригадую такого у скрижалах.

— Не забивай собі цим голову. Колин написав... ну, так звану Таємну скрижаль. Її зберігають у замкненій кімнаті. Тільки абатам і ченцям-старійшинам дозволено її бачити.

Лобсанг цим не задовольнився.

— Але ж як тоді ви...? — почав було він.

— Ну, але ж ти не можеш очікувати, що такі поважні люди будуть самі там підмітати, правда? — сказав Лу-Тзе. — А там страшна пилюка.

— І що ж там було написано?

— Я багато не прочитав. Не відчував, що так потрібно робити, — відповів Лу-Тзе.

— Ви не відчували? І що ж там було написано?

— Це була любовна поезія. І дуже гарна...

Постать Лу-Тзе втратила чіткі обриси, коли він почав розтинати час. Невдовзі він розтанув і зник. На засніженому полі з'явилася низка слідів.

Лобсанг обгорнувся часом і рушив услід. І раптом прямо нізвідки виник спогад: *Колин був правий.*

Цок

Багато буває приміщень, подібних на цей склад. Вони є в кожному старому місті, хоч би якою дорогою була там земля під забудову. Інколи в цих просторах можна просто загубитися.

Будують майстерню, а біля неї другу. Мануфактури, комори, сараї й тимчасові прибудови насуваються одне на одне, скупчуються й поєднуються. Простір між зовнішніми стінами перекривається дашками з толю. Асиметричні ділянки землі використовуються для зведення похапцем стін і вирізання в них дверних отворів. Старі одвірки ховаються за штабелями пиломатеріалів або за стелажками для нових інструментів. Старші люди, які знають, що там було, відходять і помирають, мов мухи, що позначили своєю присутністю густе павутиння на бруднощих вікнах. А молодь, загублена в цьому галасливому світі токарних верстатів, лакофарбових крамничок і захаращених верстаків, просто не має часу щось досліджувати.

Отож існували собі такі місця, як цей склад із зашкленним дахом, де кожен із чотирьох співвласників мануфактури вважає, що склад належить одному з трьох його колег, якщо взагалі про нього згадує. Фактично, кожен із них був повноцінним власником однієї стіни, проте ніхто вже не пригадував, хто саме збудував і зашкленив тут дах. За стінами

з усіх чотирьох боків люди і гноми гнули залізо, пиляли дошки, плели мотузки і закручували гвинти. А от усередині панувала тиша, яку порушували хіба що пацюки.

Аж ось уперше за багато років ворухнулося повітря. Долівкою покотилися кульки з пилюки. Крихітні порошинки заіскрилися й затанцювали у променях світла, що ледве пробивалося крізь брудний дах. У довколишньому просторі зрушила з місця невидима й витончена матерія. Вона накопичувалася потроху — атом звідси, молекула звідти — з робітничого бутерброда, бруду в ринвах і голубиного пір'я, а тоді текла, ніким не помічена, до центру цього простору.

Закрутилася у спіраль. І врешті-решт, змінивши декілька дивних, давніх і жахливих форм, перетворилася в леді ЛеГіжон.

Леді ЛеГіжон похитнулася, але зуміла втримати рівновагу.

З'явилися й інші аудиторі, створюючи дивне враження, ніби вони насправді й не могли ніколи тут *не бути*. Мертвотна сірість світла почала просто набувати форм; вони виринали, мов кораблі з туману. Ви дивилися на цей туман, аж раптом частина мряки ставала корпусом, що був тут увесь цей час, і вам не залишалось нічого іншого, як поспіхом шукати рятувальну шлюпку...

Леді ЛеГіжон сказала:

— Я більше не можу цього робити. Це надто болісно.

Один мовив, *Ага, а можете пояснити нам, який він, біль? Ми часто цим цікавилися.*

— Ні. Ні, я не думаю, що зможу. Це... пов'язане з тілом. Нічого приємного. Я відтепер залишуся в тілі.

Один мовив, *Це може бути небезпечним.*

Леді Леґіжон знизала плечима.

— Це вже не вперше з нами. Йдеться лише про зовнішній вигляд, — пояснила вона. — Ви не повірите, наскільки легше спілкуватися з людьми в цій оболонці.

Один мовив, *Ви знизали плечима. А ще ви говорите ротом. Отвором для їжі й повітря.*

— Так. Дивовижно, правда? — тіло леді Леґіжон знайшло старий ящик, підсунуло його до себе й сіло на нього. Вона майже взагалі не думала, як мають рухатися м'язи.

Один мовив, *Але ви не їсте, ні?*

— Поки що ні.

Один мовив, *Поки що? Але ж тоді виникає ця жахлива проблема... отворів.*

Один мовив, *А як ви навчилися знизувати плечима?*

— Тіло робить це саме, — відповіла її світлість. — Ми й подумати такого не могли, правда? Схоже, більшість речей тіло робить автоматично. Не треба докладати жодних зусиль для того, щоб стояти вертикально. Причому щоразу це все робити легше.

Тіло трохи змінило позу і схрестило ноги. Дивовижно, подумала вона. Йому так було зручніше. Мені й думати про це не довелося. Нам таке й не спадало на думку.

Один мовив, *Виникнуть питання.*

Аудитори *ненавиділи* питання. Ненавиділи їх майже так само, як рішення, а рішення ненавиділи майже так само, як ідею індивідуальної особистості. Але найбільше вони ненавиділи речі, які рухаються хаотично.

— Повірте мені, все буде добре, — заспокоїла їх леді Леґіжон. — Ми, зрештою, не порушимо жодних правил. Час просто зупиниться, й нічого більше. Усе після цього буде в ажурі. Живе, але нерухоме. Охайненьке.

Один мовив, *І ми нарешті впорядкуємо картотеку.*

— Власне, — підтвердила леді ЛеГіжон. — І цей чоловік сам цього хоче. Дивна річ. Він навряд чи думає про наслідки.

Один мовив, *Чудово.*

Виникла одна з тих пауз, коли ніхто не був готовий говорити. А тоді:

Один мовив, *Скажіть нам... Як воно?*

— Що саме?

Один мовив, *Бути навіженим. Бути людиною.*

— Химерно. Неорганізовано. Декілька рівнів мислення одночасно. Є деякі... речі, для яких нам бракує слів. Наприклад, ідея харчування починає здаватися притягальною. Так мені підказує тіло.

Один мовив, *Притягальною? Як у гравітації?*

— Та-ак. Відчуваєш тяжіння до їжі.

Один мовив, *Великої маси їжі?*

— Навіть у маленькій кількості.

Один мовив, *Але їдження — це просто функція. Що такого... притягального у здійсненні функції? Адже цілком достатньо знання, що це необхідно для виживання?*

— Я не знаю, що відповісти, — відповіла леді ЛеГіжон.

Один аудитор мовив, *Ви наполегливо вживаєте особовий займенник.*

А один додав, *І ви не померли! Бути особистістю означає жити, а жити означає померти!*

— Так. Я знаю. Але людям властиво вживати особовий займенник. Він ділить на дві частини всесвіт. Є п'ятьма за очима, там, де тихенький голосок і все інше. Це... жахливе відчуття. Так, ніби... тебе весь час допитують.

Один мовив, *Що то за тихенький голосок?*

— Інколи мислення нагадує розмову з іншою особою, але ця особа також є тобою.

Вона бачила, що це стурбувало інших аудиторів. — Я не хочу бути в цій оболонці довше, ніж потрібно, — додала вона. І усвідомила, що це була брехня.

Один мовив, *Ми вас не звинувачуємо.*

Леді Леґіжон кивнула.

Аудитори могли проникати в людську свідомість. Могли бачити, як там лускають і шкварчать думки. Але читати їх вони не могли. Могли бачити енергії, що перетікають з однієї звивини мозку до іншої, могли бачити, як мозок сяє, наче вепронічна прикраса. Але не могли бачити, що там *відбувається*.

Тому вони збудували щось подібне.

І це було логічно. Вони й раніше використовували людських агентів, бо давно вже з'ясували, що є дуже-дуже багато людей, які готові на *все* заради відповідної кількості золота. Це було незрозуміло, адже аудитори знали, що золото не має бодай якоїсь серйозної цінності для людського тіла — тілу були *потрібні* залізо, мідь і цинк, але зовсім незначна, мінімальна кількість золота. Ось чому, міркували вони, це було лише додатковим свідченням того, що люди, які його домагалися, були неповноцінними, а отже, будь-які спроби скористатися ними були приречені на невдачу. От тільки *чому* вони були неповноцінними?

Збудувати людську істоту було легко; аудитори *досконало* знали, як переміщати матерію. Проблема була в тому, що отримана в результаті річ нічого не робила, а просто лежала і згодом розкладалася. Це дуже дратувало, адже людські істоти, без жодної спецпідготовки або освіти з легкістю продукували діючі моделі.

Пізніше з'ясувалося, що можна виготовити функціональне людське тіло, якщо помістити в нього аудитора.

Існували, звісно, величезні ризики. Одним із них була смерть. Аудитори уникали смерті, бо ніколи не намагалися здобути життя. Вони прагнули бути ідентичними і нерозрізненними, як атоми водню, але без їхньої *joie de vivre*, себто радості від життя. Деякі безталанні аудиторри ризикували зустрітися зі смертю, «кермуючи» тілом. Але після тривалих консультацій було вирішено, що в тому випадку, коли *керманіч* діє обережно і постійно підтримує зв'язок із рештою аудиторів, ризик є мінімальний і цілком виправданий, враховуючи поставлену мету.

Вони змайстрували жінку. Це був логічний вибір. Адже попри те, що чоловіки були явно наділені більшою владністю, ніж жінки, вони нерідко досягали цього, ставлячи під загрозу власну безпеку, а жодного аудитора не приваблювала така перспектива. Тим паче, що вродливі жінки частенько здобували видатні результати, лише усміхаючись владним чоловікам.

Саме поняття «вроди» чи «краси» аудиторри важко сприймали. Воно не мало жодного сенсу на молекулярному рівні. Але завдяки дослідженню з'ясувалося, що жінка на картині Леонарда-з-Квірма «Дама, яка тримає тхора» вважалася втіленням краси, тому на її основі вони й виготовили образ леді ЛеҐіжон. Звичайно, дещо вони змінили. Обличчя на картині було асиметричне і сповнене дрібних недоліків, які вони старанно виправили.

Результат міг би виявитися кращим за найсміливіші мрії аудиторів, якби вони вміли мріяти. Тепер, коли вони вже отримали свого троянського коня, свою *надійну* людину, усе ставало можливим. Вони швидко вчилися або

принаймні збирали інформацію, а це для них було ідентичне поняттю «вчитися».

І леді Леґіжон також училася. Вона була людиною ось уже два тижні, два дивовижні, приголомшливі тижні. Хто міг би подумати, що мозок функціонує таким чином? Або що кольори наділені сенсом, який виходить дуже далеко за межі звичного спектрального аналізу? Як вона могла б навіть *почати* описувати блакитність блакиті? Або скільки думок продукував самостійно мозок? Це просто жахало. Половину часу її думки немовби не були її власними.

Її доволі подивувало те, що їй не хотілося розповідати це все решті аудиторів. Багато чого їй не хотілося їм розповідати. Та й вона не *повинна* було цього робити!

Вона була наділена *владою*. Звісно, над Джеремі, тут і питань не виникало, і вона мусила визнати, що це її трюхи бентежило. Це змушувало її тіло робити самовільно такі речі, як червоніти. Але вона була наділена владою також і над іншими аудиторами. Примушувала їх нервуватися.

Звичайно, вона хотіла, щоб цей проект здійснився. Це було їхньою метою. Акуратний і передбачуваний всесвіт, де все залишалось би на своєму місці. Якби аудитори вміли мріяти, це було б черговою їхньою мрією. Хоча... хоча...

Той молодик усміхнувся до неї бентежно і хвилююче, а всесвіт раптом виявився значно хаотичнішим, аніж це могли запідозрити навіть аудитори.

Чимало цього хаосу вирувало в голові леді Леґіжон.

Цок

Лу-Тзе і Лобсанґ проминули Бонґ Пхут і Лонґ Неп, наче сугінкові примари. Люди і тварини нагадували там

синюваті статуї, яких не можна було, застерігав Лу-Тзе, за жодних обставин торкатися.

Лу-Тзе поповнював дорожню торбу запасами провізії з різних будинків, не забуваючи залишати там натомість маленькі мідні жетончики.

— Це означає, що ми перед ними в боргу, — пояснив він, поповнюючи також і Лобсангів наплічник. — Наступний чернець, який тут буде, зможе поділитися з ними хвилинкою або двома.

— Одна-дві хвилини не надто й багато.

— Для жінки, що помирає, нагода попроситися з дітьми вартує цілого життя, — заперечив Лу-Тзе. — Хіба ж не написано: «Рахується кожна секунда»? Ходімо далі.

— Я *втомився*, Підмітальнику.

— Я ж тобі сказав, що рахується кожна секунда.

— Але ж усі потребують сну!

— Так, але ще не зараз, — напеліг Лу-Тзе. — Відпочинемо в печерах біля Сонгсету. Не можна згортати час під час сну, розумієш?

— А не могли б ми скористатися веретенами?

— Теоретично, так.

— Теоретично? Вони ж можуть розмотати нам трошки часу. Ми б поспали лише пару секунд...

— Вони призначені тільки для надзвичайних ситуацій, — безапеляційно заявив Лу-Тзе.

— А як ви визначаєте таку ситуацію, Підмітальнику?

— Вона настає, коли я вирішую, що час скористатися годинниковим веретеном, що його спроектував Ку, вундеркінде. Рятувальним поясом, що вбереже тобі життя. Ось коли я довірюся некаліброваному і неосвяченому

веретену, який приводять в дію пружини. Коли я буду змушений це зробити. Я знаю, що Ку каже...

Лобсанг закліпав і потрусив головою. Лу-Тзе схопив його за руку.

— Ти знову щось відчув?

— Ой... так, нібито мені вирвали зуба прямо в голові, — вимовив Лобсанг, розтираючи чоло. Він показав пальцем. — Ось тут це з'явилося.

— Тобто, з'явився біль? — перепитав Лу-Тзе. Він прикипів поглядом до хлопця. — Як минулого разу? Але ми так і не зрозуміли, як визначити, яким шляхом...

Він замовк і понишпорив у своєму наплічнику. Тоді скористався ним, щоб зітерти сніг із плаского валуна.

— Побачимо, що...

Скляний будинок.

Цього разу Лобсанг міг зосередити увагу на обертонах, що лунали в повітрі. Мокрий палець по обідку винного келиха?

Що ж, можна почати і з цього. Але це мав би бути палець якогось божества на келихові небесної сфери. І ці чудові, вишукані й мінливі звуки не просто наповнювали собою повітря, але й були цим повітрям.

Якийсь розмитий обрис рухався за стінами, наближаючись сюди. Ось він уже був за найближчою стіною, а тоді дістався відчинених дверей... і зчез.

Щось було в Лобсанга за спиною.

Він озирнувся. Нічого там не побачив, але відчув якийсь рух, а тоді його щокли лише на мить торкнулося щось тепле...

— ...скаже нам пісок, — мовив Лу-Тзе, висипаючи на валуна вміст маленької торбинки.

Різнобарвні піщинки застрибали й розлетілися навсібіч. Вони не були наділені чутливістю справжньої Мандали, але серед цього хаосу вирізнялося синє цвітіння.

Він гостро зиркнув на Лобсанґа.

— Було *доведено*, що ніхто не здатний учинити те, на що спромігся ти, — повідомив він. — Ми ніколи не знайшли бодай *якийсь* спосіб визначити, де саме відбувається збурення часу.

— Е-е, вибачте. — Лобсанґ торкнувся рукою щоки. Вона була волога. — Е-е, а що я вчинив?

— Потрібна велетенська... — Лу-Тзе замовк на півслові. — Анк-Морпорк ось там, — знову заговорив він. — Чи ти це *знав*?

— Ні! І це ж *ви* казали, що відчуваєте, ніби щось діятиметься в Анк-Морпорці!

— Так, але в мене величезний життєвий досвід і чимало цинізму! — Лу-Тзе висипав пісок назад у торбинку. — А в тебе просто *дар*. Ходімо.

Розітнувши тоненько ще чотири секунди, вони вже опинилися нижче снігової лінії, на похилих осипах, де з-під їхніх ніг вислизали камінці, а тоді в зарослях вільхи, не набагато вищих за них самих. І саме там вони наптовхнулися на мисливців, які оточили когось широким колом.

Ці чоловіки майже не звернули на них увагу. Монахи в цих місцинах були не в дивину. Їхній ватажок або принаймні той, хто щось вигукував, а саме *такі* зазвичай і бувають ватажками, зиркнув на них і помахом руки запропонував їм іти своєю дорогою.

Але Лу-Тзе зупинився й доброзичливо поглянув на істоту в центрі кола. Вона теж подивилася на нього.

— Гарна здобич, — мовив він. — І що тепер збираєтесь робити, хлопці?

— Тебе це на фіг обходить? — огризнувся ватажок.

— Ні-ні, просто питаю, — відповів Лу-Тзе. — Ви, хлопці, піднялися сюди з долини?

— Ага. Ти не повіриш, які бабки можна зірвати, ввіймавши отакенького.

— Так, — погодився Лу-Тзе. — В це *важко* повірити.

Лобсанг подивився на мисливців. Їх було більше десятка, всі були озброєні до зубів і пильно стежили за Лу-Тзе.

— Дев'ятсот баксів за класну шкуру, а тоді ще тисячку за лапи, — похвалився ватажок.

— Аж стільки? — перепитав Лу-Тзе. — Купа грошей за пару стіп.

— Бо це великі стопи, — пояснив ватажок. — Знаєш, що кажуть про чуваків з великими ступнями, га?

— Що їм потрібні черевики більшого розміру?

— Ага, якраз, — вишкірився ватажок. — Фігня, звісно, але на Противажному континенті є багаті старпери з молоденькими жінками, які готові башляти шалені бабки за розтерту в порошок стопу еті.

— А я чомусь думав, що їх захищено від полювання, — сказав Лу-Тзе, притуляючи мітлу до дерева.

— Та вони ж як тролі. Хто тут їх буде захищати? — буркнув ватажок. За його спиною місцеві провідники, які *знали* Перше правило, розвернулися і кинулись навіткача.

— Я, — заявив Лу-Тзе.

— Он як? — вишкірився цього разу зловісно ватажок. — Та в тебе ж навіть зброї немає. — Він озирнувся на провідників, які чимдуж утікали. — Мабуть, ти один з тих прибацаних ченців, що сидять там десь у гірських долинах, так?

— Саме так, — підтвердив Лу-Тзе. — Низенький, усмінений, дивакуватий чернець. Абсолютно беззбройний.

— А нас тут п'ятнадцятеро, — гаркнув ватажок. — І добре озброєних, як бачиш.

— Це дуже важливо, що ви всі озброєні по самі вуха, — прорік Лу-Тзе, заочуючи рукави. — Так буде справедливіше.

Він потер долоні. Ніхто, здається, не мав наміру відступати.

— Е-е, хлоп'ята, а чи хтось із вас чув про якісь правила? — поцікавився він за якусь мить.

— Правила? — перепитав один з мисливців. — Які ще правила?

— Ой, ну, знаєте, — відповів Лу-Тзе. — Правила типу... Друге правило, скажімо, або Двадцять сьоме. Будь-які правила такого ось типу.

Ватажок мисливців насупився.

— Що за фігню ти плетеш, містере?

— Е-е, та який там ще «містер», я радше низенький, доволі досвідчений, підстаркуватий, цілком беззбройний, дивакуватий чернець, — озвався Лу-Тзе. — Мені просто цікаво, чи вся ця ситуація не примушує вас трішечки... знаєте, нервуватися?

— Тобто, нас, добре озброєних і переважаючих кількісно має нервувати твоє базікання? — здивувався один з мисливців.

— Атож. Так, — підтвердив Лу-Тзе. — Можливо, нам тут трапилися явища певної культури. Знаєте, от як ви на... це? — він став на одній нозі, легенько похитуючись, і підняв угору руки. — Айі! Гай-і-і-і! Го? Йе-гай? Ні? Хто-небудь?

Мисливці були дещо спантеличеними.

— Це що, книга? — запитав той із них, що був наділений крихтою інтелекту. — Скільки там слів?

— Я оце намагаюся з'ясувати, — сказав Лу-Тзе, — чи розумієте ви, що станеться, коли цілий гурт кремезних озброєних чоловіків спробує напасти на низенького, старенького, *беззбройного* ченця?

— З того, що я знаю, — озвався з гурту той інтелектуал, — цьому нещасному ченцеві не позаздриш.

Лу-Тзе знизав плечима.

— Ну, гаразд, — мовив він, — тоді доведеться спробувати важкий варіант.

Якийсь невиразний згусток повітря вдарив інтелектуала ззаду по потилиці. Ватажок хотів ступити крок, але занадто пізно збагнув, що хтось зв'язав шнурки його черевиків. Мисливці схопилися за ножі, але тих не виявилось в піхвах, а мечі якимось незбагненним чином опинилися десь аж у дальньому кінці галявині, притулені до дерева. Хтось їх збивав із ніг, а невидимі лікті боляче вдарили м'які й незахищені частини їхніх тіл. Прямо з повітря на них сипалися удари. Ті, хто впав на землю, швидко зрозуміли, що краще там і залишатися. Піднімати голову було *боляче*.

Мисливці лежали тепер смиренно на землі, тихо стогнучи. І тут вони почули якісь глухі, ритмічні звуки.

Це плескав у долоні еті. Оплески були неквапливі через занадто довгі руки істоти. Та коли долоні нарешті зустрічалися після довгого шляху, їм було приємно бачити одна одну. Відлуння розліталось далеко в горах.

Лу-Тзе нахилився і взяв ватажка за підборіддя.

— Якщо тобі сподобався сьогоднішній деньочок, перекажи це своїм друзям, будь ласка, — порадив він. — Перекажи їм, що треба пам'ятати Перше правило.

Він відпустив підборіддя, поволі підійшов до еті і вклонився.

— Я маю вас звільнити, сер, чи ви волієте зробити це самі? — запитав він.

Еті підвівся, глянув на жорстку залізну пастку, в якій опинилася його нога, й на мить зосередився.

Наприкінці цієї миті еті вже стояв трохи збоку від пастки, що й далі була майже повністю присипана листям і налаштована на ловитву здобичі.

— Гарно зроблено, — похвалив Лу-Тзе. — Ретельно. І дуже спокійно. Курс на долину?

Еті мусив зігнутиися вдвоє, щоб наблизити до Лу-Тзе свою видовжену мармизу.

— Та-ак, — вимовив він.

— А з цими людьми що хочете зробити?

Еті подивився на переляканих мисливців.

— Ско-оро вже те-емно, — сказав він. — Провідників нема-а.

— Вони мають факели, — повідомив Лу-Тзе.

— Ха. Ха, — сказав еті, причому власне сказав, а не за-сміявся. — Це *до-обре*. Фа-акели вночі ви-идно.

— Еге ж! Так. Чи не могли б ви нас підкинути? Це дуже важливо.

— Тебе і то-ого спритного мало-ого, якого я там ба-ачу?

Латка сірого повітря на краєчку галявини перетворилась на захеканого Лобсанґа. Він кинув на землю зламану гілку, яку тримав у руках.

— Хлопця звати Лобсанґ. Я його навчаю, — сказав Лу-Тзе.

— Му-усиш поква-апитися, поки в тебе не закінчилися ре-ечі, яких він ще не зна-ає, — порадив еті. — Ха. Ха.

— Підмігальнику, на що ви... — почав було Лобсанг, швидко наближаючись.

Лу-Тзе приклав пальця до вуст.

— Не перед нашими полеглими друзями, — застеріг він. — Я сподіваюся, що в результаті сьогоднішньої роботи в цих краях набагато краще шануватимуть Перше правило.

— Але ж мені довелося робити все...

— Нам треба рухатися, — звелів йому замовкнути помахом руки Лу-Тзе. — Гадаю, що ми зможемо гарненько подімати, поки наш приятель нестиме нас.

Лобсанг подивився на еті, а тоді знову на Лу-Тзе. І знову на еті. Той був *височезний*. Трохи нагадував тролів, які траплялися Лобсангу в місті, але був стрункіший за них. Зростом був удвічі, як не більше, вищий за Лобсанга, і мав худорляві ноги й руки. Тіло нагадувало клубок вовни, а ступні були і справді величезні.

— Якщо він міг так легко звільнитися від пастки... — почав Лобсанг.

— *Ти* учень, правильно? — не дав йому договорити Лу-Тзе. — А я твій учитель? Я певний, що десь це записав...

— Але ж ви казали, що не збираєтесь постійно повторювати всі ці всезнайства...

— Пам'ятай Перше правило! О, і не забудь прихопити одненього меча. Він нам невдовзі придасться. Гаразд, ваша честь...

Еті обережно, але впевнено підняв їх із землі, зробив для них своєрідні гніздечка, зігнувши руки в ліктях, і рушив повз засніжені дерева.

— Затишно, га? — озвався за хвилю Лу-Тзе. — Їхня вовна прядеться якимось чином із каміння, але вона доволі зручна.

З другої руки не пролунало жодної відповіді.

— Я провів певний час із еті, — повідомив Лу-Тзе. — Чудові люди. Навчили мене дечого. Корисні речі. Бо хіба ж не написано: «Вік живи — вік учись»?

Панувала тиша, похмура й *нарочита* тиша.

— Якби я був хлопцем твого віку і мене ніс на собі справжній еті, я вважав би, що мені пощастило. У нашій долині взагалі мало хто його бачив. Май на увазі, що вони тепер не підходять так близько до поселень. Відколи розійшлися ті чутки про їхні стопи.

Лу-Тзе мав відчуття, що він веде діалог із самим собою.

— То чи не хочеш бодай щось мені сказати? — запитав він.

— Якщо чесно, то *так*, хочу, — озвався Лобсанг. — Ви оце скинули на мене всю роботу! А самі не збиралися навіть палець об палець ударити, *нічогосінько!*

— Я робив усе, щоб привернути їхню увагу до себе, — спокійно відповів Лу-Тзе.

— Навіщо?

— Щоб вони не звернули увагу на *тебе*. Я був, звичайно, впевнений у тобі. Добрий учитель завжди дає учневі нагоду продемонструвати своє вміння.

— А якби мене там не було, то що б ви робили — молилися б?

— Так, либонь, — погодився Лу-Тзе.

— Що?

— Хоч я припускаю, що винайшов би якийсь спосіб використати їхню тупість проти них самих, — сказав Лу-Тзе. — Завжди щось знайдеться. То в чому тут проблема?

— Ну, я просто... я думав... я просто думав, що ви мене чогось навчите, ось і все.

— А я тебе постійно вчу різним речам, — мовив Лу-Тзе. — Хоч ти, можливо, їх не зовсім ще засвоюєш.

— О, я бачу, — буркнув Лобсанґ. — Можете пишатися собою. То, може, *спробуйте*, однак, навчити мене чогось про цього еті і про те, чому ви змусили мене взяти меча?

— Меч буде тобі потрібний, щоб навчитися дечому про цих еті, — пояснив Лу-Тзе.

— Як це?

— За пару хвилин знайдемо гарне місце для зупинки, і ти зможеш відрубати йому голову. Ви на це погоджуєтеся, сер?

— Та-ак. Звича-айно, — відповів еті.

У Другій Скрижалі Колина Вічноздивованого містить-ся історія про те, як одного дня учень Одоробло, маючи бунтівний настрій, підійшов до Колина і виголо-сив таке:

— Вчителю, яка різниця між гуманістичною, черне-чою системою вірувань, у якій мудрість здобувається шляхом явно беззмістовної послідовності питань і від-повідей, і нескінченною містичною тарабарщиною, що вигадується експромтом, навмання?

Колин якийсь час розмірковував над цим питанням і зрештою прорік:

— Риба!

І Одоробло пішов собі геть, задоволений відповіддю.

Цок

Кодекс Ігорів був дуже строгий.

Ніколи Не Заперечуй: Ігорева робота не полягала в тому, щоб казати такі речі, як «Ні, шер, це артерія». Господар мав завжди рацію.

Ніколи Не Нарікай: Ігор ніколи не скаже «Але ж це ша тишячу миль швідши!».

Ніколи Не Роби Особистих Зауважень: жодному Ігореві навіть у голову не прийде сказати щось таке, як «На вашому мішці я б не потерпів цього нашміхання».

І ніколи в житті Не Став Запитань. Звичайно, Ігор знав, що це означало не ставити ВАЖЛИВИХ запитань. «Чи не хотів би шер випити чашечку чаю?» було нормально, а от «Для чого вам ціла шотня нешайманих дівчат?» або «Де я вам шнайду шеред ночі людшський мошок?» було ненормально.

Пересічний Ігор вважав своїм обов'язком служити вірно, надійно, скромно і з посмішкою на вустах або принаймні з кривим усміхом чи навіть просто з викривленим шрамом у відповідному місці.*

А отже, Ігор почав відчувати стурбованість. Справи були погані, а коли якийсь Ігор так думає, справи *дійсно* погані. Найбільша складність полягала, однак, у тому, щоб довести це до відома Джеремі, не порушуючи кодексу. Ігор завжди почував себе ні в сих ні в тих з кимось настільки відверто й показово небожевільним. Та він, однак, зробив таку спробу.

* І треба зазначити, що самі Ігорі не були внутрішньо лиховісними. Вони просто ніколи не осуджували інших. Слід визнати, що якби вони, скажімо, прислужували вовкулакам, вампірам або людям, для яких хірургія була не наукою, а радше модерним мистецтвом, то винесення суджень означало би, що вам завжди бракувало б часу довести якусь справу до кінця.

— Її швітліштъ *шнову* прийде шюди цього ранку, — повідомив він, поки вони спостерігали за розчином, з якого проростав черговий кристал. І я знаю, що ви це знаєте, подумав він, бо ви помили волосся милом і вбрали чисту сорочку.

— Так, — підтвердив Джеремі. — Було б добре звітувати про кращі результати. Проте я впевнений, що ми вже майже скінчили роботу.

— Так, це дуже дивно, правда? — сказав Ігор, використовуючи нагоду.

— Кажеш, дивно?

— Можете нашивати мене Міштером Дурником, шер, але мені шдаєтьшя, що ми завжди наближаємошя до ушпіншого фіналу, коли має прийти її швітліштъ, але коли вона йде геть, у наш виникають нові шкладнощі.

— На що ти натякаєш, Ігоре?

— Я, шер? Я не належу до натякальників, шер. Але минулого рашу трішля чаштинка подільника.

— Знаєш, я думаю, це сталося через розмірну нестабільність!

— Так, шер.

— Чому ти так дивно на мене дивишся, Ігоре?

Ігор знизав плечима. Тобто, одне його плече на мить вирівнялося з другим.

— Це в мене таке обличчя, шер.

— Навряд чи вона так добре нам платила для того, щоб саботувати весь проект, скажи? Навіщо це їй?

Ігор завагався. Перед його очима височів неприступною стіною кодекс.

— Я далі не певний, шер, чи вона дійшно та, ким шдаєтьшя, шер.

— Перепрошую? Я щось не второпав.

— Я не певний, чи їй можна довіряти, шер, — терпляче розтлумачив Ігор.

— Ой, краще піди й відкалібруй резонатор складності, гаразд?

Ігор щось пробурмотів і підкорився.

Коли Ігор удруге переслідував їхню благодійницю, вона зайшла до готелю. Наступного дня вона рушила до великого будинку на Королівському шляху, де її зустрів жирний чолові'яга, який розіграв цілу виставу із врученням їй ключів. Ігор пішов услід за цим жирнюгою аж до його офісу на вуличці неподалік, де довідався — бо всі раптом ставали балакучими, побачивши його всіяне швами обличчя — що вона щойно взяла в оренду дім, розрахувавшись величезним зливком золота.

Після цього Ігор вдався до древньої анк-морпоркської традиції і підплатив комусь, щоб той слідкував за її світлістю. Золота в майстерні, дякувати небесам, було достатньо, а господаря воно взагалі не цікавило.

Леді ЛеГіжон ходила в оперний театр. Леді ЛеГіжон відвідувала картинні галереї. Леді ЛеГіжон ні в чому собі не відмовляла. Єдине, що леді ЛеГіжон, наскільки міг визначити Ігор, ніколи не ходила в ресторани і не замовляла харчів додому.

Леді ЛеГіжон щось замислила. Ігор міг легко це визначити. Про леді ЛеГіжон не було жодної згадки в «Книзі шляхти Твурпа», «Готському альманасі» чи в будь-якому іншому довіднику, що їх, очевидно, передивився Ігор, а це означало, що їй було що приховувати. Йому, звичайно, доводилося служити господарям, які мали багато чого приховувати, інколи опівночі в глибоких ямах. Але ця

ситуація з моральної точки зору була відмінна з двох причин. По-перше, її світлість не була його господинею, господарем був Джеремі, і саме йому він зберігав вірність. А по-друге, Ігор *сам вирішив*, що з його моральної точки зору ситуація відрізнялася.

І ось він підійшов до скляного годинника.

Той був майже готовим. Джеремі запроектував механізм, що мав міститися за циферблатом, а Ігор його виготовив, повністю зі скла. Цей механізм не мав нічого спільного з тим *іншим* механізмом, що поблискував за маятником, і займав несподівано маленький об'єм кімнати, після того, як був зібраний; деякі його деталі немовби перебували в іншому вимірі відносно решти. Але в годиннику був циферблат, а циферблату потрібні стрілки, отож-бо скляний маятник коливався, а скляні стрілки рухалися, показуючи нормальний, поточний час. «Цокання» чимось нагадувало дзвіночки, немовби хтось клацав нігтем по винному келиху.

Ігор подивився на свої успадковані руки. Вони починали його непокоїти. Тепер, коли скляний годинник став *схожий* на годинник, вони починали тремтіти щоразу, коли Ігор до нього підходив.

Цок

Ніхто не помічав у бібліотеці Гільдії істориків Сюзен, яка обклалася цілою горою книжок, гортаючи їх. Вряди-годи вона записувала якісь нотатки.

Вона не знала, чи отримала свій інший дар у спадщину від Смерті, але завжди казала дітям, що в них є ліниве око і діловіте. Світ можна бачити двома шляхами. Ліниве

око бачить тільки те, що на поверхні. А діловите око проникає у підспудну реальність.

Вона перегорнула сторінку.

Історія, побачена діловитим оком, була дуже дивна. На ній проступали шрами. Наприклад, просто приголомшувала історія країни Ефеб. Її знамениті філософи були або довгожителлями, або успадкували свої імена, або всю цю історію доповнили, підшивши до неї додаткові латки різних подій. Історія Омнії була взагалі суцільним *хаосом*. Схоже, що два століття зібгали в одне, і тільки завдяки специфічному мисленню омнійців, релігія яких змішувала до купи минуле, майбутнє й сучасне, це все могло пройти незауваженим.

Або взяти долину Кум? Усі знають, що там відбулася знаменита битва між гномами і тролями, а ще й найманцями, які підтримували обидві сторони, але скільки *взагалі* точилося тих битв? Історики твердили, що долина опинилася в дуже зручному для різних протистоянь місці спірної території, але з не меншою легкістю можна було повірити — принаймні, якщо вашим дідусем був Смерть — що латку, яка мала відповідні розміри, неодноразово підшивали до історії, і тому різні покоління знову і знову переживали цю ідіотську катастрофу, вкотре вигукуючи «Не забудьмо долину Кум!».*

Скрізь були аномалії.

І ніхто їх не помічав.

* Кожне суспільство потребує подібних закликів, але лише в небагатьох цей клич до бою звучить у його повноцінній, передрагованій версії, а саме: «Не-Забудьмо-Злодіянь-Скоєних-Проти-Нас-Минулого-Разу-Які-Виправдають-Злодіяння-Що-Їх-Ми-Збираємося-Скоїти-Нині! І Так Далі! Ур-ра!»

Треба віддати належне людським істотам. Вони володіли найдивнішими у всесвіті здатностями. Навіть її дідусь мусив це визнати. Жодні інші створіння у світі не винайшли таку річ як *нудьга*. Можливо, саме *нудьга*, а не інтелект, підштовхнула їх угору еволюційною драбиною. Тролі і гноми також володіли цією химерною здатністю дивитися на всесвіт і думати: «Ох, те саме, що й учора, як нудно. Цікаво, що станеться, якщо я гримну когось по голові цією каменюкою?».

З цією здатністю була тісно пов'язана інша — робити все *нормальним*. Світ кардинально мінявся, а вже за пару днів люди вважали це *нормальним*. Вони мали дивовижне вміння заплющувати очі на все, що їх не влаштовувало, й забувати про це. Вони вигадували всілякі байки для пояснення непоясненого, для того, щоб усе видавалося *нормальним*.

Найкраще це вдавалося робити історикам. Якщо раптово здавалося, ніби майже нічого не відбулося в XIV столітті, вони витлумачували це двадцятьма різними теоріями. Жодна з них не припускала можливість того, що більшу частину часу було просто вирізано і вставлено в XIX століття, бо після Краху не залишилося достатньо часу для того, щоб могло статися все необхідне, адже навіть для того, щоб винайти хомут, потрібен принаймні тиждень.

Історичні Ченці добре впоралися зі своїм завданням, але чи не найбільше їм прислужилася людська здатність мислити приповідками. В цьому людям не було рівних. Вони казали такі речі, як «Це вже четвер? Куди подівся тиждень?» або «Час тепер летить як ніколи», або «Здається, це було тільки вчора...».

Хоч деякі речі не зникли остаточно.

Ченці старанно витерли той час, коли вдарив Скляний годинник. Він був з хірургічною точністю видалений з історії. Майже...

Сюзен знову взяла в руки «Казки сестер Грім». Коли вона була малою, батьки не купували їй таких книжок. Вони намагалися виховати її *нормальною*; знали, що звичайній людині не варто підтримувати занадто близькі контакти зі Смертю. Навчали її тому, що факти важливіші за фантазії. А тоді вона виросла і виявила, що Блідий вершник, Зубна фея або бабай — це зовсім не фантазії, а *справжні* реальні факти. А найбільшою фантазією було якраз те, що в цьому світі грінкам із маслом байдуже, яким боком падати на землю, логіка має сенс, а деякі речі, що сталися, можуть і не статися.

Скляний годинник був завеликий, щоб його можна було легко сховати. Він просочився крізь темні, потайні лабіринти людського розуму, ставши фольклорною казкою. Люди намагалися підсолодити її, прикрасити чарівними мечами, але її правдива суть зачалася, мов граблі на зарослій травою галявині, готові вигулькнути з неї, коли на них наступить чиясь необережна нога.

І ось на ці граблі знову хтось вирішив стати, і головним, ключовим моментом було те, що чоло, по якому вони мали лупнути, належало...

...комусь такому, як я.

Вона якийсь час сиділа, втупившись у порожнечу. Історики довкола неї лазили бібліотечними драбинками, незграбно клали книжки на свої аналі і вправлялися в реконструюванні образу минулого, щоб він відповідав сучасному баченню. Хоча один із них, насправді, намагався просто знайти свої окуляри.

Час мала сина, подумала вона, який блукає десь по світу.

Був собі чоловік, який настільки самовіддано присвятив себе дослідженню часу, що цей час для нього став реальним. Він вивчив усі можливості часу, і на нього звернула увагу Час, розповідав Смерть. Між ними зародилося щось подібне на кохання.

І Час народила сина.

Як? Сюзен, завдяки характеру свого мислення могла зіпсувати будь-яку розповідь подібними питаннями. Час і смертний чоловік. Яким чином вони могли?.. Точніше, як вони *змогли*?

А тоді вона подумала: моїм дідусем є Смерть. Він удочерив мою матір. Мій батько був якийсь час його учнем. Це все, що сталося. Вони обоє були людьми, і я з'явилася на світ нормальним шляхом. Я в *жодному* разі не повинна була мати здатність проходити крізь стіни, жити поза часом і бути трішки безсмертною, але так воно є, а отже, це не та сфера, яку можна бодай частково пояснити логікою і, якщо подивитися правді в очі, основами біології.

Хай там як, але час постійно творить майбутнє. Майбутнє містить у собі речі, яких не існувало в минулому. Маленька дитинка не повинна створювати труднощів для чогось... *когось*, хто щомиті перебудовує заново всесвіт.

Сюзен зітхнула. І ще треба не забувати, що Час, мабуть, не була часом у тому сенсі, що й Смерть не був точною копією смерті, а Війна не був тим самим, що війна. Вона зустрічалася з Війною, дебелим і жирним чоловіком з вульгарним сенсом гумору і звичкою постійно відволікатися, котрий, звичайно, не брав особистої участі в кожній дрібній військовій сутичці. Їй не подобався Чума, який дивився на неї кривим оком, а Голод був просто химерний

і змарнілий — шкіра й кості. Жоден із них не виконував свою... скажімо так, функцію. Вони просто *уособлювали* її.

Враховуючи те, що вона зустрічалася з Зубною Феєю, Качкою Душевного Пундика і Старим Бідуном, Сюзен сама дивувалася, як це їй вдалося вирости здебільшого людиною, до того ж майже нормальною.

Поки вона переглядала свої нотатки, її волосся розкрутилося з тугого вузла і стало статичним, немовби вона торкнулася чогось дуже наелектризованого. Воно розвіялося довкола її голови, неначе хмара, в якій виднілася лише одна чорна смужка майже нормального волосся.

Дідусь міг бути остаточним руйначем світів і кінцевою істиною всього всесвіту, але це не означає, що він не цікавився звичайними людьми. Можливо, й Час вони теж зацікавили.

Сюзен всміхнулася.

Кажуть, що час нікого не чекає.

Можливо, однак, що цього разу вона дочекалася когось, одного-єдиного.

Сюзен усвідомила, що хтось *дивився* на неї, озирнулася й побачила Смерть Щурів, який визирав з-за шкельців окулярів, що належали тому розгубленому чоловікові, котрий шукав їх у іншому кінці кімнати. А на давно вже занехаяному бюсті колишнього історика чистив собі пір'я крук.

— І що? — спитала вона.

— III!

— О, він йде, справді?

Двері до бібліотеки прочинилися, і всередину зайшов білий кінь. У наїзників існує жадлива звичка називати білих коней «сірими», але навіть будь-який представник

цього братства кривоногих мав би визнати, що принаймні цей кінь був білий — не мертвотно білий, як сніг, а живої, молочної білості. Його вуздечка й віжки було чорні, як і сідло, але все це певною мірою призначалося лише для показухи. Якщо кінь Смерті мав намір запропонувати вам роль вершника, вам було вже байдуже, є там сідло чи немає. І не існувало жодних обмежень щодо кількості людей, які могли б на ньому вміститися. Адже епідемії чуми траплялися інколи зненацька.

Історики не звернули на нього уваги. Коні ж не приходять до бібліотек.

Сюзен сіла на нього верхи. Безліч разів вона воліла б народитися звичайною людиною, цілком нормальною, але правда полягала в тому, що назавтра вона могла б відмовитися від усього...

...крім Хропунця.

Наступної миті в повітрі над бібліотекою спалахнули, наче плазма, чотири відбитки копит, щоб потім розчинитися і зникнути.

Цок

Єдиними звуками були хресь-хресь ніг еті по снігу і свист віковічного гірського вітру.

А тоді Лобсанґ запитав:

— Кажучи «відрубати йому голову», ви насправді мали на увазі...?

— Відокремити голову від тіла, — підтвердив Лу-Тзе.

— І, — мовив Лобсанґ тоном людини, що обережно досліджує кожен куточок населеної привидами печери, — він не заперечує?

— Ну-у, це трохи незру-учно, — пояснив еті. — Такий собі фокус-по-окус. Але не стра-ашно, якщо це потрі-ібно. Підміта-альник за-авжди був на-ашим добрим при-и-я-те-лем. Ми-и перед ни-им у боргу-у.

— Я намагався познайомити їх зі Шляхом, — гордо додав Лу-Тзе.

— Та-ак. Дуже кори-исно. «В дитинстві час повзе, а в старості лежить», — озвався еті.

Цікавість змагалася в голові Лобсанґа з роздратуванням і перемогла.

— Що я тут не зрозумів? — зронив він. — Ви не помираєте?

— Я не помира-аю? З відру-убаною голово-ою? Смі-іх та й го-оді! Хо. Хо, — мовив еті. — Звича-айно, я помира-аю. Але це-е не така-а вже важли-ива поді-ія.

— Ми *роками* намагалися зрозуміти, що діється з еті, — сказав Лу-Тзе. — Їхні петлі капостили Мандалі, аж поки абат розібрався, в чому справа. Вони тричі вимирали.

— Тричі, кажете? — засумнівався Лобсанґ. — Чи не за багато для вимирання? Тобто, більшість видів істот можуть вимерти лише одного разу, чи ж не так?

Еті вже заходив у сосновий ліс, з високими старезними деревами.

— Це буде гарна місцина, — сказав Лу-Тзе. — Опустіть нас на землю, сер.

— І ми відрубасемо вам голову, — ледь чутно пробурмотів Лобсанґ. — Що я таке говорю? Я не збираюся нікому рубати голову!

— Ти ж сам чув, що це його не турбує, — мовив Лу-Тзе, поки їх обережно ставили на землю.

— Не в тому річ! — палко заперечив Лобсанґ.

— Це ж його голова, — зазначив Лу-Тзе.

— Але я не погоджуюся!

— Ну, й добре, в такому разі, — сказав Лу-Тзе, — хіба ж не написано «Якщо хочете зробити щось належно, робіть це самі»?

— Та-ак, вла-асне, — підтримав його еті.

Лу-Тзе забрав у Лобсанґа меч. Тримав його обережно, як той, хто не звик уживати зброю. Еті слухняно опустився на коліна.

— Зробили собі оновлення?

— Та-ак.

— Я не можу повірити, що ви справді це робите! — вигукнув Лобсанґ.

— Цікаво, — зронив Лу-Тзе. — Місіс Космополита каже: «Побачити означає повірити», а Великий Колин, як не дивно, теж сказав подібне: «Я бачив і повірив»!

Він змахнув мечем і відрубав еті голову.

Цок

Здалося, ніби хтось розрізав навпіл качан капусти, а тоді голова закотилася в кошик під вигуки «Гарна робота!» й оплески юрби.

Містечко Квірм було ошатним, тихим і законслухняним, а міська рада підтримувала в ньому цей порядок завдяки кримінальному кодексу, що поєднував політику максимального стримування з мінімальними можливостями рецидиву.

— ГРИППЕР «М'ЯСНИК» СМАРТЦ?

Покійний Гриппер потер собі шию.

— Я вимагаю повторного суду! — заявив він.

— МАБУТЬ, ЦЕ НЕ ВІДПОВІДНИЙ ЧАС, — сказав Смерть.

— Це не могло бути вбивством, тому що... — душа Гріппера Смартца понишпорила у своїх потойбічних кишеньках, знайшла там примарний аркуш паперу, розгорнула його і мовила голосом тих, кому дуже важко дається озвучити написане слово: — ...тому що ба-ланс мого мозку було пор... пор-рушено.

— СПРАВДІ, — сказав Смерть. Він дотримувався думки, що завжди краще дати можливість щойно померлим висловитися.

— Так, бо я дуже-предуже хотів його вбити, правда? А ви ж не скажете мені, що це нормальний стан, правда? Крім того, він був гномом, тому це не можна вважати людиновбивством.

— Я ТАК РОЗУМІЮ, ЩО ЦЕ ВЖЕ БУВ СЬОМИЙ УБИТИЙ ВАМИ ГНОМ, — сказав Смерть.

— Я дуже схильний до пор-рушень балансу, — озвався Гріппер. — Насправді, це я тут жертва. Я просто потребував хоч трохи розуміння, щоб хтось бодай на п'ять хвилин прислухався до моїх міркувань.

— І ЯКІ Ж ЦЕ МІРКУВАННЯ?

— На мою думку, всім цим гномикам треба дати достобіса доброго прочухана. А ви Смерть, правильно?

— АБСОЛЮТНО.

— Я ваш великий прихильник! Завжди хотів зустрітися з вами, знаєте? Навіть витатуював вас на руці, ось дивіться. Сам це зробив.

Недоумкуватий Гріппер озирнувся, почувши цокіт копит. Молода жінка в чорному, цілком непомічена юрбою, що оточила стійки з харчами, сувенірні ятки і гільйотину, вела до них великого білого жеребця.

— У вас тут навіть є валет-паркінг! — вигукнув Гріппер. — Оце, я розумію, *шик!* — і з цими словами він розтанув у повітрі.

— ЯКА ДИВНА ОСОБА, — зронив Смерть. — АГА, СЮЗЕН. ДЯКУЮ, ЩО ЗАВІТАЛА. МЕТА НАШОГО ПОШУКУ ВСЕ БЛИЖЧЕ.

— Нашого пошуку?

— ТВОГО ПОШУКУ, ФАКТИЧНО.

— То він тепер тільки мій?

— Я МАЮ ЩЕ ДЕЯКІ СПРАВИ.

— Важливіші за кінець світу?

— ЦЕ Й Є КІНЕЦЬ СВІТУ. ЗГІДНО З ПРАВИЛАМИ, ВЕРШНИКИ МАЮТЬ ВИРУШИТИ В ПУТЬ.

— Оця стара легенда? Але ж ти не *мусиш* цього робити!

— ЦЕ ОДНЕ З МОЇХ ПРИЗНАЧЕНЬ. Я МУШУ ДОТРИМУВАТИСЯ ПРАВИЛ.

— Чому? Вони ж порушують правила!

— ВИКРИВЛЮЮТЬ ЇХ. ЗНАЙШЛИ ЛАЗІВКУ. МОЄЇ УЯВИ ДЛЯ ЦЬОГО БРАКУЄ.

Це все нагадувало Джейсона і Битву за Канцелярську Шафу, подумала Сюзен. Дуже швидко з'ясуєш, що семирічна дитина просто не розуміє такої заборони, як «Ніхто не повинен відчиняти дверці Канцелярської Шафи». Мусиш *поміркувати* й перефразувати це конкретніше, на кшталт «Ніхто, Джейсоне, за будь-яких обставин, навіть, якщо здалося, ніби хтось кличе на допомогу, ніхто... ти уважно слухаєш, Джейсоне?... не повинен відчиняти дверцята Канцелярської Шафи чи ненароком падати на ручку дверцят так, щоб вони прочинилися, чи погрожувати вкрасти плюшевого ведмедика Річенди, якщо вона не відчинить дверці Канцелярської Шафи, чи стояти

неподалік, коли раптом невідомо звідки подує загадковий вітер з такою силою, що дверцята відчиняться самі, чесно, таке справді траплялося, чи будь-яким іншим чином відчинить, змусить відчинитися, попросить когось іншого їх відчинити, почне стрибати на розхитаній мостині, щоб відчинити їх чи будь-яким іншим способом намагатиметься проникнути до Канцелярської Шафи, *Джейсоне!*».

— Лазівку, — повторила Сюзен.

— ТАК.

— Ну, а чому б тобі також її не знайти?

— Я ПОХМУРИЙ ЖНЕЦЬ. НЕ ДУМАЮ, ЩО ЛЮДИ ВОЛЛИ Б, ЩОБ Я СТАВ... КРЕАТИВНИЙ. ВОНИ ВОЛЛИ Б, ЩОБ Я ВИКОНУВАВ ЗГІДНО З НЕПИСАНОЮ ТРАДИЦІЄЮ ПРИЗНАЧЕНЕ МЕНІ В ЦЕЙ ЧАС ЗАВДАННЯ.

— Тобто, просто... вирушити в путь?

— ТАК.

— І куди саме?

— ГАДАЮ, ЩО СКРІЗЬ. А ТОБІ, ТИМ ЧАСОМ, БУДЕ ПОТРІБНЕ ОСЬ ЦЕ.

Смерть подав їй життєлічильник.

Це був один із тих *особливих* лічильників, трішечки більших, ніж нормальні. Вона неохоче взяла його. Він нагадував пісковий годинник, але всі ці малесенькі лискучі піщинки, що сипалися крізь вузеньку шийку, були секундками.

— Ти знаєш, що я не люблю виконувати... справи, пов'язані з твоєю косою, — сказала вона. — Це не... ой, та це таке тяжке!

— ВІН ІСТОРИЧНИЙ ЧЕРНЕЦЬ, ЛУ-ТЗЕ. ЙОМУ ВІСІМСОТ РОКІВ, І Я ДОВІДАВСЯ, ЩО В НЬОГО Є УЧЕНЬ. АЛЕ Я НЕ МОЖУ ЙОГО ВІДЧУТИ, НЕ МОЖУ ПОБАЧИТИ. ВІН САМЕ ТОЙ.

ХРОПУНЕЦЬ ДОСТАВИТЬ ТЕБЕ ДО ЧЕНЦЯ, А ТИ ЗНАЙДЕШ ХЛОПЦЯ.

— І тоді що?

— ПРИПУСКАЮ, ЩО ЙОМУ БУДЕ НЕОБХІДНА ДОПОМОГА. КОЛИ ЙОГО ЗНАЙДЕШ, ВІДПУСТИ ХРОПУНЦЯ. ВІН БУДЕ ПОТРІБЕН МЕНІ.

Сюзен поворушила губами, коли її думка зіштовхнулася зі спогадом.

— Вирушити в путь? — вимовила вона. — Ти *справді* говориш про *Апокаліпсис*? І ти це *серйозно*? Ніхто вже не вірить у такі речі!

— Я ВІРЮ.

Сюзен аж роззявила рота.

— Ти справді збираєшся це зробити? Знаючи все, що ти знаєш?

Смерть легенько поплескав Хропунця по морді.

— ТАК, — підтвердив він.

Сюзен скоса зиркнула на дідуся.

— Чекай-но, це якийсь жарт абощо?.. Ти щось запланував і не хочеш нічого мені сказати, так? Ти ж не збираєшся просто дочекатися кінця світу, щоб *відсвяткувати* його?

— МИ ВИРУШИМО В ПУТЬ.

— Ні!

— ТИ НЕ МОЖЕШ НАКАЗАТИ РІЧКАМ НЕ ТЕКТИ. НЕ МОЖЕШ НАКАЗАТИ СОНЦЮ НЕ СВІТИТИ. І ТИ НЕ МОЖЕШ НАКАЗУВАТИ МЕНІ, ЩО Я МАЮ ЧИ НЕ МАЮ РОБИТИ.

— Але ж це таке... — вираз обличчя Сюзен змінився, і Смерть здригнувся. — Я думала, тобі *не все одно*!

— ЦЕ ТЕЖ ВІЗЬМИ.

Сюзен неохоче взяла від дідуся трохи менший життєлічильник.

— МОЖЛИВО, ВОНА ПОГОВОРИТЬ ІЗ ТОБОЮ.

— І хто ж це така?

— ПОВИТУХА, — сказав Смерть. — А ТЕПЕР... ЗНАЙДИ СИНА.

Він розчинився в повітрі.

Сюзен подивилася на життелічильники у своїх руках. «Він знову це тобі зробив! — заволала вона сама собі. — Ти не мусиш цього виконувати, можеш покласти це все на землю, повернутися до свого класу, можеш бути знову нормальною, але ти *знаєш*, що цього не зробиш, і він це знає...»

— ПІ-ПІ?

Смерть Щурів сидів поміж вухами Хропунця, тримаючись за білу гриву і всім своїм виглядом показуючи, що йому не терпиться їхати звідси. Сюзен підняла було руку, щоб скинути його геть, але тоді зупинилася. Натомість вона всунула пацюку в лапи важкі життелічильники.

— Хоч якась буде з тебе користь, — буркнула вона, беручись за віжки. — І чому я це все роблю?

— ПІ-ПІ.

— Я не маю доброго серця!

Цок

На диво, не було багато крові. Голова скотилася у сніг, а тіло поволі впало долу.

— Ви щойно вбили... — почав був Лобсанґ.

— Секундочку, — зупинив його Лу-Тзе. — Будь-якої миті...

Обезголовлене тіло зникло. Стоячи навколішках, еті повернув голову до Лу-Тзе, кліпнув очима і сказав:

— Тро-охи пекло-о.

— Вибачте.

Лу-Тзе подивився на Лобсанґа.

— Втримай у голові цей спогад! — звелів він. — Він спробує зникнути, але в тебе вже достатньо досвіду. Ти мусиш пам'ятати, що побачив те, чого *не сталося*, розумієш? Пам'ятай, що час не такий уже незворотний, як думають люди, якщо тримати все під контролем! Такий ось маленький урок! Побачити означає перевірити!

— Як він це зробив?

— Добре питання. Вони можуть зберегти своє життя до певного моменту, а тоді повернутися до цієї точки, якщо їх убито, — пояснив Лу-Тзе. — Як це робиться... ну, абат майже десять років бився над розв'язанням цієї загадки. Ніхто більше не годен цього збагнути. Це все пов'язане з квантами, — він затагнувся своєю незмінною гидкою цигаркою. — Мабуть, було над чим поламати голову, якщо ніхто більше цього так і не второпав.*

* Сті з Вівцескель, де магічне поле Дискосвіту настільки потужне, що стало частиною загального ландшафту, є одними з небагатьох істот, які використовують контроль над особистим часом з користю для генетики. Результатом цього є своєрідне фізичне передбачення — ви з'ясуєте, що має зараз статися, дозволяючи цьому статися. Зіткнувшись із небезпекою, або виконуючи якийсь завдання, пов'язане з ризиком смерті, еті зберігає своє життя до певного моменту, а тоді робить свою справу, вживаючи всі необхідні засоби безпеки, але з комфортним усвідомленням того, що коли б усе пішло коту під хвіст, він очунає в тому моменті, в якому себе зберіг, з розумінням, і це дуже важливо, *подій, які щойно сталися, але які тепер не стануться, бо цього разу він уже не буде таким дурнем*. Це не зовсім парадокс, яким видається, бо навіть після того, як щось відбулося, воно так і не сталося. Залишається, фактично, тільки спогад у голові еті, який виявляється просто дивовижно точним передбаченням. Маленькі часові завихрення, спричинені цим усім, губляться серед шуму від усіх тих петель, заглиблень і вузлів, якими забруднюють час майже всі живі істоти.

— А я-як ся ма-ає тепер аба-ат? — поцікавився еті, знову зводячись на ноги і підбираючи своїх мандрівників.

— Прорізаються зубки.

— Ох. З реі-інкарна-ацією за-авжди є пробле-еми, — сказав еті, знову починаючи долати величезну відстань своїми гігантськими кроками.

— Зуби його найбільше мучать. Постійно рухаються туди чи сюди.

— А як швидко *ми* рухаємось? — запитав Лобсанг.

Кроки еті нагадували радше безперервну серію перестрибувань з однієї ступні на іншу; його довжелезні ноги були такі пружні, що кожен доторк землі немовби заколисував. Був дуже заспокійливий.

— Гадаю, що десь зо тридцять миль на годину, за нормальним часом, — сказав Лу-Тзе. — Відпочинь собі. Зранку ми будемо над Мідною Горою. Звідти дорога йде тільки додолу.

— Воскреснути з мертвих... — пробурмотів Лобсанг.

— Радше не *опинятися* там насамперед, — уточнив Лу-Тзе. — Я їх трохи досліджував, але... якщо це не вроджене, мусиш *навчитися*, як це робити, та чи готовий ти битися об заклад, що в тебе все добре вийде з першого разу? Каверзне питання. Треба бути відчайдухом. Маю надію, що мені ніколи не доведеться ним ставати.

Цок

Сюзен впізнала згори королівство Ланкр, невеличку чашу лісів і полів, що прилаштувалася, наче гніздо, на самому хребті Вівцескельних гір. Також вона знайшла потрібну хижку, що зовсім не нагадувала описані в «Казках сестер Ґрім»

та інших книжках відьомські хатинки на курячих лапах із звивистими, наче штопор, коминами і купою сміття, а була на вигляд новесенька, з лискучою солом'яною покривлею і доглянутою галявиною перед ганком.

Крихітний ставочок оздоблювали фігурки гномиків, мухоморів, рожевих зайчиків, оленя з великими очима, і цих прикрас було значно більше, ніж дозволив би собі будь-який путящий садівник. Сюзен зауважила яскраво розмальованого гномика, який ловив ри... Ні, хіба в руках у нього була вудка? Та ж жодна пристойна старша пані ніколи б не виставила щось *отаке* в своєму саду, правда ж? Правда?

Сюзен вистачило кмітливості обійти хатинку ззаду, адже відьми мають алергію на передні двері. Двері відчинила низенька, товстенька, рожевощока жіночка, в маленьких, наче смородинки, очках якої читалося: «Так, це мій гномик, і будьте вдячні, що він цюняє тільки у ставок».

— Пані Отґ? Повитуха?

Після деякої паузи пані Отґ підтвердила:

— Саме так.

— Ви мене не знаєте, але... — почала було Сюзен, але враз усвідомила, що пані Отґ дивиться повз неї на Хропунця, що стояв біля воріт. Ця жінка, врешті-решт, була відьмою.

— Можливо, я знаю тебе, — зронила пані Отґ. — Звісно, якщо ти просто *вкрала* цього коня, то навіть не *уявляєш*, в яку серйозну халепу вскочила.

— Я його позичила. Його власник... мій дідусь.

Знову запала пауза, і було трохи бентежно відчувати, як ці привітні маленька очка пронизують тебе, наче свердлом.

— Прошу заходити, — запросила пані Огґ.

Всередині хатинка була не менш чистою й оновленою, що і знадвору. Усе блищало, і таких лискучих речей було чимало. Це місце нагадувало святилище, сповнене огидних, але завзято розмальованих порцелянових прикрас, що займали всі вільні поверхні. Решту простору було віділено обрамленим фотографіям. Двоє стурбованих жінок чистили це все від пороху й натирали до ще більшого блиску.

— У мене гості, — суворо повідомила пані Огґ, і жінки з таким поспіхом подалися геть, що це, мабуть, найвідповідніше було назвати словом «утекли».

— Мої невістки, — пояснила пані Огґ, сідаючи в пухкеньке крісло, що з роками набрало найзручнішої для її тіла форми. — Вони люблять допомагати бідолашній старій жінці, яка в цьому світі залишилася цілком самотньою.

Сюзен оглянула фотографії. Якщо це все були члени її родини, місіс Огґ очолювала цілу сімейну армію. Пані Огґ, впіймана на безсоромній і відвертій брехні, провадила далі:

— Сідай, дівчино, і кажи, що маєш на гадці. Чай уже заварюється.

— Я хочу щось дізнатися.

— Більшість людей цього хочуть, — сказала пані Огґ. — І не перестають хотіти.

— Я хочу дізнатися про... одні пологи, — рішуче мовила Сюзен.

— О, так? Але я приймала сотні пологів. Можливо, й тисячі.

— Я припускаю, що ці були важкими.

— Таких буває багато, — сказала пані Огґ.

— Ви б ці запам'ятали. Не знаю, як усе почалося, але припускаю, що до вас у двері постукав чужинець.

— Он як? — обличчя пані Огґ стало непроникною стіною. Її чорні очі дивилися на Сюзен так, ніби вона була загарбницькою армією.

— Ви не допомагаєте мені, пані Огґ.

— Правильно. І не збираюся, — заявила пані Огґ. — Я думаю, що знаю, хто ти є, панночко, але мені на це начхати, розумієш? Можеш піти і привести того іншого, якщо хочеш. Тільки не думай, що я його не бачила. Я бувала не раз і біля смертних лож. Але смертні лежа переважно відкриті для публіки, а ложі породіль — ні. Особливо, якщо сама пані породілля цього не бажає. Отож приводь його, і я йому плюну у вічі.

— Це дуже важливо, пані Огґ.

— Ось тут ти маєш рацію, — зронила пані Огґ.

— Не можу сказати, як давно це було. Можливо, навіть минулого тижня. Час, ось із чим це пов'язано.

І це подіяло.

Пані Огґ не була гравцем у покер і не могла приховувати своїх емоцій, принаймні не від таких суперниць, як Сюзен. Її очі ледь помітно зблиснули.

Намагаючись підвестися, пані Огґ відштовхнула крісло, але Сюзен першою встигла метнутися до камінної полицки і схопити те, що було там приховане, хоч і лежало у всіх на виду серед інших прикрас.

— Віддай негайно! — крикнула пані Огґ, а Сюзен підняла вгору руку, щоб та не змогла дістати. Вона відчувала, якою потужною є ця штуkenція. Здавалося, ніби вона пульсує в її руці.

— Ви хоч знаєте, що це *таке*, пані Огґ? — запитала вона, розкриваючи долоню з маленькими скляними колбочками.

— Так, це яечний таймер, який не працює! — пані Огґ так рвучко впала на своє занадто пухке крісло, що її коротенькі ніжки аж піднялися на мить угору з підлоги.

— Мені так здається, пані Огґ, що тут є день. День збереженого часу.

Пані Огґ зиркнула на Сюзен, а тоді на маленький пісковий годинник у її руці.

— Я *припускала*, що він якийсь дивний, — зізналася вона. — Пісок не сиплеться, коли його нахилити, бачите?

— Це тому, що вам ще цього не потрібно, пані Огґ.

Тітуня Огґ, здається, заспокоїлася. Сюзен знову нагадала сама собі, що має справу з відьмою. Вони швидко освоюються.

— Я його тримала, бо це дарунок, — пояснила старенька. — І він такий гарненький. А що то за букви там довшола?

Сюзен прочитала слова, викарбувані на металевій основі життелічильника: *Tempus Redux*.

— «Повернений час», — витлумачила вона.

— Ага, так воно й є, — зронила пані Огґ. — Той чоловік сказав, що мені буде відшкодовано мій час.

— Той чоловік?.. — неголосно перепитала Сюзен.

Тітуня Огґ, звела на неї очі, які спалахнули.

— Не намагайся використати мене лише тому, що я на мить розхвилювалася, — огризнулася вона. — Тітуню Огґ не обкрутити навколо пальця!

Сюзен подивилася на жінку, і цього разу не лінивим оком. І дійсно, обкрутити пані Огґ навколо пальця було

неможливо. Але до пані Огг можна було знайти інший підхід. І це був шлях до її серця.

— Дитині потрібно знати своїх батьків, пані Огг, — говорила вона. — І особливо зараз. Він мусить знати, хто він такий насправді. Для нього це буде важкий удар, і я хочу допомогти йому.

— Чому?

— Тому що свого часу ніхто не допоміг мені, — сказала Сюзен.

— Так, але в повитух існують свої правила, — пояснила тітуня Огг. — Не можна розказувати про те, що було почуте або побачене. Особливо, якщо цього не хоче пані породілля.

Відьма незграбно посовгалася на кріслі, а її лице почервоніло. Вона хоче розповісти мені, знала Сюзен. Відчайдушно хоче. Але я мушу зіграти тонку гру, щоб вона узгодила це все сама з собою.

— Я не прошу називати імена, пані Огг, бо припускаю, що ви їх і самі не знаєте, — вела далі вона.

— Це правда.

— Але дитина...

— Послухай, панночко, я не повинна розповідати жодній живій душі про...

— Якщо це вам допоможе, то я не зовсім певна, що є саме такою душею, — сказала Сюзен. Якийсь час вона дивилася на пані Огг. — Але я розумію. Правила є правила, чи не так? Дякую вам за ваш час.

Сюзен підвелася й поставила збережений день назад на камінну поличку. А тоді вийшла з хатинки, зачинивши за собою двері. Хропунець чекав її біля воріт. Вона сіла на нього верхи і аж тоді почула, як прочинилися двері.

— Це те, що він сказав, — зронила пані Огґ. — Коли давав мені яечний таймер. Сказав: «Дякую вам за ваш час, пані Огґ». Ну ж бо, вертайся сюди, дівчино.

Цок

Смерть знайшов Чуму в одному з госпісів у Ллямедах. Чумі подобалися госпіталі. Там для нього завжди була якась праця.

Саме зараз він намагався зняти напис «Добре мийте руки», що висів над потрісканим тазом. Чума звів погляд.

— О, це ти, — буркнув він. — Мило? Я їм дам мило!

— Я ВИСЛАВ КЛИЧ, — повідомив Смерть.

— О. Так. Дійсно. Так, — пробурмотів явно присоромлений Чума.

— ТИ Й ДАЛІ МАЄШ СВОГО КОНЯ?

— Звичайно, але...

— У ТЕБЕ БУВ ГАРНИЙ КІНЬ.

— Чуєш, Смерте... це... бачиш, річ не в тому, що я не розумію, що ти маєш на увазі, але... Перепрошую... — Чума відступив убік, пропускаючи медсестру в білому халаті, котра пройшла поміж них, навіть не усвідомлюючи присутності двох Вершників. Але він скористався нагодою дмухнути їй у обличчя.

— Лише легенький грип, — пояснив він, побачивши вираз обличчя Смерті.

— ОТЖЕ, МИ МОЖЕМО РОЗРАХОВУВАТИ НА ТЕБЕ, ТАК?

— Щоб вирушити в путь?..

— ТАК.

— Заради Найбільшого?..

— ЦЕ ВІД НАС ОЧІКУЄТЬСЯ.

- А скільки долучилося інших?
- ТИ ПЕРШИЙ.
- Е-е...

Смерть зітхнув. Звичайно, що чимало хвороб існувало ще до того, як з'явилися люди. Але Чуму, безперечно, створили саме вони. Вони були наділені просто геніальною здатністю збиратися в натовпи, залазити в самі хащі джунглів, збирати цілі купи сміття біля криниць. А отже, Чума й сам був напівлюдиною з усіма відповідними наслідками. Він був наляканий.

- ЗРОЗУМІЛО, — сказав Смерть.
- Ти так про це говориш...
- ТИ БОЇШСЯ?
- Я... ще подумаю.
- ТАК. Я В ЦЬОМУ ВПЕВНЕНИЙ.

Цок

Пані Отґ хлюпнула чималу дозу бренді до свого кухля. Вона невпевнено помахала пляшкою перед Сюзен, запитливо глянувши на неї.

— Ні, дякую.

— Ну, і правильно. Правильно, — Тітуня Отґ відставила пляшку і добряче хильнула бренді, немовби це було пиво.

— У двері постукав чоловік, — сказала вона. — Він приходив тричі, за мого життя. Останнього разу це було, ну, днів десять тому. Щоразу той самий чоловік. Йому була потрібна повитуха...

— Днів десять тому? — перепитала Сюзен. — Але ж хлопцеві принаймні шістна... — Вона зупинилася на півслові.

— Ага, второпала, — сказала пані Огґ. — Я відразу побачила, що ти тямуща. Час не мав для нього значення. Він шукав *найкращу* повитуху. І було так, ніби він довідався про мене, але переплутав дату, от начебто ти або я постукала б не в ті двері. Ти розумієш, що я маю на увазі?

— Більше, ніж ви гадаєте, — відповіла Сюзен.

— Третього разу... — ще один ковток бренді... — він був у дещо збудженому стані, — вела далі пані Огґ. — Ось чому я зрозуміла, що він звичайна людина, попри все те, що сталося згодом. Тому що він панікував, правду кажучи. Майбутні батьки часто панікують. Він благав, щоб я прийшла негайно, і що немає часу. У нього було море часу, він просто не здатен був нормально думати, бо так стається з усіма чоловіками породіль, коли настає пора. Вони панікують, бо це вже не їхній світ.

— І що сталося далі? — запитала Сюзен.

— Він посадив мене у свій, ну, щось на кшталт стародавнього фаєтона, і відвіз мене до... — пані Огґ завагалася. — Я бачила в житті багато дивних речей, до твого відома, — сказала вона так, ніби готувала ґрунт для якогось одкровення.

— Я вірю вам.

— Це був палац зі скла, — пані Огґ глянула на Сюзен поглядом, що ніби спонукав її засумніватися в цьому. Сюзен вирішила прискорити справи.

— Пані Огґ, один із моїх найдавніших спогадів пов'язаний з тим, що я допомагаю годувати Блідого Коня. Знаєте? Того, що надворі? Коня Смерті? Його звати Хропунець. Тому, будь ласка, не зупиняйтеся. Практично не існує межі речам, які я вважаю нормальними.

— Там була жінка... тобто, *врешті-решт*, була жінка, — провадила відьма. — Можеш собі уявити, як хтось вибухає на мільйони друзок? Так, припускаю, що можеш. Ну, а тепер уяви це все навспак. Ось є імла, а тоді все злітається до купи, і шусть — перед тобою жінка. А тоді шусть — і вона знову імла. І весь цей час цей звук... — пані Огг провела пальцем по обідку скляного кухля з бренді, і пролунали мелодійні обертони.

— Та жінка... втілювалася, а тоді знову зникала? Чому?

— Тому що була налякана, звісно! Це ж було вперше, розумієш? — пані Огг усміхнулася. — Особисто в мене ніколи не було з цим проблем, але я приймала багато положів, а коли для дівчини це відбувається вперше, вона буває до смерті налякана, і коли тиск переходить у натиск, якщо ти розумієш, про що йдеться, бо так здавна кажуть повитухи, вона верещатиме і проклинатиме батька, і буде готова віддати все на світі, щоб опинитися деінде. Ну, а ця дама *могла* опинитися деінде. І взагалі, це все могло б погано закінчитися, якби не той чоловік.

— Чоловік, який привіз вас туди?

— Він був немовби чужоземцем, знаєш? Подібний на осердянців. Лисий як лиска. Пам'ятаю, я ще подумала: «Ти маєш вигляд як молодик, пане, але так, ніби вже дуже-дуже довго був цим молодиком, якщо не помиляюся». Зазвичай я проганяю чоловіків геть, але цей сидів, розмовляв із нею на своїй чужоземній говірці, співав їй пісні, декламував вірші, заспокоював її, і ось вона повернулася прямо з повітря, а я вже була напоготові, і все сталося на раз, два, *три*. А тоді вона зникла. Хоча, гадаю, й далі була там. У повітрі.

— І яка вона була на вигляд? — запитала Сюзен.

Пані Отг зміряла її Поглядом.

— Не забувай, *що* саме я могла бачити з того місця, де сиділа, — сказала вона. — Не думаю, що хтось захотів би помістити таку картинку на якомусь плакаті, якщо ти розумієш, про що я. Жодна жінка не є привабливою в такий час. Вона була молода, чорнява... — пані Отг долила в келих нову порцію бренді, і це означало, що пауза тривала доволі довго. — Але також вона була старою, правду кажучи. І не такою старою, як я. А по-справжньому *старою*.

Вона задивилася на вогонь.

— Старою, як темрява і зорі, — сказала вона, звертаючись до полум'я.

— Хлопчика залишили на порозі Гільдії злодіїв, — зринула Сюзен, порушуючи мовчанку. — Думали, мабуть, що з такими талантами він не пропаде.

— Хлопчика? Ха. Скажи-но мені, панночко... а звідки ти взяла, що це був він?

Цок

Леді ЛеГіжон намагалася бути сильною.

Вона ніколи не усвідомлювала, наскільки людські тіла контролюють людей. Тілам постійно чогось бракувало. Були завжди занадто гарячі, занадто холодні, занадто порожні, занадто повні, занадто втомлені...

Усе залежить від дисципліни, була вона переконана. Аудитори були безсмертні. Якщо вона не була здатна наказувати власному тілу, що йому робити, вона його не слугоувала. Тіла були найбільшою людською слабкістю.

І органи чуття також. Аудитори мали сотні таких органів, адже кожне можливе явище треба було засвідчити

й зареєструвати. А тепер їх у неї залишалося тільки п'ять. Це ж, мабуть, дуже легко було б упоратися з п'ятьма чуттями. Проте вони були підключені напряму до решти тіла! Вони не просто передавали інформацію, але і ставили вимоги!

Вона проминула ятку, де торгували смажениною, і в неї з рота потекла слина! Запах давав тілу вказівку їсти без жодної консультації з мозком! І це ще не було найгіршим варіантом! Мозок *сам* продукував власні думки!

А це вже було найважче. Мішечок з вологою речовиною поза її очима діяв незалежно від своєї господині. Він отримував інформацію від почуттів, звіряв її з пам'яттю і пропонував варіанти. А його приховані частини інколи навіть намагалася отримати контроль над ротом! Люди не були індивідуумами, у кожному з них містився цілий комітет!

Деякі члени цього комітету були темними і кривавими варварами. Вони долучилися до мозку ще перед початком цивілізації, а дехто навіть перед появою людства. І та частина, що відповідала за зв'язне, інтегральне мислення, мусила боротися в темряві мозку за здобуття права голосу!

Всього лише через пару тижнів перебування в людському тілі сутність, якою була леді ЛеГіжон, мала вже серйозний клопіт з різними речами.

Їжа, наприклад. Аудитори її не споживали. Вони визнавали, що недорозвинені життєві форми мусили поглинати одне одного для здобуття енергії й будівельного матеріалу для тіла. Цей процес був, однак, на диво неефективний, тож її світлість намагалася отримувати поживні речовини прямо з повітря. Це їй вдавалося, але ця процедура була... Яке ж це слово? Ну, так... *гидотна*.

До того ж частина мозку не вірила в те, що отримала поживу, й наполягала на тому, що вона й далі голодна. Її нескінченне ниття заважало процесу мислення, а отже, попри все, леді ЛеГіжон довелося ще й мати справу з проблемою, так би мовити, всіх тілесних *отворів*.

Аудиторам вони давно вже були відомі. Людське тіло налічує в цілому близько восьми таких отворів. Один із них виглядає нечинним, а решта багатофункціональні, хоч вуха, як це не дивно, виконують тільки одну таку функцію.

Учора вона скуштувала шматочок сухої грінки.

Це був найгірший досвід усього її існування.

Це був *найінтенсивніший* досвід усього її існування.

І ще щось там було. Наскільки вона могла розуміти мову чуттів, це було *приємно*.

Схоже, що людське почуття смаку доволі відрізнялося від того, як сприймають це почуття аудитори. Для них воно точне, виважене, аналітичне. Але людське почуття смаку створювало враження, ніби цілий світ потрапив до вашого рота. Вона мало не пів години спостерігала за феєрверками в своїй голові, аж поки згадала, що грінку треба проковтнути.

І як це людям вдається таке пережити?

Її зачаровували картинні галереї. Було очевидно, що деякі люди могли зобразити реальність таким чином, що вона ставала ще реальнішою, промовляла до глядача, збуджувала його свідомість... але як можна було забути про те, що геніальному художнику потрібно було пхати собі до рота якісь чужорідні інгредієнти? Невже люди просто *звикли* до цього? І це був лише *початок*...

Чим швидше буде виготовлено годинник, тим краще. Такі божевільні створіння просто не мали права на

виживання. Вона тепер щодня відвідувала годинникаря з його бридким помічником, надаючи їм стільки допомоги, скільки могла собі дозволити, але їм завжди щось завжало зробити останній суттєвий крок до завершення...

Дивовижно! Вона могла навіть брехати *самій собі!* Тому що інший голос в її голові, що був частиною того темного комітету, казав: «Ти ж *не* допомагаєш, правда? Ти крадеш деталі, викручуєш їх... а повертаєшся щодня, тому що він так дивиться на тебе, правда?..».

Частини внутрішнього комітету, які були такими древніми, що не мали голосів, а лише напряду контролювали тіло, намагалися втрутитися. А вона намарне прагнула викинути їх геть зі своєї свідомості.

А тепер вона мала зустрітися з іншими аудиторами. Вони, як завжди, будуть пунктуальними.

Вона взяла себе в руки. Останнього часу з її очей безпричинно починала витікати вода. Вона спробувала поправити своє волосся і попрямувала до великої вітальні.

Повітря вже наповнювалося сірістю. У цьому просторі було замало місця для багатьох аудиторів, але це не мало великого значення. Один міг говорити за всіх.

Леді Леґіжон відчула, як кутики її вуст автоматично піднялися вгору, коли їх з'явилося дев'ятеро. Дев'ять — це три трійки, а аудитори *любили* трійки. Двоє слідкуватимуть за одним. *Кожна* пара слідкуватиме за *кожним* одним іншим.

Вони не довіряють самі собі, мовив один із голосів у неї в голові. Втрутився інший голос: «Це *ми, ми* не довіряємо самі собі». І вона подумала: «О, так. *Ми*, а не вони. Я мушу пам'ятати, що я — це *ми*».

Один аудитор мовив, *Чому немає прогресу?*

Кутики її вуст знову опустилися вниз.

— Були невеличкі проблеми, пов'язані з точністю й налаштуванням, — пояснила леді ЛеГіжон. Вона зауважила, що її руки почали легенько терти одна одну, і не могла зрозуміти, чому. Вона не давала їм такої *вказівки*.

Аудиторам ніколи не була потрібна мова жестів, тож вони її й не розуміли.

Один мовив, *Яка природа цих...?*

Але інший один мовив, *Чому ви мешкаєте в цій будівлі?* У його голосі відчувався натяк на підозру.

— Тіло вимагає робити речі, які не можна робити на вулиці, — пояснила леді ЛеГіжон, але тому, що вона вже знала дещо про Анк-Морпорк, додала: — принаймні на багатьох вулицях. Також, мені здається, що слуга годинникаря щось запідозрив. Я дозволила тілу підкоритися законам гравітації, тому що воно так запроєктовано. І це властиво людській природі.

Один, і то був той самий один, мовив, *А що означає це?*

Він зауважив фарби і мольберт. Леді ЛеГіжон відразу пошкодувала, що забула це сховати.

Один мовив, *Ви створюєте образи пігментами?*

— Так. На жаль, дуже невдало.

Один мовив, *З якої причини?*

— Хотіла зрозуміти, як це роблять люди.

Один мовив, *Це просто: око отримує інформацію, рука застосовує пігмент.*

— Я так і думала, але видається, що це набагато складніший процес...

Один, який порушив питання живопису, полинув до одного зі стільців і мовив, *А це що таке?*

— Це кіт. Прийшов сюди. І схоже, не хоче звідси йти.

Кіт, дикий рудий самець, смикнув щербатим вухом і зручніше згорнувся клубочком. Будь-яка істота, що вижила в анкморпоркських провулках, з їх безпритульними болотяними драконами, псячими зграями і настирними агентами кушнірів, не вважала б за потрібне розплющувати бодай одне око заради якихось летючих нічних сорочок.

Один, який почав уже діяти на нерви леді ЛеГіжон, мовив, *А яка причина для його присутності?*

— Він толерує компанію лю... подібних на людей, не вимагаючи нічого взамін, окрім їжі, води, прихистку і затишки, — відповіла леді ЛеГіжон. — Це мене цікавить. Нашою метою є навчання, ось я й почала, як бачите, вчитися, — мала надію, що це прозвучить переконливіше для них, ніж для неї самої.

Один мовив, *Коли будуть вирішені згадані вами проблеми з годинником?*

— Скоро. Дуже скоро. Дуже.

Один, якого вже почала жахатися леді ЛеГіжон, мовив, *Нам цікаво, чи не навмисне ви якимось чином уповільнюєте роботу?*

Леді ЛеГіжон відчула поколювання на чолі. Чому таке відбувається?

— Ні. Чого б це я вповільнювала роботу? У цьому б не було жодної логіки!

Один мовив, *Гм-м.*

І аудитор мовив «Гм-м» не випадково. «Гм-м» означало щось дуже конкретне.

Він мовив далі, *Ви виділяєте вологу на чолі.*

— Так. Таке стається з тілом.

Один мовив, *Так.* І це також мало вельми специфічне і зловісне значення.

Один мовив, *Нам цікаво, чи задовге перебування в фізичному тілі не послаблює рішучість. А ще нам важко бачити ваші думки.*

— Боюся, це знову проблеми з тілом. Мозок — це дуже неточний інструмент, — леді Леґіжон нарешті опанувала контроль над своїми руками.

Один мовив, *Так.*

Інший мовив, *Коли воду наливають у глечик, вона приймає форму глечика. Але вода не глечик, а глечик не вода.*

— Звичайно, — погодилася леді Леґіжон. І з її нутра, з темряви поза очима виринула думка, якої вона не сподівалася: «Ми, безперечно, найтупіші істоти у всесвіті».

Один мовив, *Діяти самотньо погано.*

Вона сказала:

— Звичайно. — І знову з темряви вигулькнула думка: «Тепер я вже потрапила в халепу».

Один мовив, *А отже, у вас будуть компаньйони. В цьому немає чиєїсь провини. Просто ніхто не повинен залишатися самотній. Коли ми разом, стаємо рішучіші.*

У повітрі замерехтіли порошинки.

Тіло леді Леґіжон машинально сахнулося, а коли вона зрозуміла, що відбувається, то вже й сама відступила на пару кроків.

Вона бачила людських істот на різних стадіях життя і смерті, але спостерігати, як із сирої матерії виникає тіло, було якось на диво бентежно, коли й сама перебуваєш у подібному тілі. Це був один із тих моментів, коли мислити починав шлунок, а думав він, що йому хочеться блювати.

Шість постатей сформувалися, закліпали очима й розплющили їх. Три постаті були чоловічої статі, а три —

жіночої. Вони були вбрані в аудиторські балахони відповідних людських розмірів.

Решта аудиторів подалися назад, але один мовив, *Вони підуть із вами до годинникаря, і все буде сьогодні полагоджено. Вони не їстимуть і не дихатимуть.*

«Ха!», — подумав один із маленьких голосочків, з яких складалося мислення леді ЛеГіжон.

Одна з постатей заскиглила.

— Тіло *дихатиме*, — сказала її світлість. — Ви не переконаєте його в тому, що повітря зайве.

Вона почула задушливі схлипи.

— Ви гадаєте, що ми можемо обмінюватися необхідними матеріалами з зовнішнім світом, і так, це правда, — провадила вона. — Але тіло *цього не знає*. Воно думає, що помирає. Дозвольте йому дихати.

Пролунали спазматичні вдихи й видихи.

— Зараз вам буде краще, — зронила її світлість і втішилася, коли почула внутрішній голос: «Це твої наглядачі, але ти вже сильніша за них».

Одна з постатей незграбно помацала рукою обличчя й захекано спитала:

— З ким ви розмовляєте ротом?

— З вами, — відповіла леді ЛеГіжон.

— З нами?

— Це треба пояснити...

— Ні, — заперечив аудитор. — Цей шлях небезпечний. Ми думаємо, що тіло нав'язує мозкові спосіб думання. В цьому немає чиеїсь провини. Це просто... несправність. Ми підемо з вами до годинникаря. І зробимо це зараз.

— Але не в цьому одязі, — заперечила леді ЛеГіжон. — Ви його налякаєте. Це може призвести до ірраціональних дій.

Запала мовчанка. Аудитори-во-плоті розгублено перезиралися.

— Ви мусите розмовляти ротами, — підказала леді ЛеГіжон. — Свідомість перебуває в голові.

Один мовив:

— А чим поганий цей одяг? Він простого покрою, і використовується багатьма людськими культурами.

Леді ЛеГіжон підійшла до вікна.

— Бачите людей там унизу? — запитала вона. — Ви маєте бути вбрані відповідно до міської моди.

Аудитори неохоче так і зробили, і хоч вони зберегли свою сірість, але одяг, у який вони вбралися, не привертав би тепер зайвої уваги на вулиці. Принаймні до певної міри.

— Сукні мають носити тільки ті, хто подібні на жінок, — зазначила леді ЛеГіжон.

Ширяюча сіра постать мовила, *Увага. Загроза. Одна, що називає себе леді ЛеГіжон, може давати небезпечні поради. Увага.*

— Зрозуміло, — сказав один із утілених. — Ми знаємо дорогу. Ми підемо першими.

Він нашттовхнувся на зачинені двері.

Аудитори згрудилися довкола дверей, а тоді один із них зиркнув на леді ЛеГіжон, яка усміхнулася.

— Дверна ручка, — підказала вона.

Аудитор знову повернувся до дверей, подивився на латунну ручку, а тоді обвів поглядом двері згори донизу. Вони розчинилися в порох.

— З дверною ручкою було би простіше, — сказала леді ЛеГіжон.

Цок

Осердя було оточене високими горами. Але не всі ті гори, що височіли над храмом, мали назви, бо їх було аж забагато. Лише боги мають достатньо часу для того, щоб найменувати всю гальку на пляжі, кожен камінчик, але богам бракує для цього терпцю.

Мідна Гора була доволі невелика, але достатньо велика, щоб отримати назву. Прокинувшись, Лобсанґ побачив її викривлену вершину, що нависала над меншими місцевими горами, силуети яких вирізнялися на тлі ранкової зорі.

Інколи богам бракує смаку. Вони розмальовують картини сходу й заходу сонця ідіотськими рожево-блакитними кольорами, і будь-який професійний художник зневажливо визнав би це мазаниною якогось завзятого аматора, який ніколи не бачив справжнього призахідного сонця. Це був саме такий схід сонця. Людина подивиться на такий схід сонця і скаже: «Та ж хіба під час *справжнього* сходу сонця небо може бути рожевим, як хірургічний протез?».

Хай там як, але вид був чудовий.*

Лобсанґ лежав, напівзасипаний купою сухої папороті. Єті і слід пропав.

Тут була весна. Досі ще лежав сніг, але подекуди вже виднілися клаптики голої землі і пробивалася зелень. Він роззирнувся довкола і побачив, як брунькуються листочки.

Лу-Тзе стояв подалік, дивлячись на крону дерева. Він не озирнувся, коли до нього підійшов Лобсанґ.

— Де єті?

* Хоч і позбавлений смаку.

— Він далі не пішов би. Годі сподіватися, щоб еті залишився без снігу, — прошепотів Лу-Тзе.

— Он як, — прошепотів Лобсанґ. — Е-е, а чому ми говоримо пошепки?

— Поглянь на пташку.

Вона сиділа на гілці біля чогось подібного на шпаківню і дзьобала округлий зазубрений шматочок дерева, тримаючи його кігтем.

— Мабуть, полагоджує старе гніздо, — сказав Лу-Тзе. — Не могла б такої ранньої пори року вже збудувати собі нове.

— А мені це нагадує якийсь старий ящик, — мовив Лобсанґ. Він примружився, щоб краще побачити. — Чи це старий... годинник? — додав він.

— Дивися, що дзьобає пташка, — порадив Лу-Тзе.

— Це щось подібне на... зубчасту шестірню? Але ж чому...

— Маєш добрий зір. Це, хлопче, годинникова зозуля. Молоденька, судячи з вигляду, пробує збудувати гніздечко, щоб привабити самця. Має небагато шансів... Бачиш? Переплутала цифри і почепила зігнуті стрілки.

— Птаха, яка буде годинники? Я думав, що зозуляний годинник — це годинник з механічною зозулею, яка вигулькує, коли...

— І як ти гадаєш, звідки люди набралися таких химерних ідей?

— Але ж це просто якесь чудо!

— Чому? — здивувався Лу-Тзе. — Вони ж зупиняються мало не щопівгодини, страшенно неточні, а ті бідолашні дурні самці постійно намагаються їх накрутити.

— Але ж навіть...

— Усяке трапляється в світі, — зронив Лу-Тзе. — Не варто через це зчиняти зайвий галас. Їсти щось залишилося?

— Ні. Вчора все доїли, — сказав Лобсанг. А тоді з надією додав: — Е-е... я оце чув, що ченці вищого рівня можуть житися, е-е, здобутою прямо з повітря життєвою енергією...

— Лише на планеті Ковбаса, мабуть, — озвався Лу-Тзе. — Ні, ми обійдемо Мідну Гору і знайдемо щось у долинах з тамтого боку. Ходімо, у нас мало часу.

Але достатньо часу, щоб розглядати пташку, подумав Лобсанг, дозволяючи світові довкола розчинитися в синяві, і ця думка його заспокоїла.

Було легше рухатися, коли на землі не було снігу, треба було тільки уникати химерного опору, який чинили кущі й висока трава. Лу-Тзе прошкував попереду, маючи чудернацьки барвистий і нереальний вигляд на тлі побляклого ландшафту.

Вони проминули доступ до копалень гномів, але не побачили нікого на поверхні. Лобсанг був цьому радий. Статуї, що він їх бачив учора в селах, не були небіжчиками, він знав це, вони просто застигли в різних часових швидкостях.

Лу-Тзе заборонив йому наблизитися до них, але йому це й не було потрібно. Однак відчувалося, ніби вони втручаються у щось, проминаючи ці живі статуї. Ще гірше було усвідомлювати, що вони таки *рухалися*, але дуже-дуже повільно...

Сонце ледве почало підніматися над обрієм, коли вони вже опинилися в тепліших лісах з узбічного боку гори. Ландшафт тут був не такий дикий. Це вже були радше гайочки, аніж дрімучі ліси. Прокладена звірями стежка,

якою вони йшли, перетинала струмок у тому місці, де виднілися старі, але ще не зарослі травою сліди від возів.

Лобсанг озирнувся, перейшовши вбхід потічок, і побачив, як вода поволі заливає сліди від його кроків, зберігаючи їхні обриси.

Його навчали розтинати час на засніжених полях високо в горах, як і решту послухників. Це робилося для того, щоб вони нічим собі не зашкодили, казали ченці, хоч ніхто так і не пояснив, чим саме вони могли собі зашкодити. І ось уперше Лобсанг розтинав час за межами монастиря, на природі.

І це було чудово! Птахи зависли в повітрі. Ранкові джмелі застигли над напіврозкритими квітами. Світ нагадував кришталь, виготовлений із живих істот.

Лобсанг пригальмував біля зграйки оленів, що скубали травичку, дивлячись, як найближче до нього око одного з оленів украй поволі поверталось, стежачи за хлопцем. Він бачив, як рухалася шкіра, коли м'язи під нею почали напружуватися, готуючи тварину до втечі...

— Час на перекур, — мовив Лу-Тзе.

Світ довкола Лобсанга пришвидшився. Олень зник разом із чарами цієї миті.

— Який ще перекур? — буркнув Лобсанг. Він був роздратований. Тихий і вповільнений світ був гарною потіхою.

— Ти колись бував на Останньому континенті?

— Ні. Але звідти родом бармен із «Виноградного грона». Лу-Тзе запалив свою тонесеньку цигарку.

— Це нічого не означає, — зронив він. — Усі бармени звідти. Дивна країна. З потужним джерелом часу посередині, що дуже зручно. Усе там переплутане — час і простір.

Мабуть, через те пиво. Але там гарно, що не кажи. А бачиш тепер оту країну знизу?

З одного боку галявини було стрімке урвище, де стриміли верхівки дерев, а далі простиралися латки полів, щільно затиснених поміж горами. Удалині виднілася ущелина, і Лобсангу здалося, що він навіть бачить місток понад нею.

— Не дуже це подібне на країну, — заперечив він. — Радше якесь гірське село.

— Це відьомська країна, — пояснив Лу-Тзе. — І ми там позичимо мітлу. Найшвидший засіб, щоб дістатися до Анк-Морпорка. Єдиний транспортний засіб.

— А чи не означатиме це, е-е, втручання в історію? Тобто, мене вчили, що такі речі можна робити в гірських долинах, але тут у світі...

— Так, тут це категорично заборонено, — погодився Лу-Тзе. — Бо це є Втручанням в Історію. З відьмами, до речі, треба вважати. Деякі з них бувають вельми хитрі, — він побачив вираз Лобсанґового обличчя. — Слухай, для цього ж правила й існують, розумієш? Щоб добре *подумати*, перш ніж їх порушувати.

— Але ж...

Лу-Тзе зітхнув, відриваючи кінчик цигарки.

— За нами стежать, — попередив він.

Лобсанґ роззирнувся. Довкола були тільки дерева й комахи, що дзижчали в ранковому повітрі.

— Там угорі, — уточнив Лу-Тзе.

На обламаній під час якоїсь зимової бурі кроні сосни сидів крук. Вони дивилися на нього, а він на них.

— Кавк? — кавкнув він.

— Це звичайний крук, — сказав Лобсанґ. — Їх є повно в долині.

— Він стежив за нами, коли ми зупинилися.

— У горах скрізь є круки, Підмітальнику.

— І коли ми зустрілися з еті, — наполягав Лу-Тзе.

— Тоді все ясно. Звичайний збіг. Круки так швидко не літають.

— Можливо, це не простий крук, — стояв на своєму Лу-Тзе. — У всякому разі, це не гірський крук. А низинний. Гірські круки кричуть. Вони не кавкають. Чого він так зацікавився нами?

— Трохи... химерно думати, що за нами слідкує птах, — мовив Лобсанґ.

— Коли доживеш до мого віку, почнеш звертати увагу на те, що діється в небі, — сказав Лу-Тзе. Він стенив плечима й усміхнувся. — Почнеш журитися, чи то не стерв'ятники.

Вони розчинилися в часі і зникли.

Крук настовбурчив пір'я.

— Кричуть? — крикнув він. — От чорт.

Цок

Лобсанґ помацав під солом'яним карнизом хати і відчув долонею прутики захованої там поміж очеретом мітли.

— Ми ніби крадемо, — сказав він, коли Лу-Тзе допоміг йому спуститися на землю.

— Ні, зовсім ні, — заперечив підмітальник, беручи мітлу і розглядаючи, яка вона завдовжки. — І я скажу тобі, чому. Якщо ми все полагодимо, ми покладемо її на місце на зворотному шляху, і відьма навіть не помітить, що ми позичали мітлу... а якщо полагодити не вдасться, ну, тоді вона *однак* нічого не помітить. Чесно кажучи, ті відьми

не надто опікуються своїми мітлами. Ось тільки глянь на ці прутики. Та я б навіть ставок нею не чистив! Ну, але гаразд... вертаємо годинниковий час, хлопче. Я б не наважився легіти на цій штуkenці, розтинаючи його.

Він осідлав мітлу, вхопившись за її держак. Вона легенько піднялася вгору.

— Принаймні, непогана підвіска, — оцінив він. — Умощуйся зручніше ззаду. Тримайся міцно за мітлу і не забудь щільніше обгорнутися мантією. Вітерець може бути доволі потужний.

Лобсанг сів на мітлу, і вона піднялася в повітря. Коли мітла сягнула нижніх гілок дерев довкола галявини, Лу-Тзе опинився на одному рівні з очиськами крука.

Той невдоволено заворушився й почав вертїти головою навсїбіч, намагаючись уп'ястися в підмітальника обидвома очима.

— Мені от цікаво, будеш ти кавкати чи крякати, — звернувся Лу-Тзе немовби сам до себе.

— Кряк, — крякнув крук.

— Отже, ти не той крук, якого ми бачили з того боку гори.

— Я? Та ясно, що ні, — озвався крук. — Ми тут тільки крякаємо.

— Просто перевірів.

Мітла здійнялася вище й полинула понад деревами в Осердному напрямку.

Крук настовбурчив пір'я і закліпав очима.

— Чорт! — вилаявся він. Тоді почовгав деревом туди, де сидїв Смерть Щурів.

— ПІ-ПІ?

— Чуєш, якщо ти хочеш, щоб я шпигував за ними, му-
сиш дістати мені книгу з орнітології, ясно? — буркнув
Карк. — Рушаймо, бо я ніколи їх не наздожену.

Цок

Смерть знайшов Голода в новому ресторанчику в Геної.
Той сидів самотньо в окремій кабінці й наминав качку
з брудним рисом.

— О, — зронив Голод. — Це ти.

— ТАК. МАЄМО ВИРУШАТИ. ТИ МАВ ОТРИМАТИ МОЮ
ВІСТКУ.

— Підсунь собі стілець, — просичав Голод. — Тут готу-
ють просто чудові сосиски з алігатора.

— Я СКАЗАВ, ЩО МАЄМО ВИРУШАТИ.

— Чого це?

Смерть сів на стільця й усе витлумачив. Голод слухав,
не припиняючи їсти.

— Ясно, — сказав він урешті-решт. — Дякую, але я цьо-
го разу перечекаю.

— ПЕРЕЧЕКАЄШ? ТИ Ж ВЕРШНИК!

— Так, звичайно. Але що я там загубив?

— Я ПЕРЕПРОШУЮ?

— Та ж не очікується жодного голодомору, правда? Де-
фіциту харчів *per se*? По суті?

— НУ, НІ. ОЧЕВИДНО, ЩО ПО СУТІ НЕ ОЧІКУЄТЬСЯ, АЛЕ...

— То я, так би мовити, буду там просто для меблів? Ні,
дуже дякую.

— ТИ ЗАВЖДИ ВИРУШАВ ІЗ НАМИ, — докірливо мовив
Смерть.

Голод безтурботно помахав кісткою.

— Тоді були справжні апокаліпсиси, — зронив він, обсмоктуючи кістку. — А тепер виїденого яйця не варті.

— ХАЙ ТАМ ЯК, АЛЕ ЦЕ КІНЕЦЬ СВІТУ.

Голод відсунув тарілку і розгорнув меню.

— Та ж є й інші світи, — мовив він. — Ти надто сентиментальний, Смерте. Я завжди це казав.

Смерть підвівся. Голода теж вигадали люди. Завжди були засухи й саранча, але щоб розпочалася справжня голодуха, а родючі землі обернулися в пустелі, потрібна була людська тупість і зажерливість. Голод був пихатий і зарозумілий.

— ВИБАЧ, — сказав Смерть, — ЩО ЗЛОВЖИВ ТВОЇМ ЧАСОМ.

І він самотньо вийшов на залюднену вулицю.

Цок

Мітла почала спуск до рівнин і загальмувала за кілька десятків метрів від землі.

— Ми на правильному шляху! — вигукнув Лу-Тзе, показуючи кудись уперед.

Лобсанґ побачив там унизу струнку дерев'яну вежу, обвішану якимись мудрованими ящиками. Удалині виднілася ще одна вежа, подібна у вранішньому тумані на зубочистку.

— Семафорні вежі! — крикнув Лу-Тзе. — Бачив їх колись?

— Лише в місті! — гукнув, перекрикуючи свист струменів повітря, Лобсанґ.

— Це Великий Шлях! — крикнув у відповідь підмітальник. — І так аж до самого міста, мов стріла. Нам треба просто летіти вздовж нього!

Лобсанг міцніше вчепився за держак. Снігу внизу не було, немовби весна тут давно вже розпочалася. Тому йому здавалося великою несправедливістю, що повітря тут, попри те, що сонце мало б його розігріти, було крижане і впивалося холодом у його тіло завдяки вітру, що обвівав їх у польоті.

— Тут дуже холодно!

— Так! Чи я казав тобі про комбіновані підштанки подвійної в'язки?

— Так!

— Я маю зайву пару в торбі. Зможеш одягнути їх, коли зупинимося!

— Вашу власну пару?

— Так! Не найкращу, але гарно заштопану!

— Ні, дякую!

— Вони випрані!

— Лу-Тзе?

— Так?

— Чому не можна розтинати час, коли ми на цій штуці?

Вони вже давно проминули вежу. Наступна попереду нагадувала за розміром олівчик. Чорно-білі віконниці на ящиках мерехтіли під сонцем.

— А ти знаєш, що станеться, коли розітнути час на магічному транспортному засобі, що рухається зі швидкістю в понад сто кілометрів на годину?

— Ні!

— Я теж не знаю! І не маю бажання з'ясовувати!

Цок

Ігор відчинив двері, перш ніж у них постукали вдруге. Будь-який Ігор міг би, наприклад, наповнювати землею

домовину в підвалі або налаштувати на даху блискавковідвід, проте жоден відвідувач не повинен був стукати у двері двічі.

— Швітліштъ, — пробурмотів він, схилиючи голову. Не демонструючи жодних емоцій, він подивився на шестеро постатей у неї за плечима.

— Ми прийшли перевірити, як просуваються справи, — повідомила леді Леґіжон.

— А ці пані й панове, швітліштъ?

— Мої партнери, — відповіла їй світлість, також без жодних емоцій дивлячись на Ігоря.

— Прошу шаходити, якщо ваша лашка, а я подивлюся, чи на мішці гошподар, — мовив Ігор, дотримуючись традиції, згідно з якою слуга ніколи не знає, чи є хтось удома, аж поки його господарі самі вирішать продемонструвати свою присутність.

Він штовхнув спиною двері до майстерні, а тоді прокрався нишком на кухню, де Джеремі безтурботно виливав з ложки у злив ліки.

— Ця жінка тут, — повідомив він, — і вона привела шш шшобою *юриштів*.

Джеремі простягнув перед собою руку долонею вниз і критично її роздивився.

— Бачиш, Ігоре? — сказав він. — Ось ми вже наближаємося до завершення нашої чудової роботи, і я зберігаю цілковитий спокій. Моя рука така стабільна, що хоч бери й будинок на ній будуй.

— *Юришти*, шер, — повторив Ігор, ще старанніше наголошуючи на цьому слові.

— І що?

— У наш була купа грошей, — сказав Ігор з упевненістю чоловіка, який без зайвої реклами приховав у своєму саквояжі невеличку, але відчутну кількість золота.

— І ми закінчили роботу над годинником, — зронив Джеремі, ще й далі розглядаючи руку.

— Робота була *майже* шакінчена ще кілька днів тому, — похмуро уточнив Ігор. — Якби не *швітлість*, ми ще пошавчора могли б шкориштатишя грошою.

— А коли буде наступна?

Ігор наморщив лоба і поляскав себе пару разів долоною по скроні.

— Нештабільні погодні умови наближаються ш Ушбіччя, — повідомив він. — Важко щось пообіцяти точно ш тією нешпрошумілою погодою, як тут. У мене вдома доштатньо поштавити шалішний штвп, і гроша не примушує шебе довго чекати. То що мені робити ш тими юриштами?

— Запроси їх сюди, звичайно. Нам немає чого ховати.

— Ви впевнені, шер? — перепитав Ігор, чий саквояж було вже, фактично, важко підняти однією рукою.

— *Зроби це*, Ігоре, прошу тебе.

Джеремі пригладив своє волосся, а Ігор, буркочучи собі під ніс, зник у майстерні й повернувся з гостями.

— Леді ЛеГіжон, шер. І ще якісь... люди, — представив їх Ігор.

— Гарно вас бачити, ваша світлість, — вишкірився осяжною посмішкою Джеремі. Він смутно пригадав щось прочитане колись. — Чи не представите мені ваших друзів?

Леді ЛеГіжон нервово поглянула на нього. Ну, так... люди завжди хочуть знати імена. І знову він усміхається. Тоді стає так важко *думати*.

— Містере Джеремі, це мої... партнери, — сказала вона. — Містер Чорний. Містер Зелений. Міс Коричнева. Міс Біла. Міс... Жовта. І містер Синій.

Джеремі простягнув руку.

— Приємно вас зустріти, — сказав він.

Шість пар очей витріщилися, нічого не розуміючи, на його руку.

— Тут існує звичай стискати руки, — пояснила її світлість.

Аудитори всі як один простягли руки і стиснули їх у кулак.

— Руку іншої особи, — підказала її світлість. Вона подарувала Джеремі тонкогубу посмішку. — Вони іноземці, — пояснила вона.

І ще вона помітила паніку в їхніх очах, хоч самі вони цього й не усвідомили. Ми можемо порахувати, скільки атомів у цій кімнаті, і якого вони типу, думали вони. Як може статися, щоб ми тут чогось не зрозуміли?

Джеремі спромігся схопити одну затиснуту в кулак руку.

— То ви містер...?

Аудитор занепокоєно зиркнув на леді ЛеГіжон.

— Містер Чорний, — прийшла на допомогу вона.

— Я так зрозумів, що *ми* були містер Чорний, — втрутився інший аудитор чоловічої на вигляд статі.

— Ні, ви містер Зелений.

— Ми воліємо, однак, бути містер Чорний. Ми старші, а чорний відтінок поважніший. Ми не бажаємо бути містером Зеленим.

— Тлумачення ваших імен, на мою думку, не таке важливе, — сказала леді ЛеГіжон. Вона подарувала Джеремі ще одну усмішку. — Це мої бухгалтери, — додала вона,

припускаючи, що це може виправдати більшість дивацтв, бо десь вона таке прочитала.

— Бачиш, Ігоре? — сказав Джеремі. — Це просто бухгалтери.

Ігор скривився. Якщо брати до уваги його багаж, бухгалтери можуть завдати ще більше прикрощів, аніж юристи.

— Ми могли б погодитися на Сірій, — запропонував містер Зелений.

— Одначе, ви містер Зелений. А ми містер Чорний. Це питання статусу.

— У такому випадку, — заявила міс Біла, — білий вищого статусу, ніж чорний. Чорний — це відсутність кольору.

— Зауваження слухне, — погодився містер Чорний. — Тому ми тепер будемо містер Білий. А ви будете міс Червона.

— Але ж ви попередньо визначили себе містером Чорним.

— Нова інформація свідчить про зміну точки зору. Це аж ніяк не свідчить про помилковість попередньої точки зору.

Ось і почалося, подумала леді Леґіжон. У тій темряві, якої не можуть бачити очі, Всесвіт розколюється навпіл, і ви вже живете в тій половині, що ховається за вашими очима. Варто вам отримати тіло, і ви отримуєте власне «я».

Я бачила, як помирають галактики. Спостерігала за танцем атомів. Та поки я не здобула темряву за очима, я не розуміла різниці між смертю і танцем. І ми помилялися. Якщо налити воду в глечик, вона приймає форму глечика, *але це вже більше не та ж сама вода*. Ще годину

тому вони навіть не уявляли, що матимуть імена, а тепер сперечаються щодо них...

І вони не можуть чути моїх думок!

Їй було потрібно більше часу. Звички мільярдів років не можуть остаточно зникнути лише через відчуття смаку хліба, і вона розуміла, що така божевільна життєва форма, як людство, не має права існувати. Ні, звичайно. Безперечно. Звісно.

Але їй було потрібно більше часу.

Їх треба дослідити. Так, дослідити.

Мають бути... звіти. Так. Звіти. Грунтовні звіти. Довгі, довжелезні, ґрунтовні звіти.

Обачність. Власне. Саме це слово! Аудитори це слово *любили*. Завжди відкладай на завтра те, що завтра можна буде відкласти, скажімо, на наступний рік.

Треба зазначити, що леді ЛеГіжон ще не була сама собою. Вона ще й собою, власне, не була. Інші ж шестеро аудиторів... з *часом*, так, вони почнуть так само мислити. Але *часу* не було. Якби ж то вона могла переконати їх *з'їсти* бодай щось. Це б... так, це привело б їх до тями. Але ж тут, здається, немає жодної їжі.

Але є дуже великий молоток на верстаку, і вона його *побачила*.

— Як ідуть справи, містере Джеремі? — запитала вона, прямуючи до годинника. Ігор спритно метнувся і став перед скляним стовпом, захищаючи його.

Джеремі квапливо подріботів до них.

— Ми ретельно відкалібрували всі системи...

— Шнову, — прохрипів Ігор.

— Так, знову...

— Декілька рашів, фактично, — додав Ігор.

— А тепер ми просто чекаємо сприятливих погодних умов.

— Але я думала, що ви запаслися блискавкою?

Її світлість показала на зеленаві скляні циліндри, що булькали й шипіли попід стіною майстерні. Якраз біля верстака, на якому, так, лежав молоток. І ніхто не міг би прочитати її думки! Це *сила*!

— Цього цілком вистачить для підтримки роботи механізму, але для запуску годинника потрібен, як його називає Ігор, *бустер*, — пояснив Джеремі.

Ігор показав два затискачі-«крокодили» завбільшки з його голову.

— Це правда, — підтвердив він. — Але тут рідко коли бувають нормальні грошові бурі. Я вешь чаш кажу, що треба було будувати це в Убервальді.

— У чому природа затримки? — запитав... імовірно... містер Білий.

— Нам потрібна гроза, сер. Щоб була блискавка, — пояснив Джеремі. Леді Леґіжон відступила на крок, ще трохи наблизившись до верстака.

— Ну, і що? Організуйте її, — сказав містер Білий.

— Ха, якби ж то ми були в Убервальді, швичайно...

— Це ж просто питання атмосферного тиску і електричного заряду, — сказав містер Білий. — Ви що, не можете створити таке?

У погляді, яким його змріяв Ігор, читалася недовіра, змішана з повагою.

— Ви чашом не ш Убервальду? — запитав він. А тоді зойкнув і вдарив себе у скроню.

— Гей, я це *відчув*, — вигукнув він. — Овва! Як ви це шробили? Тишк падає *каменем*!

Його чорні нігті зблиснули іскрами.

Він засяяв.

— Я шараш піду й поштавлю блишкавковідвід, — мовив він і квапливо побіг до коловороту на стіні.

Леді ЛеГіжон обернулася до решти. Цього разу вона волила б, аби вони *могли* прочитати її думки. Вона не знала, як вимовляти більшість людських проклять.

— Це *порушення правил!* — просичала вона.

— Звичайна доцільність, — заперечив містер Білий. — Якби ви не були... млявою, це вже давно можна було б зробити!

— Я рекомендувала провести додаткове дослідження!

— Це непотрібно!

— В чому проблема? — запитав Джеремі невпевненим голосом, яким він завжди говорив, коли розмова не була пов'язана з годинниками.

— Годинник ще не можна запускати! — заявила леді ЛеГіжон, не відводячи очей від решти аудиторів.

— Але ж ви *просили* мене... Ми були... Усе ж готове!

— Можуть виникнути... проблеми! Я думаю, нам потрібен ще тиждень для перевірок!

Але вона знала, що не було жодних проблем. Джеремі виготовив абсолютно досконалу річ, немовби вже й раніше змайстрував із десятків таких годинників. Леді ЛеГіжон уже ніяк не могла затримати пуск, особливо, коли Ігор стежив за нею, наче яструб.

— Яке твоє «ім'я», молода особа? — запитав у Джеремі містер Білий.

Годинникар відступив на крок.

— Джеремі, — представився він, — і я... я не розумію, містере, е-е, Білий. Годинник показує час. Годинник не

може бути *небезпечний*. Які можуть проблеми з годинником? Цей годинник *досконалий*!

— То запускайте його!

— Але її світлість...

Гучно загрюкав дверний молоточок.

— Ігорє? — покликав Джеремі.

— Так, шер? — озвався з передпокою Ігор.

— Як там опинився слуга? — запитав містер Білий, не відводячи очей від її світлості.

— Це... такий собі фокус, на який вони здатні, — пробелькотів Джеремі. — Я... я певний, це тільки...

— Це доктор Гопкінш, шер, — повідомив, заходячи з передпокою, Ігор. — Я йому казав, що ви шайняті, але...

...але доктор Гопкінс, хоч і мав м'які й делікатні манери, був також офіційним управителем Гільдії, причому вже впродовж багатьох років. Прослизнути попід рукою Ігоря не становило жодних проблем для чоловіка, який міг успішно проводити збори годинникарів, жоден із яких не був здатний синхронізувати свій час із рештою людства.

— Я просто проходив тут по справах, — сяйнув він по-смішкою від вуха до вуха, — тож мені було зовсім не важко заскочити в аптеку і взяти... О, у вас тут гості?

Ігор скривився, але треба було діяти згідно з кодексом.

— Заварити чаю, шер? — запитав він, а всі аудитори вп'ялися поглядами в доктора.

— Якого ще чаю? — обурився містер Білий.

— Дипломатичний протокол! — відрізала леді ЛеГіжон. Містер Білий завагався. Протокол — важлива річ.

— Е-е, е-е, е-е, так, — підтвердив Джеремі. — Чаю, Ігорю, прошу. Будь ласка.

— Матінко моя, та ви вже, бачу, закінчили свій годинник! — вигукнув доктор Гопкінс, явно не звертаючи уваги на таку загуслу атмосферу, що вона могла підтримувати на плаву залізо. — Який розкішний виріб!

Аудитори презирнулися, а доктор пройшов повз них і придивився до скляного циферблата.

— Справді чудова робота, Джеремі! — похвалив він, знімаючи окуляри й починаючи їх завзято протирати. — А що то за гарненьке сине сяйво?

— Це... це кришталеве кільце, — пояснив Джеремі. — Воно... воно...

— Воно закручує світло, — сказала леді ЛеГіжон. — А тоді робить діру у всесвіті.

— Справді? — здивувався доктор Гопкінс, знову надіваючи окуляри. — Яка оригінальна ідея! І звідти вигулює зозуля?

Цок

З усіх найгірших слів, які можна почути високо в повітрі, подвійний вигук «Ох-охо» поєднує, мабуть, максимальне почуття жаху, від якого злипаються кишки, з мінімальними затратами дихання.

Коли Лу-Тзе вимовив ці слова, Лобсанґ усе зрозумів без перекладу.

Він уже якийсь час стежив за хмарами. Вони ставали дедалі чорніші, густіші і зловісніші.

— Держак поколює пальці! — крикнув Лу-Тзе.

— Це тому що прямо над нами починається гроза! — заволав Лобсанґ.

— Ще пару хвилин тому небо було ясне, мов дзвіночок!

До Анк-Морпорка було вже набагато ближче. Лобсанг міг розрізнити деякі найвищі будівлі і бачив річку, що зливалася змійкою вздовж рівнини. Але на місто насувалася буря.

— Мушу приземляти цю штуковину, поки ще є можливість! — гукнув Лу-Тзе. — Тримайся...

Мітла пірнула додолу і ось уже опинилася за якийсь метр від капустиного поля. Качани зливалися в суцільну зелену смугу, мало не торкаючись Лобсангових сандалій.

Лобсанг почув ще один вигук, і хоч він не належав до *найгірших* слів, які можна почути в повітрі, був однак не надто приємним, особливо, коли звучав із вуст особи за кермом.

— А-а...

— А ви хоч знаєте, як це *зупинити*? — закричав Лобсанг.

— Щоб дуже, то ні, — вигукнув у відповідь Лу-Тзе. — Тримайся, зараз я спробую щось...

Мітла задерлася вгору, але й далі рухалася в тому самому керунку. Її прутики занурилася в капусту.

Поле було широке, тому поступово вдалося загальмувати політ, залишивши позаду борозну з характерним запахом розчавленого капустиного листа.

— Як добре ти розтинаєш час? — запитав підмітальник, вибираючись з-поміж понищених качанів.

— Доволі добре... — пробурмотів Лобсанг.

— То починай мерщій!

Лу-Тзе помчав у бік міста, розчиняючись у синяві. Лобсанг наздогнав його за якихось сто метрів, але підмітальник і далі розчинявся, дедалі тонше й тонше розтинаючи час. Його учень заскрипів зубами й понісся слідом, напружуючи всі м'язи.

Старий, можливо, й шахрує, коли йдеться про двобої, але тут усе було без жартів. Світ змінився з синього на індиговий, а тоді на чорнильну неприродну пітьму, подібну на тінь від затемнення.

Це був глибинний час. Він знав, що тут не можна залишатися надовго. Навіть, якби пощастило витримати мертвотний холод, деякі частини тіла були просто непристосовані для цього. А ще, якщо задалеко зануритися вглиб, можна померти, зашвидко випірнувши звідти...

Він, звісно, цього не бачив, жоден учень такого не бачив, але в класі висіли доволі недвозначні зображення. Життя людини могло стати страшенно, нестерпно болючим, якби його кров почала рухатися крізь час швидше за кістки. І воно б тоді довго не протривало.

— Я не можу... в такому темпі... — захекано зронив він, біжучи за Лу-Тзе у фіолетовому присмерку.

— Можеш, — відрізав підмітальник. — Адже ти спритний, так?

— Мене не... готували... до цього!

Місто наближалося.

— Нікого не готують до цього! — прохрипів Лу-Тзе. — Ти просто робиш це і з'ясуєш, що здатний до такого!

— А що стається, коли з'ясуєш, що нездатний? — запитав Лобсанг. Він відчув тепер деяку полегкість. Йому вже не здавалося, ніби його власна шкіра намагається відлущитися від нього.

— Мертві нічого не з'ясовують, — відповів Лу-Тзе. Він озирнувся на учня, і його зловісна усмішка саянула в тінях викривленою жовтозубою дугою. — Усе второпав?

— Я... я намагаюся...

— Чудово! Ну, а тепер, коли ми вже розігрілися...

Нажаханий Лобсанґ побачив, як підмітальник розчинився в темряві.

Він закликав на допомогу всі свої приховані резерви, яких, він знав, у нього вже й не залишилося. Криком наказав своїй печінці залишатися в тілі, подумав, що його мізки зараз луснуть, і кинувся з головою у вир.

Постать Лу-Тзе посвітлішала, коли Лобсанґ наздогнав його в часі.

— Ще тут? Останнє зусилля, хлопче!

— Я не можу!

— Ще й як можеш, чорт забирай!

Лобсанґ ковтнув морозного повітря й пірнув ще далі...
...туди, де світло зненацька набрало спокійного блакитного відтінку, а Лу-Тзе легенько дріботів поміж застиглими возами й нерухомими людьми довкола міської брами.

— Бачиш? Нічого складного, — сказав підмітальник. — Просто *триматися* свого, ось і все. Спокійно й наполегливо.

Це нагадувало ходіння по канату. Усе нормально, якщо не замислюватися, де ти.

— Але в усіх манускриптах написано, що після синяви, фіолету й чорноти вдаряєшся об Стіну, — мовив Лобсанґ.

— Ох, ці *манускрипти*, — озвався Лу-Тзе, але на цьому й зупинився, немовби все і так можна було зрозуміти з тону його голосу. — Це долина Циммермана, хлопче. Варто знати, що вона саме тут. Абат казав, що це якимось пов'язано з... як воно?... Ага, з граничними умовами. Щось типу... піни на гребні хвилі під час припливу. Ми на самому краю, хлопче!

— Але я можу легко дихати!

— Ага. Так не мало би бути. Але рухайся, щоб не витратити весь запас повітря довкола тіла. Старий добрий

Циммерман, скажи? Він був одним із найкращих. І він припускав, що має бути ще одне заглиблення, ще ближче до Стіни.

— А він його знайшов?

— Не думаю.

— Чому?

— Бо бачив, що з нього залишилося після вибуху. Але не журись! Ти можеш тут і далі легко розтинати час. Не мусиш про це думати. Є *інші* речі, про які треба думати! Слідкуй за тими хмарами!

Лобсанг подивився вгору. Навіть у цьому блакитно-синьому ландшафті хмари над містом були зловісними.

— Це те, що сталося тоді в Убервальді, — нагадав Лу-Тзе. — Годиннику потрібна потужна енергія. Гроза прийшла нізвідки.

— Але ж місто величезне! Як ми знайдемо тут годинник?

— Спочатку нам треба рушити до центру, — сказав Лу-Тзе.

— Чому?

— Бо якщо пощастить, нам тоді не доведеться задалеко бігти, коли вдарить блискавка.

— Підмітальнику, ніхто не зможе випередити блискавку!

Лу-Тзе обернувся і схопив Лобсанга за мантію, підтягнувши його ближче до себе.

— Тоді скажи мені, куди бігти, спритний хлопчику! — крикнув він. — Ти сам ціни собі не знаєш, цього і третім оком не уздріти! Жоден учень не був би здатний знайти долину Циммермана! На це йдуть сотні років підготовки! І ніхто не зміг би примусити веретена витанцювати під його дудку першого ж разу, коли він їх побачив! Думаєш,

я ідіот, так? Сирітка, дивна сила... хто ти такий, до біса? Мандала тебе *впізнала!* Я звичайна смертна людина, але я знаю, що буду проклятий, якщо дозволю світові вдруге зруйнуватися! Тому *допоможи мені!* Хай там що в тобі є, воно мені потрібне зараз! Використай це!

Він відпустив Лобсанга і відступив на крок. На його лисій голові пульсувала жилка.

— Але ж я не знаю, що я можу зробити для...

— *То з'ясуй, що ти можеш зробити!*

Цок

Протокол. Правила. Прецедент. *Принципи, згідно з якими все робиться.* Саме так ми чинили завжди, подумала леді ЛеГіжон. *Це і це* повинно керуватися *тим.* У цьому завжди полягала наша сила. Цікаво, чи не може це бути й нашою слабкістю?

Якби можна було вбивати поглядами, доктор Гопкінс був би вже розмазаний по стіні. Аудитори пильнували за кожним його рухом, наче коти, що побачили мишу нової породи.

Леді ЛеГіжон утілилася набагато раніше за інших. Час міняє тіло, особливо, якщо раніше в тебе його ніколи не було.

Тепер вона б не дивилася на доктора, марно лютуючи. Вона б так його відгамселила, що той і піднятися не зміг би. Що було б людянішим учинком?

Вона дещо здивовано усвідомила, що це була суто *людська* думка.

Але інші шестеро були ще зовсім зелені, молоко на губах не обсохло. Вони ще не збагнули усього рівня лукавства,

необхідного людській особі для виживання. А ще їм було непросто мислити, опинившись у маленькому темному світі за їхніми очима. Аудитори зазвичай приймали рішення, що були узгоджені з тисячами, *мільйонами* інших аудиторів.

Однак рано чи пізно вони навчаться мислити самостійно. Це може тривати якийсь час, адже спочатку вони намагатимуться вчитися один від одного.

Тим часом вони з великою підозрою дивилися на Ігорева тацю з чаєм.

— Чаювання *передбачене* протоколом, — нагадала леді ЛеГіжон. — Я наполягаю на цьому.

— Це правда? — гаркнув містер Білий доктору Гопкінсу.

— О, так, — підтвердив доктор. — І зазвичай з імбирним тістечком, — додав він з надією.

— Імбирним тістечком, — повторив за ним містер Білий. — Тістечком червоно-коричневого забарвлення?

— Так, шер, — відповів Ігор. Він показав на тарілку, що стояла на таці.

— Я б хотіла спробувати імбирне тістечко, — зголосилася міс Червона.

О, так, подумала леді ЛеГіжон, спробуй, *будь ласка*, імбирні тістечка.

— Ми не їмо і не п'ємо! — відрізав містер Білий. Він з великою підозрою подивився на леді ЛеГіжон. — Це може спровокувати хибні способи мислення.

— Але таким є звичай, — заперечила леді ЛеГіжон. — Ігнорування протоколу привертає увагу.

Містер Білий завагався. Але він швидко знайшов вихід.

— Це суперечить нашій релігії! — заявив він. — Правильно!

Це був дивовижний варіант. *Винахідливий*. І він сам до цього дійшов. Леді Леґ'їжон була вражена. Аудитори намагалися зрозуміти релігію, бо стільки речей, що не мали жодного сенсу, чинилися в ім'я релігії. Нею також можна було виправдати практично будь-які ексцентричні витівки.

Наприклад, геноцид. Порівняно з цим, відмова від чаювання була дрібничкою.

— Так, дійсно! — наполог містер Білий, повертаючись до решти аудиторів. — Хіба ж це не правда?

— Так, це не правда. Дійсно! — розгублено озвався містер Зелений.

— О? — здивувався доктор Гопкінс. — Я й не знав, що існує релігія, яка забороняє чай.

— Дійсно! — повторив містер Білий. Леді Леґ'їжон могла майже відчутти, як напружується його мозок. — Це... так, це напій... правильно... це напій... страшенно лихих богів з негативною репутацією. Це... правильно... це заповідь нашої релігії, що... так... що треба також уникати імбирних тістечок, — його чоло зіпріло. Для пересічного аудитора це було творчим актом на рівні геніальності. — Також, — поволі вимовив він, немовби читаючи текст з якогось невидимого іншим аркуша, — наша релігія... правильно!... наша релігія вимагає запустити годинник зараз! Адже... хто може знати, коли настане слухна година?

Леді Леґ'їжон ледве стрималась, щоб не заплескати в долоні.

— І справді, хто? — підтвердив доктор Гопкінс.

— Я... я цілком згоден, — сказав Джеремі, дивлячись на леді Леґ'їжон. — Я не розумію, кого ви... для чого ця

метушня... я не розумію, чому... ой, Боже... у мене так болить голова...

Доктор Гопкінс із такою спритністю зірвався з місця і запхав руку до кишені свого пальта, що аж розілляв чай.

— Ойтаксталосящодорогоюсюдяпроходивповзапштеку... — протарабанив він скоромовкою.

— Я відчуваю, ще не час запускати годинник, — сказала леді Леґґон, поволі просуваючись уздовж столу. Молоток і далі звабливо лежав на верстаку.

— Я бачу маленькі спалахи світла, докторе Гопкінсе, — раптом озвався Джеремі, дивлячись кудись перед собою.

— Тільки не спалахи світла! Тільки не спалахи! — забідкався доктор Гопкінс. Він схопив з Ігоревої таці чайну ложку, подивився на неї, викинув через плече, вилив із чашки чай, відкрив флакон із синіми ліками, розбивши його горловину об край верстака, і наповнив доверху чашку так поспішно, що розплескав на підлогу чимало рідини.

Молоток був уже за кілька сантиметрів від руки її світлості. Вона не наважувалася повернути голову, але відчувала, що він там лежить. Поки аудитори розглядали тремтячого Джеремі, вона почала сунути пальці вздовж верстака. Їй навіть не треба була рухатися з місця. Достатньо було спритно простягнути руку.

Вона бачила, як доктор Гопкінс намагається прикласти чашку до губ Джеремі. Юнак затулив лице руками і відштовхнув ліктем чашку, розливаючи на підлогу ліки.

Аж ось пальці леді Леґґон схопили держак. Вона замахнулася і кинула молоток прямисінько в годинник.

Цок

У цій війні слабша сторона зазнавала поразки. Їхні позиції були погано облаштовані, тактика безладна, стратегія безнадійна. Червона армія прорвала фронт і добивала метушливі рештки ослаблених Чорних батальйонів.

На цій галявині було місце лише для *одного* мурашника...

Смерть знайшов Війну на землі поміж трави. Той славився своїм педантизмом і увагою до найменших деталей. Війна був у всеозброєнні, але замість людських голів, які він зазвичай прив'язував до сідла, там були мурашині голівки, вусики і таке інше.

— ДУМАЄШ, ВОНИ ТЕБЕ ПОМІЧАЮТЬ? — поцікавився Смерть.

— Сумніваюся, — відповів Війна.

— АЛЕ, ЯКБИ ПОМІТИЛИ, Я ПЕВНИЙ, ЩО ВОНИ Б ЦЕ ОЦІНИЛИ.

— Ха! Єдиний у наш час пристойний театр війни, — сказав Війна. — За це я й люблю мурашок. Чортяки не вчаться, а шо?

— ПОГОДЖУЮСЯ, ЩО ОСТАННІ ЧАСИ ДОВОЛІ МИРОЛЮБНІ, — зронив Смерть.

— Миролюбні? — перепитав Війна. — Ха! Я можу вже спокійно перейменувати себе на «Пацифікацію» або «Політичне врегулювання»! А пам'ятаєш старі часи? У воїнів аж піна з рота йшла! Руки й ноги колошматили навсібіч! Оце були часи, га? — він нахилився й поплескав Смерть по спині. — Мерців у мішок, і чіпляй ярличок, а шо?

Це виглядало обнадійливо, подумав Смерть.

— ЯКЩО ВЖЕ МОВА ЗАЙШЛА ПРО ДАВНІ ЧАСИ, — обережно почав він, — Я ПЕВНИЙ, ЩО ТИ ПАМ'ЯТАЄШ ТРАДИЦІЮ ВИРУШАННЯ В ПУТЬ?

Війна спантеличено глянув на нього.

— Щось нічого не приходить у голову, старий.

— Я ВИСЛАВ КЛИЧ.

— Далі нічого не пригадую...

— АПОКАЛІПСИС? — підказав Смерть. — КІНЕЦЬ СВІТУ?

Війна тупо на нього дивився.

— Чую дзвін та не знаю де він, старий. Ніби хтось стукає в двері, а вдома нікого нема. До речі, якщо вже мова зайшла про дім... — Війна обвів поглядом останки жертв недавньої масакри, що й досі ще сіпалися. — Може, щось перекусимо?

Хащі трави довкола них ставали дедалі нижчі й менші, аж поки це вже була звичайна травичка на галявині біля будинку.

Це був стародавній довгий дім войовничих ірокезів. А де ще було б жити Війні? Проте Смерть зауважив, що дах був зарослий плющем. Він пригадав, що раніше Війна б ніколи не дозволив цьому статися, і його почав гризти черв'як тривоги.

Війна зайшов до будинку і повісив на кілок свій шолом, хоча раніше ніколи його не знімав. І на лавах довкола вогнища сиділи б воїни, а повітря було б просякнуте запахами пива й поту.

— Зі мною старий другака, любцю, — повідомив він.

Місіс Війна готувала щось на чорній чавунній плиті сучасної моделі, що була встановлена, побачив Смерть, на місті старого вогнища, а лискучі труби від неї вели до отвору на даху. Місіс невдоволено кивнула Смерті з таким виглядом, як ото дивляться дружини на пияків, яких, попри всі попередження, чоловіки несподівано приводять додому з пивбару.

— Маємо на обід кролика, — буркнула вона й додала тоном людини, яку обдурили, але яка пізніше за все поквається: — Я *сподіваюся*, що його вистачить на трьох.

Велика червона мармиза Війни насупилася.

— Хіба мені смакує кролик?

— Так, любий.

— Я думав, що люблю яловичину.

— Ні, любий. Від яловичини тобі здуває живіт.

— О, — зітхнув Війна. — А є цибулька?

— Ти не любиш цибульку, любий.

— Не люблю?

— Через твій шлунок, любий.

— О.

Війна ніяково всміхнувся Смерті.

— Маємо кролика, — повідав він. — Е-е... любцю, а я можу вирушити на Апокаліпсис?

Місіс Війна зняла з каструлі покришку і люто штурхнула щось там усередині.

— Ні, любий, — рішуче заперечила вона. — Ти завжди повертаєшся застуджений.

— Я думав, що мені, е-е, типу *подобаються* такі речі?..

— Ні, любий. Ти помиляєшся.

Хай там як, але на Смерть це справило враження. Йому ніколи навіть в голову не приходило, що можна зберігати власну пам'ять в чийсь іншій голові.

— Може, я випив би пивка? — ризикнув Війна.

— Ти не любиш пити пиво, любий.

— Не люблю?

— Ні, ти через нього потрапляєш у халепи.

— Ага. А як тоді щодо коньячку?

— Коньяк тобі не подобається, любий. Ти любиш пити вівсяний напій з вітамінами.

— Ну, так, — засмучено погодився Війна. — Я зовсім про нього забув, — він зняковіло зиркнув на Смерть. — Він досить добрий, — пробурмотів він.

— ЧИ МОЖУ Я ПОГОВОРТИ З ТОБОЮ, — запитав Смерть, — САМ НА САМ?

Війна мав спантеличений вигляд.

— Чи хотів би я пого...

— САМ НА САМ, БУДЬ ЛАСКА, — наполог Смерть.

Місіс Війна обернулася і зміряла Смерть зневажливим поглядом.

— Я розумію, я все чудово розумію, — погордливо зронила вона. — Але ти тільки посміє сказати щось таке, що підвищить йому кислотність шлунку, попереджаю тебе!

Місіс Війна колись була валькірією, пригадав Смерть. Це було додатковою підставою для того, щоб бути вкрай обережним на полі бою.

— Тебе ніколи не зваблювала перспектива одруження, старий? — поцікавився Війна, коли вона відійшла.

— НІ. КАТЕГОРИЧНО НІ. В ЖОДНОМУ РАЗІ.

— А чому ні?

Смерть розгубився. Це було так, ніби запитати в цегляного муру, якої він думки про стоматологію. Питання не мало жодного сенсу.

— Я БАЧИВСЯ З ДВОМА ІНШИМИ, — сказав він, зігнувавши це питання. — ГОЛОД НЕ ЗАЦІКАВЛЕНИЙ, А ЧУМА НАЛЯКАНИЙ.

— І що, ми вдвох проти аудиторів? — запитав Війна.

— ПРАВДА НА НАШОМУ БОЦІ.

— Згадуючи свій досвід, — мовив Війна, — я б волів не нагадувати тобі, що стається з дуже маленькими арміями, на чиему боці є Правда.

— Я БАЧИВ, ЯК ТИ Б'ЄШСЯ.

— Моя старенька правиця вже не та, що була... — пробурмотів Війна.

— ТИ Ж БЕЗСМЕРТНИЙ. ТИ НЕПІДВЛАДНИЙ ХВОРОБАМ, — сказав Смерть, але він бачив стурбований і дещо зацькований вираз очей Війни і розумів, чим це все закінчиться.

Бути людиною означало мінятися, усвідомив Смерть. І навіть Вершники... були вершниками в людській подобі. Люди надали їм певного образу, певної форми. І подібно до богів, до Зубної феї і Батька Вепра, ця форма вплинула на зміст. Їм ніколи не *стати* людьми, але вони підхопили деякі людські аспекти, немов заразливу хворобу.

Але річ була в тому, що ніщо, *ніщо* не може характеризуватися одним-єдиним аспектом. Люди уявляють собі сутність, що називається Голодом, але варто їм наділити цю сутність руками, ногами й очима, як виявляється, що Голод наділений також і мозком. А отже, він починає думати. А мозок не може *весь* час думати лише про нашестя сарани.

Знову непередбачувана поведінка. Постійні ускладнення. Усе змінилося.

«ДЯКУВАТИ НЕБЕСАМ, — подумав Смерть, — ЩО Я ЗОВСІМ НЕ ЗМІНИВСЯ І ЗАЛИШАЮСЯ ТАКИМ САМИМ, ЯКИМ БУВ ЗАВЖДИ».

І він залишився сам.

Цок

Молоток застиг на півдорозі посеред кімнати. Містер Білий підійшов і взяв його прямо з повітря.

— Справді, ваша світлість, — сказав він. — Ви думаєте, що ми не стежимо за вами? Ти, Ігоре, приготуй годинник до запуску!

Ігор подивився на нього, тоді на леді Леґіжон і знову на нього.

— Я виконую накаши лише гошподаря Джеремі, дякую вам, — заявив він.

— Якщо ви запустите годинник, настане кінець світу! — застерегла леді Леґіжон.

— Що за нісенітна думка, — заперечив містер Білий. — Курям на сміх.

— Ха-ха-ха, — слухняно підтвердили решта аудиторів.

— Мені *не потрібні* ліки! — заволав Джеремі, відштовхуючи доктора Гопкінса. — І не потрібно мені вказувати, що я маю робити. Замокніть усі!

У тиші, що запала, було чутно, як із хмар долинули розкоти грому.

— Дякую, — цього разу спокійніше вимовив Джеремі. — Маю надію, що я раціональна людина, тож і до цього всього поставлюся раціонально. Годинник — це засіб хронометражу. Я побудував ідеальний годинник, шановна пані. Тобто, шановні пані. І панове. Це революціонізує технологію вимірювання часу.

Він простягнув руку і пересунув стрілки годинника майже до відмітки, що позначала першу годину. А тоді штовхнув маятник, і той почав гойдатися.

Світ не перестав існувати.

— Бачите? Всесвіт не зупиняється навіть заради *мого* годинника, — провадив далі Джеремі. Він склав на грудях руки і сів на лаву. — Дивіться, — спокійно додав він.

Годинник тихенько цокав. Тоді щось заторохкотіло в устаткуванні довкола нього, і зашипіли великі зелені скляні трубки з кислотою.

— Ну, здається, нічого не сталося, — сказав доктор Гопкінс. — Дякувати небесам.

Блискавковідвід, розташований над годинником, почав із тріском іскритися.

— Це прокладається стежка для блискавки, — радісно повідомив Джеремі. — Ми посилаємо маленьку блискавку вгору, і отримуємо у відповідь значно більшу...

Щось рухалося в годиннику. Було чутно немовби легеньке *шкварчання*, і корпус годинника заповнило зеленкувато-синє сяйво.

— Ага, запускається каскад, — пояснив Джеремі. — Маленька процедура, коли, е-е, *традиційніший* маятниковий годинник підпорядковується Великому Годиннику, розумієте, щоб кожну секунду відкорегувати щодо абсолютно точного часу, — він усміхнувся, а його щока сіпнулася. — Колись такими будуть усі годинники, — заявив він і додав: — Зазвичай я терпіти не можу такі неточні терміни, як «за лічені секунди», однак я...

Цок

На площі точилася якась бійка. Химерні кольори розітнутого часу долини Циммермана забарвлювали цю бійку у світло-сині тони.

Здавалося, ніби двоє вартових намагалися затримати якихось бандитів.

Один бандит завис, нічим не підтримуваний, у повітрі. Інший вистрілив із арбалета, цілячись у вартового,

і стріла застигла нерухомо напівдорозі, немовби приби-
та цвяхом.

Лобсанг з цікавістю її розглядав.

— Хочеш її помацати, так? — пролунав голос за спиною
в Лобсанга. — Простягнути руку й помацати, попри все,
що я тобі казав? Слідкуй за клятим небом!

Лу-Тзе нервово курился. Відлетівши на пару сантиметрів
від нього, дим застигав у повітрі.

— Ти певний, що не відчуваєш, де це? — наполіг він.

— Скрізь довкола нас, Підмітальнику. Ми так близько,
що... ми ніби намагаємось побачити ліс, стоячи під дере-
вами!

— Гаразд, це вулиця Вправних ремісників, а ось там
Гільдія годинників, — сказав Лу-Тзе. — Я б не ризикував
заходити всередину, якщо це так близько, аж поки оста-
точно не впевнимся.

— А як щодо Академії?

— Чаклуни не настільки божевільні, щоб пробувати
таке!

— А ви хочете позмагатися у швидкості з блискавкою?

— Це можливо, якщо ми почнемо тут, у цій Долині. Блис-
кавка не аж така швидка, як думають люди.

— А ми що, чекаємо, коли з хмари вигулькне вістря
блискавки?

— Ха! І де ж це тепер здобувають освіту сучасні діти?
Спочатку з землі в повітря вдаряє перший розряд, хлопче.
Він пробиває в повітрі гарну діру для головної блискавки.
Слідкуй за спалахом. Ми маємо залишити на дорозі якомо-
га більше слідів від наших сандалій, поки він сядне хмар.
Ще трохи протримаєшся?

— Та хоч би й цілий день, — сказав Лобсанг.

— Стільки не треба. — Лу-Тзе знову обвів поглядом небо. — Можливо, я й помилився. Може, це звичайна гроза. Рано чи пізно ти...

Він замовк. Йому достатньо було побачити обличчя Лобсанґа.

— Га-разд, — поволі вимовив підмітальник. — Дай мені напрямок. Якщо не можеш говорити, покажи.

Лобсанґ упав навколішки, охопивши руками голову.

— Я не знаю... не знаю...

Над містом, за кілька кварталів від них, здійнялося срібliste сяйво. Лу-Тзе схопив хлопця за лікоть.

— Гайда, хлопче. Бігом. Швидше за блискавку, так? Га-разд?

— Так... ага, гаразд...

— Ти ж це можеш, правда?

Лобсанґ закліпав очима. Він знову міг бачити скляний будинок, що простирався понад містом блідим силуетом.

— Годинник, — хрипло вимовив він.

— Біжи, хлопче, біжи! — крикнув Лу-Тзе. — І не зупиняйся *в жодному разі*.

Лобсанґ кинувся бігти, і це було нелегко. Час розступався перед ним, але спочатку вкрай повільно, чинячи опір натиску його ніг.

З кожним кроком Лобсанґ набирав швидкості, ландшафт знову міняв кольори, а довколишній світ ще більше заповільнювався.

Мало бути ще одне часове заглиблення, казав підмітальник. Інша долина, ще ближче до нульової точки. Лобсанґ мав надію стягнути цього рівня, перш ніж остаточно втратить здатність думати. Здавалося, ніби його тіло ось-ось вибухне; він відчував, як *тріщать* його кості.

Сяйво попереду було вже напівдорозі до важких, сталевих хмар, коли він добіг до роздоріжжя й побачив, що сяйво підіймається з будинку трохи далі по вулиці.

Він озирнувся на підмітальника й побачив за кілька метрів позаду, як той падає з роззявленим ротом на землю, наче якась статуя. Лобсанг розвернувся, зосередився й дозволив часу прискоритися.

Він устиг підхопити Лу-Тзе перед самою землею. З вух старого сочилася кров.

— Я не подужаю, хлопче, — пробурмотів підмітальник. — Не зупиняйся! Біжи!

— Я допоможу! Це ніби бігти з гори!

— Але не для мене!

— Я не можу вас тут залишити!

— Не корч із себе героя! Дістанься до клятого годинника!

Лобсанг завагався. З хмар уже видобувалося розжарене вістря спрямованого вниз розряду.

Він побіг. Блискавка падала на крамничку, до якої було ще декілька будинків. Він міг бачити великого годинника, що висів над вікном.

Лобсанг ще потужніше штовхнув течію часу, і вона піддалася. Але блискавка вже сягнула залізної жердини над будинком.

Вікно було ближче, ніж двері. Він нагнув голову і стрибнув у вікно, скло розлетілося вдрузки довкола нього, застигаючи в повітрі, а виставлені на вітрині годинники почали падати й теж застигати на льоту, немовби їх полонив невидимий бурштин.

Перед ним були ще одні двері. Він схопився за ручку й потягнув її, відчуваючи шалений опір дерева, змушеного рухатися мало не зі швидкістю світла.

Двері ледве встигли прочинитися на пару сантиметрів, коли він побачив, що блискавка вже поволі струменіла жердиною прямисінько у серцевину великого годинника.

Годинник пробив один раз.

Час зупинився.

Цо...

Молочар містер Соак саме мив пляшки у зливів, коли повітря потьмяніло, а вода затвердла.

Він якийсь час дивився на неї, а тоді, з виглядом людини, яка любить експериментувати, підняв пляшку над кам'яною підлогою і випустив її з рук.

Вона й далі висіла в повітрі.

— Чорт забирай, — вилаявся він. — Що, черговий ідіот з годинником?

Те, що він зробив далі, не надто нагадувало звичайні дії молочаря. Він вийшов на центр кімнати і виконав декілька рухів руками в повітрі.

Повітря повітлішало. Вода полилася. Пляшка розбилася — хоча, коли Ронні обернувся і махнув рукою, скляні друзки знову з'єдналися до купи.

Тоді Ронні Соак зітхнув і пішов до кімнати для відстоювання вершків.

Великі чани простягалися вдалину, і якби Ронні дав змогу комусь це зауважити, відразу було б помітно, що ця далина містила в собі значно більше далини, ніж буває зазвичай у нормальних будинках.

— Покажи-но, — звелів він.

Поверхня найближчого молочного чана перетворила-ся у дзеркало, а тоді в ньому з'явилися зображення...

Ронні повернувся до молочної, зняв із гачка кашкет і рушив подвір'ям до стайні. Коли він вийшов із неї разом із конем, небо вгорі було понуре, сіре й нерухоме. Кінь був вороний, із хворобливим химерним полиском: створювалося враження, ніби його підсвічували червоним ліхтарем. Його плечі й боки були немовби всіяні червоними блискітками, що вирізнялися навіть на тлі загальної сірості.

І навіть коли його впрягли у воза, він зовсім не був подібний на тих коней, що покірно тягнуть підводи й хури, хоч люди цього не помічали, а Ронні, знову ж таки, ретельно дбав про те, щоб ніхто не звертав на це увагу.

Візок вилискував білою фарбою, позначеною де-не-де зеленими мазками.

Напис з одного боку гордо проголошував:

РОНАЛЬД СОАК, стерильний молочар. *Засновано*

Було, мабуть, дивно, що люди ніколи не цікавилися: «А коли ж саме засновано?». Бо якби вони поцікавилися, відповідь була б дуже непростюю.

Ронні відчинив вхідну браму, і візок, торохкочучи ящиками з молоком, викотився в позачасову мить. Жажіття, подумав він, це ж просто справжнісінька змова, щоб зашкодити малому бізнесу.

Лобсанг Лудд отямився, почувши, ніби щось клацало й вертілося. Він був у п'їтмі, але вона неохоче підкорилася його руці. Здавалася оксамитовою, та й була такою. Він закотився під одну з вітрин.

Щось пульсувало у нього в районі поперека. Він обережно простягнув туди руку й виявив, що то обертається у своїй клітці портативний Зволікатор.

Отже...

Що ж воно сталося? Він існував у позиченому часі. Мав у розпорядженні, можливо, годину, або й того менше. Але міг його розітнути, отже...

Ні. Щось підказало йому, що спроба зробити це з часом, збереженим у пристрої, який виготовив Ку, була б фатальною. Йому відразу уявилося, ніби його шкіру відділяють лічені сантиметри від сповненого лезами бритв усесвіту.

Отже... одна година або й набагато менше. Але ж він міг би накрутити веретено, правильно?

Ні. Ручка була ззаду. Він міг би накрутити лише *чиесь інше* веретено. Дякую тобі, Ку, за твої експериментальні моделі.

А міг би він його зняти тоді? Ні. Ремені були невід'ємною частиною веретена. Без них різні частини його тіла рухалися би з різною швидкістю. Подібного результату можна було б досягти, якби заморозити людське тіло до твердого стану, а тоді штовхнути це заледеніле тіло донизу кам'яними сходами.

Відкрити ящик цвяходером, який усередині ящика...

Через щілину у дверях сочилося зеленкувато-синє сяйво. Він підступив на крок і почув, що веретено раптом пришвидшилося. Це означало, що воно позбувалося часу, і це було *погано*, якщо в розпорядженні залишалася лише година, а то й набагато менше.

Він відступив на крок від дверей, і Зволікатор знову почав клацати розмірено.

Отже...

Лу-Тзе був десь на вулиці, і в нього було веретено, яке також мало автоматично включитися. У цьому позачасовому світі він був єдиною особою, що могла покрутити ручку.

Скло, розбите ним під час стрибка у вікно, утворило довкола отвору щось подібне на велику іскристу квітку. Він простягнув руку, щоб торкнутися одного уламка. Той заворушився, мов жива істота, порізав Лобсангові палець, а тоді почав падати на землю, зупинившись лише тоді, коли вийшов за межі поля, що оточувало тіло юнака.

Не торкайся людей, застерігав Лу-Тзе. Не торкайся стріл. Не торкайся речей, які рухаються, таким є правило. Але скло...

...але скло, в нормальному часі, розліталося в повітрі. Воно й далі було наділено енергією, так?

Він обережно проминув скло і спробував відчинити вхідні двері до крамнички.

Дерев'яні двері рухалися вкрай поволі, опираючись неймовірній швидкості.

Лу-Тзе на вулиці не було. Але за кілька сантиметрів над землею, якраз над тим місцем, де був старий, висіло щось нове. Щось таке, чого там не було раніше.

Хтось із власним портативним часом побував тут, кинув цю штуку і рушив далі, перш ніж вона впала на землю.

Це була маленька скляна баночка, забарвлена часовими ефектами в синій колір. Цікаво, якою енергією вона зараз наділена? Лобсанг склав до купи долоні, обережно підчепив її знизу й підняв угору, відчувши поколювання й раптову вагу баночки, коли поле веретена відреагувало на неї.

Аж ось повернулися справжні її кольори. Баночка була молочно-рожева, хоч її скло було радше прозоре, а рожевим був її вміст. Паперова покритка була розмальована поганенькими друкованими зображеннями невірогідно бездоганних полуниць довкола вигадливих літер, що склалися в наступний напис:

Рональд Соак, стерильний молочар.

ПОЛУНИЧНИЙ ЙОГУРТ

«Свіжий, мов ранкова роса»

Соак? Йому *знайоме* це ім'я! Це той чоловік, який доставляв молоко Гільдії! До речі, добре і свіже молоко, на відміну від водянистої зеленкуватої бурди, яку постачали інші молочарі. Усі вважали його дуже надійним постачальником. Однак, надійний або ні, він був лише молочарем. Ну, гаразд, нехай і *дуже добрим* молочарем, але якщо зупинився час, чому тоді...

Лобсанг розпачливо роззирнувся довкола. Вулиця й далі була заповнена людьми й возами. Ніхто з них не рухався. Ніхто й *не міг* рухатися.

Але щось *пробігло* ринвою. Щось подібне на щура в чорній мантії пробігло там на задніх лапках. Воно подивилося на Лобсанга, і він побачив там не голову, а череп. І цей череп був вельми життєрадісний.

Слово III-III проявилось в його мозку без того, щоб прозвучати у вухах. Тоді щур стрибнув на бруківку і подрібтів кудись вуличкою.

Лобсанг рушив за ним услід.

Наступної миті хтось схопив його ззаду за шию. Він спробував вивільнитися і усвідомив, що під час сутичок занадто покладався на своє вміння розтинати час. До того ж у особи, що його схопила, була дуже міцна хватка.

— Я просто хочу впевнитися, що ти не вчиниш якоїсь дурниці, — пролунав голос. Це був жіночий голос. — Що це в тебе на спині?

— Хто ти?..

— Згідно з протоколом, — заявив голос, — у таких ситуаціях запитання ставить та, хто схопила тебе за горло мертвою хваткою.

— Е-е, це Зволікатор. Е-е, він зберігає час. Хто...

— О, боже, ти знову за своє. Як тебе звати?

— Лобсанґ. Лобсанґ Лудд. Чуєте, чи не могли б ви мене накрутити, будь ласка? Це терміново.

— Звісно. Лобсанже Лудд, ти легковажний та імпульсивний і заслуговуєш на ідіотську і безглузду смерть.

— Що?

— А ще до тебе повільно все доходить. Ти мав на увазі цю ручку?

— Так. У мене закінчується час. А *тепер* я можу запитати, хто ви така?

— Міс Сюзен. Не рухайся.

Він почув за спиною неймовірно приємний звук накручування годинникового механізму Зволікатора.

— Міс Сюзен? — перепитав він.

— Так мене називають більшість моїх знайомих. А тепер я тебе відпускаю. Мушу тільки додати, що намагання вчинити якусь дурницю не принесе бажаного ефекту. Крім того, я зараз єдина особа в світі, котра може виявити бажання ще раз покрутити ту ручку.

Хватка послабилася. Лобсанґ поволі обернувся.

Міс Сюзен виявилася доволі тендітною жінкою у строгому чорному вбранні. Її біляве з чорною смужкою волосся оточувало їй голову осяйним ореолом. Але найбільше в ній вражало... вражало все, усвідомив Лобсанґ, усе від виразу її обличчя до пози, яку вона обрала. Деякі люди опиняються на задньому плані. Міс Сюзен опинялася на передньому плані. Вона впадала у вічі. Усе, що було за її спиною, здавалося другорядним тлом, фоном, заднім планом.

— Закінчив? — запитала вона. — Усе роздивився?

— Вибачте. А чи *ви* бачили старого чоловіка? Вбраного подібно до мене? З такою самою штукаю на спині?

— Ні. Тепер моя черга. Чи маєш ти ритм?

— Що?

Сюзен округлила очі.

— Гаразд. Чи маєш ти музику?

— Не тут, ні!

— І дівчини ти, очевидно, не маєш, — зробила висновок Сюзен. — Кілька хвилин тому я бачила тут Старого Бідуна. Раджу тобі на нього не нарватися.

— Це *хтось* такий, що міг би забрати мого товариша?

— Сумніваюся. Крім того, Старий Бідун радше «щось», аніж «хтось». Хай там як, але тут є зараз набагато гірші за нього істоти. Навіть бабаї сховалися під землю.

— Чуєте, час зупинився, так? — запитав Лобсанґ.

— Так.

— А чому ж ви розмовляєте тут зі мною?

— Мене важко назвати створінням часу, — відповіла Сюзен. — Я ним користаюся, але не мушу в ньому існувати. Нас таких є декілька.

— Типу згаданого вами Старого Бідуна?

— Власне. А ще є Батько Вепр, Зубна Фея, Піщаний Чоловік, така ось публіка.

— Я думав, це міфічні істоти?

— І що? — Сюзен визирнула на вулицю.

— То ви не такі?

— Я так розумію, що ти не зупинив годинник, — сказала міс Сюзен, озираючи вулицю.

— Ні, я... не встиг. Мабуть, мені не треба було повертатися, щоб допомогти Лу-Тзе.

— Я перепрошую? Ти мчав, щоб запобігти кінцю світу, а тоді зупинився, щоб допомогти якомусь старому? Ти... просто *герой!*

— О, я б не сказав, що був ге... — Лобсанг затнувся на півслові. Вона не сказала «Ти герой», маючи на увазі «Ти справжня зірка»; вона це сказала таким тоном, яким люди кажуть «Ти справжній ідіот».

— Я часто бачу таких, як ти, — провадила Сюзен. — Знаєш, герої мають дуже дивні стосунки з елементарною математикою. Якби ти розбив годинник *перед* тим, як він пробив, усе було б добре. А тепер світ зупинився, на нас здійснено вторгнення, і ми, можливо, всі загинемо лише тому, що ти зупинився для надання комусь помочі. Тобто дуже шляхетний учинок і таке інше, але також дуже-дуже... людський.

Вона вжила це слово, явно маючи на увазі «безглуздий».

— Маєте на увазі, що для порятунку світу потрібні бездушні шельми, які все холоднокровно розраховують? — огризнувся Лобсанг.

— Холоднокровний розрахунок стає в пригоді, мушу зізнатися, — зазначила Сюзен. — Ну, а тепер, може, ходімо й поглянемо на той годинник?

— Навіщо? Шкоди вже заподіяно. Якщо ми тепер його розіб'ємо, це тільки погіршить справи. Крім того, е-е, веретено біля нього почало дуріти, і я, е-е, я відчув...

— Що треба остерігатися, — договорила за нього Сюзен. — Добре. Обережність не завадить. Але я хотіла б де-що перевірити.

Лобсанг намагався взяти себе в руки. Ця дивна жінка мала такий вигляд, ніби точно знала, що вона робить... ніби точно знала, що *будь-хто* робить... та й, зрештою, який у нього був вибір? Тут він згадав про баночку з йогуртом.

— А це щось означає? — запитав він. — Я впевнений, що ця штука з'явилася на вулиці вже після зупинки часу.

Вона взяла баночку й оглянула її.

— О, — недбало зронила вона. — Це ж Ронні тут був, так?

— Ронні?

— Ой, та його всі знають.

— Що це має означати?

— Скажімо так, якщо твого товариша знайшов *він*, то з товаришем усе буде добре. Мабуть, буде добре. Принаймні краще, ніж якби його знайшло щось інше. Слухай, зараз не час турбуватися лише про когось одного. Холодний розрахунок, ясно?

Вона вийшла на вулицю. Лобсанг рушив услід. Сюзен йшла так, немовби вулиця була її власністю. Забирала в кожен провулочок і дверний отвір, але зовсім не як потенційна жертва, що остерігається нападників. Лобсангу

здавалося, ніби вона була розчарована тим, що не знайшла нічого небезпечного в тих закутках.

Вона наблизилася до крамнички, ступила крок усе-редину, але зупинилася на мить, розглядаючи завислу в повітрі квітку, утворену розбитим склом. З її виразу було помітно, що все це її анітрохи не здивувало, і що вона бачила в житті значно цікавіші речі. Тоді вона рушила далі й зупинилася біля внутрішніх дверей. Крізь щілину й далі сочилося сяйво, але було воно тепер дещо тьмяніше.

— Заспокоюється, — зронила вона. — Не повинно бути аж так погано... але там є двоє людей.

— Хто саме?

— Зачекай-но, я відчиню двері. І будь обережний.

Двері рухалися вкрай повільно. Лобсанґ зайшов у майстерню вслід за дівчиною. Веретено почало набирати швидкість.

Годинник посеред кімнати сяяв так сліпуче, що боляче було дивитися.

Та він однак не відводив погляду.

— Він... він саме такий, яким я його уявляв, — вимовив він. — Це шлях до...

— Не підходь до нього, — застерегла Сюзен. — Це непевна смерть, повір мені. Будь уважний.

Лобсанґ закліпав очима. Він явно не міг збагнути останні пару речень.

— Що ви сказали?

— Сказала, що це непевна смерть.

— Вона що, гірша за певну смерть?

— Набагато. Дивися, — Сюзен підняла з підлоги молоток і легенько наблизила його до годинника. Він почав

вібрувати в її руці, і вона ледь чутно вилаялася, коли він вислизнув з її пальців і щез. А перед цим довкола годинника утворилося невеличке кільце, що скорочувалося і могло бути подібним на молоток, якби його зробити дуже пласким і зігнути в коло.

— Чи ти розумієш, що сталося? — запитала вона.

— Ні.

— Я теж. А тепер уяви себе тим молотком. Непевна смерть, зрозумів?

Лобсанг подивився на двох застиглих людей. Один був середнього зросту і мав відповідну кількість кінцівок та інших додатків, що свідчили про приналежність до людської раси, а отже, цю приналежність можна було, мабуть, не піддавати сумніву. Він дивився на годинник. Також це робила інша постать чоловіка середніх літ з переляканим обличчям, що й далі тримав у руках чашку з чаєм, а також, наскільки міг бачити здалеку Лобсанг, тістечко.

— Той, який ніколи б не переміг у конкурсі краси, навіть якби був єдиним конкурсантом, це Ігор, — повідомила Сюзен. — А іншим гостем є доктор Гопкінс з Гільдії годинникарів.

— Тож ми принаймні знаємо, хто виготовив годинника, — сказав Лобсанг.

— Не думаю. Майстерня містера Гопкінса розташована за кілька кварталів звідси. І він виготовляє всілякі нові й екстравагантні моделі годинників для химерних і вибагливих клієнтів. Це його спеціальність.

— Тоді його зробив той... Ігор?

— Та де там, ні! Ігорі є професійними слугами. Вони ніколи не роблять нічого самі.

— Ви стільки всього знаєте, — мовив Лобсанґ, а Сюзен тим часом кружляла довкола годинника, немов борчиня, що вичікує момент для вдалого виконання прийому.

— Так, — погодилась вона, не повертаючи голови. — Знаю. Перший годинник зламався. А цей працює. Той, хто його створив — справжній геній.

— Лихий геній?

— Важко сказати. Не бачу жодних ознак.

— Яких ще ознак?

— Ну, явною підказкою був би напис «Ха-ха-ха!!!!» збоку, ти так не думаєш? — запитала вона, округливши очі.

— Я вам тільки заважаю, так? — запитав Лобсанґ.

— Ні, зовсім ні, — озвалася Сюзен, придивляючись тепер до верстака. — Тут немає нічого. Гадаю, він міг налаштувати таймер. Щось типу будильника...

Вона замовкла.

Взяла до рук довгий гумовий шланг, намотаний на гак біля скляних банок, і пильно його оглянула. Тоді пожбурила його в кут, дивлячись на нього так, ніби ніколи в житті нічого подібного не бачила.

— Нічого не кажи, — неголосно звеліла вона. — У них дуже загострені відчуття. Просто обережно обійди ті великі скляні чани в тебе за спиною і намагайся зробити це якомога непримітніше. І роби це Вже.

Останнє слово пролунало з якимись дивними обертонами, і Лобсанґ відчув, як його ноги почали рухатися, майже без його свідомого контролю.

Двері трохи відхилилися, і увійшов якийсь чоловік.

Його обличчя вирізнялося тим, подумав пізніше Лобсанґ, що його неможливо було запам'ятати. Він ще ніколи не бачив обличчя, якому бракувало жодних примітних

рис. Там був і ніс, і рот, і очі, і були вони цілком бездоганні, але однак вони якимось чином не поєднувалися в *обличчя*. Були просто частинами чогось, що не було цілісним. Якщо й були чимось, то хіба що ликом статуї, яка мала гарний вигляд зовні, але *внутрішньо* була порожня.

Поволі, немовби *думаючи*, як мають рухатися м'язи, цей чоловік повернувся і глянув на Лобсанга.

Лобсанг відчув бажання розітнути час. Веретено застережливо загуло в нього на спині.

— Гадаю, що цього вже досить, — сказала Сюзен, ступаючи вперед. Чоловіка перекутило. Його живіт отримав удар ліктем, а тоді її долоня так міцно схопила його за підборіддя, що його ноги відірвалися від землі, а тіло вдарилося об стіну.

Коли він упав, Сюзен щосили лупнула його по голові гайковим ключем.

— Можемо тепер йти, — сказала вона недбало, немовби щойно просто впорядковувала якісь розкидані папери. — Нас більше ніщо тут не тримає.

— Ви його *вбили*!

— Звичайно. Він не людська істота. Я такі речі... відчуваю. Передалося мені у спадок. До речі, піди й забери той шланг. Швидше.

Позаяк у руках у неї й далі був гайковий ключ, Лобсанг так і зробив. Принаймні спробував це зробити. Шланг, який вона пожбурила в куток, заплутався і утворив купу вузлів, немов гумове спагеті.

— Мій дідусь називає це зловмисністю, — сказала Сюзен. — Локальна ворожість існуючих речей до неіснуючих завжди збільшується, коли поблизу опиняється аудитор. Вони просто не годні стриматися. Тест зі шлангом

дуже надійний в такому випадку, як стверджує один знайомий мені щур.

Щур, подумав Лобсанґ, а тоді запитав:

— А що таке аудитор?

— Вони не відчувають кольорів. Не розуміють їх. Дивись, як він одягнений. Сірий костюм, сіра сорочка, сірі черевики, сіра краватка, *все сіре*.

— Е-е... е-е... а може, це хтось просто намагався бути дуже крутим?

— Ти так гадаєш? Ну, то ми небагато втратили, — зронила Сюзен. — І ти однак помиляєшся. Дивись.

Тіло розкладалося. Це був швидкий, позбавлений крові процес, подібний на сухе випаровування. Тіло просто перетворилося на хмарку пороху, яка розсіялася і зникла. Але останні кілька пригорщів утворили, лише на пару секунд, знайому форму. Вона теж зникла з ледь чутним шелестом-криком.

— Це був *дгланґ*! — вигукнув він. — Лиховісний дух! Селяни в долинах захищаються від них амулетами! Але я думав, що це звичайне марновірство!

— Ні, це гарновірство, — уточнила Сюзен. — Тобто, вони справжні, але мало хто в них вірить. Здебільшого всі вірять у те, що несправжнє. Діється щось дуже дивне. Вони тепер скрізь, і в них з'явилися *тіла*. Так не повинно бути. Нам треба знайти того, хто змайстрував годинника...

— Е-е, а хто така *ви*, міс Сюзен?

— Я? Я... шкільна вчителька.

Вона побачила, що він дивиться на гайковий ключ, який вона й далі тримала в руках, і знизала плечима.

— Під час шкільних перерв усяке може статися, так? — мовив Лобсанґ.

Усе пропахло молоком.

Лу-Тзе випростався й сів.

Це була велика кімната, і він опинився на столі посеред неї. На дотик відчувалося, що поверхня столу була оббита залізом. Стіни були заставлені штабелями маслоробок, а біля мийки завбільшки з ванну вишикувалися великі металеві чани.

Крім молочного, були ще й інші запахи — антисептиків, добре вичищеної деревини, а також ледь відчутний душок коней.

Пролунали чийсь кроки. Лу-Тзе квапливо ліг горілиць і заплющив очі.

Він почув, як хтось увійшов до кімнати. Цей хтось насвистував собі під ніс і був, скоріше всього, чоловічої статі, адже впродовж свого довгого життя Лу-Тзе ніколи ще не чув, щоб будь-яка жінка насвистувала так сишло й уривчасто.

Свист наблизився до столу, якусь мить залишався там, а тоді рушив до мийки. Свист затих, а натомість хтось натиснув на ручку насоса.

Лу-Тзе розплющив одне око.

Чоловік, який стояв біля мийки, був доволі невисокого зросту, тож стандартний фартух із синьо-білими смугами, що був на ньому, майже сягав підлоги. Схоже було, що він мив пляшки.

Лу-Тзе звисив ноги зі столу, роблячи це настільки безшумно, що рухи будь-якого пересічного *ніндзя* звучали б порівняно з цим наче бравурний духовий оркестр, і обережно торкнувся сандаліями підлоги.

— Краще себе почуваете? — поцікавився той чоловік, не повертаючи голови.

— О, е-е, так. Нормально, — відповів Лу-Тзе.

— Я собі подумав, що то за бідолашний лисий чернець, — сказав чоловік, піднявши пляшку ближче до світла, щоб перевірити, чи вона чиста. — Має на спині якусь заводну штуковину, і йому явно не пощастило. Бажаєте чайочку? Чайник вже гріється. Маю масельце з молочка яка.

— Молочка яка? Я й далі в Анк-Морпорці? — Лу-Тзе подивився на стійку з черпаками неподалік. Той чоловік і далі не озирався.

— Гм-м. Цікаве питання, — зронив мийник пляшок. — Можна сказати, що ви *нібито* в Анк-Морпорці. То не бажаєте молочка яка? Я маю ще коров'яче молочко або козяче, верблюдяче, лам'яче, коняче, котяче, собаче, дельфіняче, китяче або крокодиляче — на ваш вибір.

— Що? Крокодили не дають молока! — заперечив Лу-Тзе, хапаючи найбільший черпак. Той цілком безшумно знявся з гачка.

— Я ж не казав, що його легко добути.

Підмітальник стиснув у долоні черпак.

— Де це я опинився, приятелю? — запитав він.

— Ви в... молочарні.

Чоловік біля мийки вимовив останнє слово зловісно, ніби це був якийсь «замок жажіть», поставив чергову пляшку на підставку для сушки, а тоді, далі стоячи спиною до Лу-Тзе, підняв руку. Всі пальці були стиснуті, крім середнього, який стирчав.

— Знаєте, що це таке, ченцю? — запитав він.

— Це не надто дружній жест, приятелю, — його долоня міцно стискала важкий черпак. Лу-Тзе траплялося використовувати й менш зручні види зброї.

— Ой, яке поверхове тлумачення. Ви ж уже не першої молодості, ченцю. Я бачу, що ви прожили не одне століття. Скажіть, що це таке, і знатимете, хто такий я.

Холодне повітря молочарні стало ще холоднішим.

— Це ваш середній палець, — сказав Лу-Тзе.

— Тьху! — зронив чоловік.

— Тьху?

— Так, тьху! Ви ж маєте мозок. Напружте його.

— Слухайте, з вашого боку було гарно...

— Вам відомі таємні знання, що їх усі шукають, ченцю, — мийник пляшок зробив паузу. — Та ні, я навіть припускаю, що вам відомі доступні знання, ті, що приховані у всіх на виду, і яких практично ніхто не шукає. Хто я такий?

Лу-Тзе придивився до самотнього пальця. Стіни молочарні потьмяніли. Холод пробирав до кісток.

Його мозок почав шалено працювати, і за справу взявся бібліотекар пам'яті.

Це не було якесь нормальне місце, і це не був якийсь нормальний чоловік. Палець. Один палець. Один із п'яти перстів на... Один із п'яти. Один із *П'яти*. Слабке відлуння древньої легенди вимагало уваги.

П'ять мінус один буде чотири.

Один залишився.

Лу-Тзе дуже обережно повісив черпак назад на гачок.

— Один із П'яти, — вимовив він. — П'ятий з Чотирьох.

— Нарешті. Я ж бачив, що ви освічений.

— Ви були... ви були тим одним, який залишив їх, перш ніж вони стали відомими?

— Так.

— Але ж... це молочарня, і ви маєте пляшки!

— І що? Я ж мусив якось згаяти час.

— Але ж... ви були П'ятим вершником Апокаліпсису! — вигукнув Лу-Тзе.

— І я можу закластися, що мого імені ви не пам'ятаєте. Лу-Тзе завагався.

— Ні, — зізнався він. — Не думаю, що я будь-коли його чув.

П'ятий вершник повернувся до нього обличчям. Мав чорні очі. Чорні-чорнісінькі. Лискучі, чорні, без жодних білків.

— Мене, — сказав П'ятий вершник, — звати...

— Як?

— Мене звати Ронні.

Позачасовість немовби скувала все кригою. На морі замерзли хвилі. Птахи застигли в повітрі. Світ завмер.

Але не стих. Лунало бриніння, неначе хтось провів пальцем по обідку величезного келиха.

— *Ходімо вже*, — наполягла Сюзен.

— Ви чуєте це? — запитав, зупинившись, Лобсанг.

— Для нас немає різниці...

Вона штовхнула Лобсанга назад у тінь. Посеред вулиці раптом виник з нічого й почав крутитися сірий балахон аудитора. Повітря довкола нього сповнилося порохом, з якого утворився спочатку циліндр, а тоді якась людиноподібна постать, що трохи нетвердо трималася на ногах.

Якусь мить вона розгойдувалася туди-сюди. Поволі підняла руки й роздивилася їх, повертаючи сюди й туди. А тоді рішуче й цілеспрямовано кудись покрокувала. Згодом до неї долучилася інша постать, вигулькнувши на вулицю з бічного провулка.

— Це щось на них не подібно, — сказала Сюзен, коли та пара завернула за ріг. — Вони щось задумали. Ходімо за ними.

— А що з Лу-Тзе?

— А що з ним? Скільки, ти казав, йому років?

— Він каже, що вісімсот.

— Такого големи руками не візьмеш. З Ронні йому цілком безпечно, якщо тільки бути насторожі і не сперечатися. Ходімо.

Вона рушила далі вулицею.

До аудиторів долучалися інші, петляючи поміж застиглих возів і нерухомих людей уздовж вулиць, що вели, як виявилось, до площі Сатор, одного з найбільших відкритих майданів міста. Був базарний день. Біля яток скупчилися мовчазні й нерухомі постаті. Але поміж них снували сірі силуети.

— Їх тут сотні, — сказала Сюзен. — Усі людиноподібні, і здається, зібралися тут на якусь зустріч.

Містер Білий втрачав терпіння. Досі він навіть не усвідомлював, що в нього воно є, адже, якщо вже на те пішло, він сам по собі був *зразком* терпіння й витримки. Але тепер він просто відчував, як воно немовби випаровується. Це було дивне відчуття, начебто його голова перегрілася. А хіба може бути *гарячою* думка?

Масове скупчення втілених аудиторів нервово спостерігало за ним.

— Я містер Білий! — повідомив він нещасному новому аудитору, що опинився перед ним, і аж здригнувся від здивування, що залишився живим, вимовивши цей особовий

займенник. — Ти *не можеш* також бути містером Білим. Бо це призведе до плутанини.

— Але нам уже бракує кольорів, — утрутився містер Фіолетовий.

— Цього не може бути, — заперечив містер Білий. — Є безконечна кількість кольорів.

— Але не так багато назв, — сказала міс Сіро-Брунатна.

— Це неможливо. У кожного кольору має бути назва.

— Ми змогли знайти тільки сто три назви відтінків зеленого, перш ніж колір ставав помітно синім або жовтим, — сказала міс Малинова.

— Але ж кількість відтінків безмежна!

— Проте кількість назв обмежена.

— Цю проблему треба вирішити. Додай це до списку, міс Коричнева. Мусимо назвати кожен можливий відтінок.

Одна з аудиторок жіночої статі була розгубленою.

— Я не можу все запам'ятати, — сказала вона. — І я не розумію, чому ви наказуєте.

— Якщо не рахувати віровідступниці, я тут найстарший зі всіх утілених.

— Лише на кілька секунд, — зауважила міс Коричнева.

— Це неістотно. Старшинство є старшинством. Це доконаний факт.

Це був доконаний факт. До фактів аудитори ставилися з пошаною. А ще містеру Білому був відомий той факт, що понад сімсот доволі незграбних аудиторів тинялися зараз містом.

Містер Білий мусив зупинити це нескінченне зростання втілень, коли дедалі більше його одноплемінників прибували до цього проблемного місця. Це ставало занадто

небезпечним. Віровідступниця продемонструвала, зазначив він, що людське тіло примушує розум мислити загрозливим чином.

Потрібно бути вкрай обережним. Це було фактом. Тільки ті, хто довів здатність витримати цю процедуру, повинні отримувати дозвіл на втілення й завершення справи. Це було фактом.

Аудитори шанували факти. Принаймні досі. Міс Коричнева відступила на крок.

— Хай там як, — сказала вона, — але бути тут небезпечно. Я вважаю, що нам треба розвітлітися.

Містер Білий виявив, що його тіло само на це відреагувало. Воно випустило з рота певну кількість повітря.

— І залишити речі незвіданими? — запитав він. — Незвідані речі небезпечні. Ми тут багато чому вчимося.

— Те, чому ми вчимося, не має жодного сенсу, — заперечила міс Коричнева.

— Що більше ми вчимося, то більше з'являється сенсу. Немає нічого, що ми не здатні зрозуміти, — заявив містер Білий.

— Я не розумію, чому я зараз відчуваю бажання зробити так, щоб моя рука здійснила різкий контакт із вашим обличчям, — сказала міс Коричнева.

— Саме це я й мав на увазі, — повідомив містер Білий. — Ти цього не розумієш, і тому це небезпечно. Виконай дію, і ми дізнаємося більше.

Вона його вдарила.

Він схопився рукою за щоку.

— Виникли мимовільні думки про уникнення повторної дії, — пояснив він. — А також відчуття жару. Цікаво, що тіло немовби самостійно продукує процес мислення.

— А в мене, — повідомила міс Коричнева, — мимовільні думки пов'язані з задоволенням вкупі з певним побоюванням.

— Ми вже вчимося більше про людських істот, — сказав містер Білий.

— З якою метою? — запитала міс Коричнева, чиї відчуття побоювання посилюються від вигляду викривленого обличчя містера Білого. — Для нас вони вже не є суттєвим фактором. Час закінчився. Вони вже викопні істоти. Під вашим оком сіпається шкіра.

— Це невідповідна думка, і в цьому твоя провина, — сказав містер Білий. — Вони існують. Ось чому нам необхідно дослідити їх якомога детальніше. Я бажаю продовжити експеримент. Моє око функціонує ідеально.

Він узяв з ринкової ятки сокиру. Міс Коричнева відступила ще на один крок.

— Мимовільні думки, пов'язані з побоюванням, різко посилюються, — сказала вона.

— Але ж це просто грудка металу на шматку дерева, — зазначив містер Білий, піднімаючи сокиру. — Ми ж бачили ядра зірок. Ми дивились, як палають світи. Ми спостерігали за агонією простору. Чим таким ця сокира може занепокоїти нас?

Він замахнувся. Удар вийшов незграбний, а людська шия виявилася набагато міцнішою, ніж усім здається, проте шия міс Коричневої вибухла кольоровими порошинками, і аудиторка впала.

Містер Білий обвів поглядом найближчих до нього аудиторів, і всі вони відсахнулися.

— Чи ще хтось волів би випробувати цей експеримент? — запитав він.

Усі хором квапливо відмовилися.

— Добре, — сказав містер Білий. — Ми вже багато чому навчилися!

— Він відрубав їй голову!

— Не кричи! І не вистромлюй *власну* голову! — просичала Сюзен.

— Але ж він...

— Гадаю, вона знає! Та й не вона, а воно. І він теж воно.

— Що відбувається?

Сюзен відступила в тінь.

— Я не... *цілком* упевнена, — мовила вона, — але гадаю, що вони спробували зробити собі людські тіла. Вийшли цілком пристойні копії. А тепер... вони починають поводитися, як люди.

— Ви називаєте *оце* людським поведженням?

Сюзен зміряла Лобсанґа сумним поглядом.

— Ти, мабуть, не часто буваєш серед людей, ні? Мій дідусь каже, що коли розумна істота приймає людську подобу, вона починає *думати* як людина. Форма визначає суть.

— То це були дії розумної істоти? — здивувався Лобсанґ, який ще й досі не міг відійти від шоку.

— Ти не тільки не буваєш серед людей, але й історію не читаєш, — похмуро ствердила Сюзен. — Тобі відоме прокляття перевертня?

— Хіба недостатнє прокляття просто бути перевертнем?

— Вони так не думають. Але якщо занадто довго перебувають у вовчій шкурі, то так і залишаються вовками, —

сказала Сюзен. — Вовча подоба дуже... потужна, розумієш? І хоч розум залишається людським, вовча суть пролазить носом, вухами, лапами. Про відьом знаєш?

— Ми, е-е, вкрали в однієї з них мітлу, щоб дістатися сюди, — зізнався Лобсанг.

— Справді? То вам тоді ще пощастило, що настав кінець світу, — вишкірилася Сюзен. — Так ось, деякі з найкращих відьом володіють певним трюком, який вони називають Запозиченням. Вони проникають у розум тварини. Дуже корисна річ. Але важливо знати, коли треба забратися геть. Якщо занадто довго бути качкою, можна так і залишитися нею. Тямущою, можливо, качкою, з деякими дивними спогадами, та все ж таки качкою.

— Поетові Гогі колись наснилося, ніби він став метеликом, а коли він прокинувся, то прорік: «Я чоловік, якому приснилося, що він метелик, чи я метелик, якому сниться, що він чоловік?», — спробував підтримати розмову Лобсанг.

— Справді? — жваво озвалася Сюзен. — І ким він виявився?

— Що? Ну... хто його зна?

— А як він писав свої вірші? — запитала Сюзен.

— Пензликом, звичайно.

— І він не пурхав скрізь, залишаючи в повітрі насичені інформацією візерунки або відкладаючи яєчка на капустяному листі?

— Ніхто такого не згадував.

— Тоді, ймовірно, він був чоловіком, — сказала Сюзен. — Цікавий приклад, але він нам не дуже допомагає. Хіба що припустити, що аудиторам сниться, ніби вони люди, і цей сон реальний. А ще їм бракує уяви. Як моему дідусеві, до

речі. Вони можуть зробити досконалу копію будь-чого в світі, але не здатні створити щось *нове*. Тому, на мою думку, вони зараз починають з'ясовувати, що означає насправді бути людиною.

— І що ж це означає?

— А те, що значно менше себе контролюєш, ніж тобі здається, — вона знову обережно придивилася до натовпу на площі. — Чи тобі щось відомо про особу, яка змайструвала годинник?

— Мені? Ні. Не дуже...

— А як ти тоді знайшов це місце?

— Лу-Тзе припустив, що годинник мають робити тут.

— Справді? Непоганий здогад. Ви навіть знайшли потрібний будинок.

— Я, е-е, це я знайшов будинок. Я, е-е, знав, що він там, де маю бути я. Звучить по-дурному?

— О, так. Дзвенять дзвіночки і щебечуть синички. Хоча, можливо, так воно й було. Ось і я також завжди знаю, де маю бути. А зараз де б ти мав бути?

— Хвилиночку, — сказав Лобсанг. — А ви хто така? Зупинився час, світ віддано на поталу... казкам і почварам, а тут собі походжає шкільна вчителька?

— З такою найнадійніше, — зронила Сюзен. — Ми не полюблюємо дурниць. Та й я вже казала тобі. Я успадкувала певні таланти.

— Типу існування поза часом?

— Це один із них.

— Дивний талант для вчительки!

— Але придається для виставлення оцінок, — спокійно зазначила Сюзен.

— А ви хоч людина?

— Ха! Так само, як і ти. Хоч не стану заперечувати, що ховаю парочку скелетів у родинній шафі.

Вона це сказала якимось двозначним тоном...

— Це ж не був звичайний фразеологізм? — відверто запитав Лобсанг.

— Ні, не був, — погодилася Сюзен. — А ця штука в тебе на спині. Що станеться, коли вона перестане вертітися?

— Мені тоді забракне часу.

— Ага. Отже, той факт, що вона вповільнилася і зупинилася, коли аудитор хизувався своїм володінням сокирою, не відіграє значної ролі?

— Вона не крутиться? — запанікувавши, Лобсанг спробував стягнути власної спини, перекрутившись у результаті дзигою.

— Бачу, в тебе є також приховані таланти, — вишкірилася Сюзен, притулившись до стіни.

— Будь ласка! Накрутіть мене знову!

— Гаразд! Ти є...

— *Це й першого разу зовсім не було смішно!*

— Це правда, в мене немає доброго почуття гумору.

Вона схопила його за руки, коли він намагався дістати ремені веретена.

— Тобі це *не потрібно*, розумієш? — наполягла вона. — Це просто мертвий вантаж! Повір мені! І *не здавайся!* Ти твориш власний час! І не питай, як саме.

Він нажахано подивився на неї.

— Що відбувається?

— Усе гаразд, усе *гаразд*, — якомога терпляче вимовила Сюзен. — Ці речі завжди спочатку шокують. Коли це сталося зі мною, нікого поруч не було, тож вважай, що тобі ще пощастило.

— А що сталося з вами?

— Я з'ясувала, ким був мій дідусь. І не питай мене. А тепер зосередься. Де ти мав би бути?

— Е-е, е-е... — Лобсанг роззирнувся. — Е-е... деś там, я гадаю.

— Не хочу навіть питати, звідки ти це знаєш, — мовила Сюзен. — Тим паче, що це в протилежний бік від тієї юрби.

Вона усміхнулася.

— Будь оптимістом, — додала вона. — Ми молоді, у нас ще море часу попереду... — вона закинула на плече гайковий ключ. — Ходімо відірвемося.

Якби ще існувала така річ, як час, то лише через пару хвилин після того, як пішли Сюзен і Лобсанг, до майстерні з бундючним виглядом забрела низесенька, сантиметрів п'ятнадцять заввишки, постать у накидці. Услід за нею залетів крук, який всівся на дверях і з великою підозрою почав розглядати сяючий годинник.

— Мені він видається небезпечним, — сказав він.

— ПІ-ПІ? — озвався Смерть Щурів, наближаючись до годинника.

— Ні, не намагайся корчити з себе героя, — застеріг Карк.

Щур підійшов ще ближче, подивився на годинник з виразом «що-більші-такі-штуки-то-гучніше-падають», а тоді цосили вдарив його косою.

Або принаймні спробував це зробити. Щось зблиснуло, коли лезо торкнулося годинника. На якусь мить Смерть Щурів став чорно-білим невиразним кільцем довкола нього, а тоді щез.

— Казав тобі, — озвався крук, чистячи собі пір'я. — Можу битися об заклад, що ти зараз почуваш себе містером Дурком, правда?

— ...а тоді я подумав, чи є якась робота, де можуть придатися мої таланти? — сказав Ронні. — Час для мене лише ще один напрямок. І тоді я подумав, що всім потрібне свіже молочко, так? І всі воліли б, щоб його доставляли зранку.

— Краще, звісно, ніж мити вікна, — погодився Лу-Тзе.

— Я за це взявся лише після того, як їх винайшли, — повідомив Ронні. — Перед тим я працював садівником. Додати ще прогірклого масельця яка?

— Будьте ласкаві, — подякував Лу-Тзе, простягаючи чашку.

Лу-Тзе було вісімсот років, ось чому він вирішив перепочити. Який-небудь герой на його місці зірвався б на ноги, метнувся б у припишкле місто, а тоді...

Отож-бо й воно. А тоді герой почав би думати, що ж йому робити далі. Вісімсотрічний життєвий досвід навчив Лу-Тзе, що все, що стається, залишається сталим. Воно може залишатися сталим в іншій системі координат, якщо вже бути абсолютно точним, але його не можна зробити несталим, таким, що не сталося. Годинник пробив, і час зупинився. Пізніше знайдеться якесь вирішення. А тим часом, горнятко чаю й розмова з його безтурботним рятівником може тільки прискорити настання цього моменту. Адже, зрештою, Ронні не був звичайним пересічним молочарем.

Лу-Тзе давно вже дотримувався думки, що нічого не стається безпричинно, за винятком хіба що футболу.

— У вас тут усе справжнє, Ронні, — похвалив він, роблячи ковточок. — Бо тим маслом, яке нам підсовують тепер, навіть воза не змастиш.

— Це все порода, — пояснив Ронні. — Я дістаю це від високогірних стад, що паслися шістсот років тому.

— Будьмо, — підняв угору чашку Лу-Тзе. — Але кумедно трохи. Маю на увазі, якщо сказати людям, що спочатку було *п'ять* Вершників Апокаліпсису, а тоді один їх залишив і став молочарем, це викликало б здивування. Усі б питали, чому ви...

На якусь мить у Ронні спалахнули сріблом очі.

— Творчі розходження, — прохрипів він. — Егоїзм, самозакоханість. Дехто може сказати... Але ні, не хочу про це говорити. Бажаю їм усього найкращого, звісно, нехай щастить.

— Звичайно, — погодився Лу-Тзе з непроникним виразом обличчя.

— І я з великим інтересом слідкував за їхніми кар'єрами.

— Не сумніваюся.

— А знаєте, що згадку про мене видалили навіть із офіційної історії? — запитав Ронні. Він підняв долоню, і в ній з'явилася книга. На вигляд новесенька.

— Це було *раніше*, — повідомив він з кислою міною. — Книга Ома, пророцтва Тобруна. Зустрічали його колись? Такий високий, бородатий, з тенденцією безпричинно хихотіти?

— Це ще переді мною, Ронні.

Ронні подав йому книжку.

— Перше видання. Гляньте-но другий розділ, сьому строфу, — порадив він.

І Лу-Тзе прочитав: «І Ангел у білих шатах розгорнув Залізну книгу, і з'явився *п'ятий* вершник у колісниці з палаючого льоду, і було ламання законів і розривання угод, і юрба заволатала: «О, Господи, для нас настало лихо!».

— Це був я, — гордо прорік Ронні.

Лу-Тзе перевів погляд на восьму строфу: «І я побачив немовби кроликів, різнокольорових і в основному з картатими візерунками, що кружляли і вертілися, і лунали звуки якихось великих солодково-сиропних речей».

— Цієї строфи вже не було в наступному виданні, — сказав Ронні. — Дуже схильний до всіляких візій, старушок Тобрун. Отці-засновники омніанізму могли брати й перемішувати все, що забажали. У ті дні, звичайно, все було в новинку. Смерть був Смертю, *звичайно*, але решта були насправді лише Місцевим Неврожаєм, Мордобоем і Вітрянкою.

— А ви?.. — наважився спитати Лу-Тзе.

— Публіка вже більше не цікавилася мною, — пояснив Ронні. — Принаймні так мені сказали. У ті дні ми виступали лише перед дуже маленькими аудиторіями. Якесь там нашестя сарани, пересохлий ставок у якогось племені, вибух вулкану... Ми задовольнялися будь-якими нагодами виступити. І для п'ятох забракло місця, — він шморгнув. — Так мені сказали.

Лу-Тзе відставив чашку.

— Що ж, Ронні, було дуже приємно побалакати з вами, але час... час, як бачите, не поспішає.

— Ага. Чув про це. На вулицях панує Закон, — у Ронні знову спалахнули очі.

— Закон?

— *Дгланг*. Аудитори. Знову збудували скляний годинник.

— Ви це *знаєте*?

— Послухайте, нехай я не належу до Грізної Четвірки, але мої очі й вуха завжди відкриті, — сказав Ронні.

— Але ж це кінець світу!

— Ні, не кінець, — спокійно заперечив Ронні. — Усе й далі на місці.

— Але нікуди не рухається!

— Ну, це вже не мої проблеми, — зронив Ронні. — Я працюю з молочком і молочними продуктами.

Лу-Тзе озирнув сяючу чистотою молочарню, лискучі пляшки й маслоробки. Чудова робота для позачасової особи. Молоко буде завжди свіжим.

Він знову подивився на пляшки, і в його голові промайнула мимовільна думка.

Вершники мали людську подобу, а люди марнославні. Уміння скористатися людською марнославністю само по собі було різновидом бойового мистецтва, а Лу-Тзе вже здавна вдосконалював себе у володінні ним.

— Можу закластися, що я знаю, хто ви такий, — заявив він. — І можу вирахувати ваше справжнє ім'я.

— Ха. Ніколи в житті, ченцю, — відрізав Ронні.

— Я не чернець, а простий підмітальник, — спокійно уточнив Лу-Тзе. — Лише підмітальник. Ви їх назвали Законом, Ронні. Бо ж має бути закон, правильно? Вони встановлюють правила, Ронні. А вам же потрібні правила, хіба не так?

— Я працюю з молочком і молочними продуктами, — повторив Ронні, але його око сіпнулося. — І з яечками за

домовленістю. Це добрий і стабільний бізнес. Я думаю про те, щоб залучити більше працівників до крамнички.

— Навіщо? — здивувався Лу-Тзе. — Вони ж не матимуть, що робити.

— І ще треба розширити асортимент сирів, — провадив Ронні, не дивлячись на підмітальника. — Попит на сири зростає. І ще я думав завести семафорну адресу, люди зможуть присилати замовлення, буде великий попит.

— Всі правила перемогли, Ронні. Нічого більше не рухається. Немає нічого непередбаченого, бо нічого не відбувається.

Ронні сидів, дивлячись у порожнечу.

— Я бачу, Ронні, що ви знайшли свою нішу, — заспокоїливо мовив Лу-Тзе. — І у вас тут усе, як з голочки, хто б у цьому сумнівався. Я припускаю, що решта хлопців були б насправді раді знати, що у вас тут усе прекрасно. Лише одна річ, е-е... Чому ви мене врятували?

— Що? Ну, це був мій благочестивий обов'язок...

— Ви П'ятий вершник, містере Соаче. Благочестивий обов'язок? — хоча, подумав Лу-Тзе, ви дуже довго були в людській подобі. Ви *хочете*, щоб я це вирахував... Ви цього *хочете*. Тисячі років отакого життя. Воно примусило вас ховатися, мов равлик, у своїй шкаралупі. Ви буде постійно чинити мені опір, але ви хочете, щоб я витягнув із вас ваше ім'я.

У Ронні спалахнули очі.

— Я опікуюся собі подібними, Підмітальнику.

— І я один із таких?

— У вас є... певні вартісні риси.

Вони дивилися один на одного.

— Я відведу вас туди, де і знайшов, — сказав Ронні Соак. — Це все. Бо тих інших речей я більше не практикую.

Аудитор лежав горілиць із роззявленим ротом. Вряди-годи він видобував із себе слабенькі звуки, подібні на ко-машиний писк.

— Спробуй ще раз, містере...

— Темний Авокадо, містере Білий.

— Це справжній колір?

— Так, містере Білий! — ствердив містер Темний Авокадо, хоч сам не був у цьому певний.

— Спробуй тоді ще раз, містере Темний Авокадо.

Вкрай неохоче містер Темний Авокадо простягнув руку до рота постаті, що лежала горілиць. Коли його пальці були вже за кілька сантиметрів від губ, ліва рука постаті явно з власного бажання метнулася і міцно стисла ці пальці. Було чутно, як тріснули кості.

— Я відчуваю неймовірний біль, містере Білий.

— Що там у роті, містере Темний Авокадо?

— Схоже, що це зварений і виброджений зерновий продукт, містере Білий. Неймовірний біль не вщухає.

— Харчовий продукт?

— Так, містере Білий. Відчуття болю доволі відчутне в цей момент.

— Хіба я не видав наказ про заборону будь-якого їджен-ня, пиття або інших непотрібних експериментів з сенсор-ним апаратом?

— Видали, містере Білий. Відчуття неймовірного болю, про яке я вже згадував раніше, стає просто нестерпним. Що мені тепер робити?

Поняття «наказів» було для аудиторів ще однією новою і незнайомою концепцією. Вони звикли до колегіальних рішень, які приймалися лише тоді, коли вичерпувалися всі можливі варіанти уникнення будь-яких дій стосовно

певного питання. Рішення, ухвалені всіма, були рішеннями, ухвалені ніким зокрема, що, відповідно, виключало будь-яку можливість звинувачень.

Але тіла розуміли накази. Це явно було тим, що робило людей людьми, а отже, аудитори погодилися з цим явищем, прагнучи його дослідити. Та й вибору, якщо на те пішло, в них не було. Їх опановували різноманітні відчуття, коли їм давав розпорядження чоловік з холодною зброєю в руках.

Просто дивовижно, наскільки плинно імпульс консультуватися й дискутувати трансформувався в настирне бажання робити те, чого вимагає зброя.

— Ти можеш переконати його відпустити твою руку?

— Здається, він непритомний, містере Білий. Його очі налиті кров'ю. Він продукує ледь чутні звуки, подібні на зітхання. Але його тіло, схоже, рішуче налаштоване не віддавати хліб. Чи не міг би я знову наголосити на питанні нестерпного болю?

Містер Білий підкликав жестом двох інших аудиторів. Доклавши значних зусиль, вони спромоглися вивільнити з мертвої хватки пальці містера Темного Авокадо.

— Нам буде потрібно глибше вивчити це явище, — зазначив містер Білий. — Віровідступниця про це згадувала. Містере Темний Авокадо?

— Так, містере Білий?

— Чи відчуття болю зберігаються?

— Я відчуваю, що моя рука гаряча й холодна водночас, містере Білий.

— Як дивно, — зронив містер Білий. — Я бачу, що нам треба буде ретельніше дослідити біль, — містер Темний Авокадо відчув, як маленький голосочок в нього на

потилиці зарепетував від однієї думки про це, а містер Білий тим часом провадив: — Які ще є інші харчові продукти?

— Нам відомі назви трьох тисяч сімсот дев'ятнадцяти таких продуктів, — доповів містер Синьо-Фіолетовий, виходячи вперед. Він став експертом з таких питань, і це було ще однією новинкою для аудиторів. Раніше в них ніколи не було експертів. Те, що знав один, знали всі. Якщо ж один знав щось невідоме іншим, це робило його так званою особистістю. Особистості могли помирати. Але це також надіяло їх силою й вартісністю, а це означало, що їм було *не* так уже й легко й померти. Тут було над чим поміркувати і, подібно до деяких інших аудиторів, його обличчя вже опанувало цілу низку всіляких посіпувань і посмикувань, реагуючи на намагання його розуму впоратися з усіма думками.

— Назви один із них, — звелів містер Білий.

— Сир, — спритно відповів містер Синьо-Фіолетовий. — Скіслий продукт лактації великої рогатої худоби.

— Ми знайдемо трохи сиру, — сказав містер Білий.

Їх проминули троє аудиторів.

Сюзен визирнула з дверей.

— Ти *певний*, що ми на правильному шляху? — запитала вона. — Ми залишаємо центр міста.

— Це шлях, яким я маю йти, — відповів Лобсанґ.

— Гарзд, але мені не подобаються ці вузькі вулички. Я не люблю *ховатися*. Я не з тих, що постійно ховаються.

— Так, я це помітив.

— Що там попереду?

— Задня стіна Королівського музею мистецтв. З другого боку там Брод-Вей, — сказав Лобсанґ. — Цим шляхом нам треба йти.

— Для чоловіка з гір ти добре тут орієнтуєшся.

— Я тут виріс. Знаю також п'ять різних способів проникнути в музей. Я був раніше злодієм.

— А я колись могла проходити крізь стіни, — сказала Сюзен. — Не думаю, що зможу це зробити, коли зупинився час. Якимось чином я ніби втратила цей дар.

— А ви справді могли пройти крізь суцільну стіну?

— Так. Це родинна традиція, — озвалася Сюзен. — Ходімо, пройдемо крізь музей. Там принаймні навіть у найкращі часи мало кого побачиш.

Короля в Анк-Морпорку не було вже багато століть, але палаці збереглися. Місто може обійтися без короля, але от просторими залами з високими гарними стінами воно може користатися ще багато років після того, як монархія залишиться тільки у спогадах, а саму будівлю перейменують на Виставку досягнень народного господарства.

Крім того, хоч останній міський король і не був зображений на полотні олійними фарбами, — враховуючи, особливо, той факт, що він був обезголовлений, після чого ніхто не має найкращого вигляду, навіть курдупель-король, — усі погоджувалися, що він зібрав доволі гарну колекцію мистецьких творів. Навіть міські простолюдини захоплювалися такими роботами, як «Три великі рожеві жінки і шматочок марлі» Караваті або «Чоловік з великим фіговим листком» Мове, а крім того, місто з такою древньою історією, як Анк-Морпорк, накопичило безліч усілякого мистецького сміття, і щоб не захаращувати вулиці, потребувало якогось громадського горища, де все це

можна було зберігати. І ось таким чином вистачило лише пари кілометрів плюшевого червоного канату і кількох літніх чоловіків в уніформі, що скеровували відвідувачів до «Трьох великих рожевих жінок і шматочка марлі», для народження Королівського музею мистецтв.

Лобсанґ і Сюзен квапливо крокували мовчазними залами. Подібно до клубу «Фіджет», було важко зрозуміти, зупинився тут час чи ні. Його плин у будь-якому випадку був майже невідчутний. Ченці Ой-Донгу вважали це цінним ресурсом.

Сюзен зупинилася, побачивши величезну картину в золотій рамці, що займала цілу стіну довгого коридору, і тихо вимовила:

— О...

— Що це?

— «Битва під Ар-Гашем» Бліца, — пояснила Сюзен.

Лобсанґ подивився на облуплену, брудну фарбу і жовтаво-коричневий лак. Збляклі кольори потьмяніли, утворивши десятки багnistих відтінків, але крізь них просвічувалося щось люте і зловісне.

— Це що, десь у Пеклі? — запитав він.

— Ні, це було древнє місто в Хапонії, тисячі років тому, — відповіла Сюзен. — Але Дідусь казав, що люди дійсно перетворили це в Пекло. Бліц збожеволів, малюючи цю картину.

— Е-е, але грозові хмари йому добре вдалися, — зронив Лобсанґ, ковтнувши слину. — Гарні, е-е, світлотіні...

— Подивися, хто з цих хмар з'являється, — підказала йому Сюзен.

Лобсанґ примружив очі, щоб краще побачити потріскані купчасті хмари і скам'янілу блискавку.

— О, так. Чотири вершники. Їх часто можна бачити в...

— Добре порахуй, — не дослухала його Сюзен.

Лобсанґ вирячив очі.

— Там двоє...

— Не будь дурним, там п'ят... — почала вона, а тоді простежила за його поглядом. Його зацікавило не мистецтво.

Двоє аудиторів квапливо віддалялися від них, прямуючи до Порцелянкової кімнати.

— Вони від нас тікають! — вигукнув Лобсанґ.

Сюзен схопила його за руку.

— Не зовсім так, — заперечила вона. — Вони завжди радяться! Для цього їх має бути троє! І вони зараз повернуться, тому *поспішаймо!*

Вона смикнула його руку й заволокла хлопця до наступної галереї.

В дальньому кінці виднілися сірі постаті. Сюзен і Лобсанґ побігли далі повз запарошені гобелени до ще однієї величезної старовинної зали.

— О, боги, це ж зображення трьох величезних рожевих жінок лише з... — почав був Лобсанґ, пробігаючи повз картину.

— Не відволікайся, чуєш? Тут був коридор до головного входу! Це місце аж *кишить* аудиторами!

— Але ж це просто стара художня галерея! Тут для них нічого немає, що вони тут могли знайти?

Вони пригальмували на слизьких мармурових плитах. Широкі сходи вели вгору до наступного поверху.

— Ми тут опинимося в пастці, — застеріг Лобсанґ.

— Довкола є балкони, — мовила Сюзен. — Ходімо! — Вона поволокла його сходами вгору, а тоді крізь арку. Після чого зупинилася.

Галереї були заввишки в декілька поверхів. Відвідувачі могли дивитися з другого поверху вниз, на перший. І там унизу було видно вельми заклопотаних аудиторів.

— Що вони там роблять *зараз*, чорт забирай? — прошепотів Лобсанг.

— Я думаю, — похмуро припустила Сюзен, — що вони поцінують Мистецтво.

Міс Мандаринова була роздратована. Її тіло ставило їй дивні вимоги, а довірена їй робота просувалася вкрай погано.

Рама, в якій раніше була картина сера Роберта Плювачки «Застряглий у річці фургон», стояла притулена до стіни перед нею.

Вона була порожня. Голе полотно лежало акуратно скручене поруч. Перед рамою, ретельно складені за розміром, височіли купки пігментів. Декілька десятків аудиторів розщеплювали їх на молекули, з яких вони склалися.

— Далі нічого? — запитала вона, проминаючи їх.

— Ні, міс Мандаринова. Поки що тільки відомі молекули й атоми, — відповів один аудитор, голос якого легенько тремтів.

— То, може, це пов'язано з пропорціями? Молекулярним балансом? Фундаментальною геометрією?

— Ми продовжуємо...

— Покваптеся!

Решта присутніх у галереї аудиторів, що діловито скупчилися перед тим, що колись було картиною і, фактично, й далі залишалося нею, оскільки в кімнаті досі були

присутні всі її складники-молекули, підняли на мить голови, а тоді знову зосередилися на своїй роботі.

Міс Мандаринова ставала дедалі лютішою, бо ніяк не могла зрозуміти, що саме її розлючує. Однією з причин було, мабуть, те, що містер Білий, доручаючи їй це завдання, якось дивно на неї *подивився*. Для будь-якого аудитора було незвичним явищем, коли на нього дивилися — адже жодному аудитору майже ніколи не приходило в голову дивитися на іншого аудитора, бо всі аудитори мали однаковісінський вигляд — а ще для них була незвичною думка про те, що хтось може повідомити щось виразом свого обличчя. Або взагалі мати обличчя. Або мати тіло, що так дивно реагує на вираз чийогось обличчя, і яке в цьому випадку належало містеру Білому. Коли він на неї отак *подивився*, вона відчула несамовите бажання роздряпати його мармизу.

Що було абсолютно без жодного сенсу. Жоден аудитор не повинен відчувати чогось подібного стосовно іншого аудитора. Жоден аудитор не повинен відчувати чогось подібного стосовно *будь-чого*. Жоден аудитор узагалі не повинен нічого *відчувати*.

Вона ж *відчувала* лють. Вони втратили стільки сил і можливостей. Було цілковитим безглуздом комунікувати рухами окремих ділянок шкіри, а щодо язика... *Блерк-к-к...*

Наскільки їй було відомо, впродовж усього існування всесвіту жодному аудитору не довелося відчувати щось подібне до *блерк-к-к*. А це жалюгідне тіло постійно давало нагоди для *блерк-к-к*. Вона могла залишити його будь-якої миті, але... частина її самої не хотіла цього робити. Весь час було це жахливе бажання зачекати ще секундочку і ще.

А ще вона відчувала голод. І це також було без жодного сенсу. Шлунок був мішечком для перетравлювання їжі. Він не повинен був *командувати*. Аудитори могли чудово виживати, обмінюючись молекулами з навколишнім середовищем і використовуючи будь-яке місцеве джерело енергії. Це було фактом.

І от спробуйте переконати в цьому шлунок. Вона відчувала його. Він там сидів і бурчав. Від неї постійно чогось *домагалися* її внутрішні органи. Чому це... чому це... чому вони взагалі відтворили ті внутрішні органи? *Блерк-к-к*.

З неї було вже досить. Вона хотіла... вона хотіла... вона хотіла самовиразитися, прокричавши якісь, якісь, якісь жахливі слова...

— Безлад! Веремія!

Решта аудиторів нажахано озирнулися.

Але цих слів було замало міс Мандариновій. Вони просто не мали тієї сили, як колись. Повинно було бути щось гірше. Ага, ось воно...

— Органи! — гаркнула вона, втішена, що знайшла на решті потрібне слово. — На що це ви... органи, вилупили очі? — додала вона. — Мерщій до роботи!

— Вони все розбирають на частини, — прошепотів Лобсанг.

— Типові аудитори, — пояснила Сюзен. — Гадають, що саме так можна все з'ясувати. Знаєш, я їх *ненавиджу*. Справді.

Лобсанг зиркнув на неї скоса. Монастир не був одностатевим закладом. Тобто, він був таким, але офіційно ніколи таким не визнавався, просто думка про можливість

перебування там жінок ніколи не виникала навіть у тих мізках, що мали здатність мислити в шістнадцяти вимірах.

А от у Гільдії злодіїв розуміли, що дівчата були принаймні не гірші за хлопців у всіх злодійських починаннях — наприклад, він завжди тепло згадував свою однокласницю Стефу, яка могла красти кишенькові гроші з задньої кишені і лазити по стінах краще за будь-якого найманого вбивцю. З дівчатами йому було цілком комфортно. Але Сюзен його лякала до смерті. Було таке враження, ніби якесь приховане місце в її нутрі аж вирувало від люті, яку вона зовсім не стримувала при вигляді аудиторів.

Він пригадав, як вона вдарила одного з них гайковим ключем. Вона тоді тільки ледь помітно й зосереджено нахмурилася, немовби впевнюючись, що виконала свою роботу належним чином.

— То ми йдемо? — відважився запитати він.

— Глянь-но на них, — мовби й не чула його Сюзен. — Тільки аудитор може розібрати картину на складники, щоб з'ясувати, що робить її мистецьким твором.

— Там ціла купа білого пороху, — сказав Лобсанґ.

— «Чоловік з великим фіговим листком», — недбало уточнила Сюзен, пильно приглядаючись до сірих постатей. — Вони й годинник розберуть, шукаючи, де в нього цок.

— А як ви знаєте, що це «Чоловік з великим фіговим листком»?

— Я просто пам'ятаю, де він стояв, тільки й того.

— Ви, е-е, цікавитесь мистецтвом? — ризикнув запитати Лобсанґ.

— Я знаю, чим я цікавлюся, — відповіла Сюзен, не відводячи погляду від заклопотаних сірих постатей. — Ось зараз мене найбільше цікавить, де взяти зброю.

— Нам краще звідси піти...

— Ці *байстрюки* влазять тобі в голову, якщо їх не зупинити, — сказала Сюзен, не рухаючись. — І починаєш раптом думати «Має бути закон», або «Зрештою, не я складаю правила», або...

— Я справді думаю, що нам краще забратися звідси, — обережно запропонував Лобсанґ. — І я так думаю, бо дехто з них уже піднімається сходами.

Вона рвучко повернула до нього голову.

— То чого ти тоді стоїш? — відрізала вона.

Вони забігли крізь ще одну арку до галереї з керамікою, озирнувшись лише тоді, коли сягнули найдальшого кінця. Їх переслідували троє аудиторів. Вони не бігли, але в їхніх синхронізованих кроках відчувалася якась жаклива невідворотність типу нікуди-ви-від-нас-не-дінетесь.

— Гаразд, біжимо сюди...

— Ні, нам треба *сюди*, — заперечив Лобсанґ.

— Це не той шлях, яким нам треба йти! — гаркнула Сюзен.

— Не той, але там є напис «Зброя й обладунки»!

— І що? Ти вмієш користуватися зброєю?

— *Ні!* — гордо заперечив Лобсанґ, а тоді збагнув, що вона могла це неправильно витлумачити. — Розумієте, мене вчили битися без...

— Можливо, там для мене знайдеться якийсь меч, — буркнула Сюзен й рішуче рушила далі.

Коли в галереї з'явилися аудитори, їх було вже більше, ніж троє. Сіра юрба зупинилася.

Сюзен знайшла собі меча, що був серед експонатів ага-тійської зброї. Він притупився від бездіяльності, але його лезо люто виблискувало.

— Біжимо далі? — запитав Лобсанг.

— Ні. Вони нас легко впіймають. Не знаю, чи зможемо їх тут убити, але принаймні змусимо їх пошкодувати, якщо нам цього не вдасться. У тебе й далі немає зброї?

— Ні, бо, розумієте, мене вчили...

— Тоді не заважай мені, гаразд?

Аудитори наближалися вельми обережно, що здалося Лобсангу дивним.

— То ми не можемо їх убити? — запитав Лобсанг.

— Це залежить від того, наскільки живими вони дозволили собі бути.

— Але в них переляканий вигляд, — сказав він.

— Вони мають людські подоби, — пояснила, не обертаючись, Сюзен. — Людські тіла. Досконалі копії. Людські тіла впродовж багатьох тисяч років ніколи не бажали бути розтягнутими навпіл. І це сидить глибоко в їхній свідомості, ти так не гадаєш?

Аж ось аудитори почали їх оточувати. Звичайно, вони всі нападуть одночасно. Ніхто не захоче бути першим.

Трое спробували схопити Лобсанга.

Йому подобалося битися в тренувальних додзю. Усі, звичайно, мали захисні щитки, і ніхто насправді не збирався тебе вбивати, тож страху не було. Лобсангу добре все вдавалося, бо він уміло розтинав час. Він завжди міг відчутти додаткову грань. А коли її відчуваєш, не обов'язково навіть бути аж надто майстерним бійцем.

Але тут не було такої грані. І часу не було, щоб розітнути його.

Він вибрав суміш *сна-фу*, *окідокі* й усього, що могло придатися, адже вас чекає неминуча смерть, якщо ви поставитесь до реального бою як до тренування в додзьо. У будь-якому разі, ті сірі чоловіки не були справжніми суперниками. Вони просто намагалися схопити його в обійми. Таким могла дати відсіч і будь-яка бабуся.

Він віджбурнув двох і повернувся до третьої постаті, що пробувала схопити його за шию. Він вирвався від неї, замахнувся, було, для удару, але завагався.

— Ой, та бога ради! — пролунав голос.

Лезо меча Сюзен просвистіло повз обличчя Лобсанґа.

Прямо перед ним голова відлетіла від колишнього тіла, бризнувши не кров'ю, а барвистим порохом, що завис у повітрі. Тіло випарувалося, на дуже коротку мить промайнуло в повітрі постаттю в сірому балахоні і щезло.

Лобсанґ почув за спиною кілька глухих ударів, а тоді його за плече вхопила Сюзен.

— Ти не повинен *вагатися*, зрозумій це! — вигукнула вона.

— Але ж це була жінка!

— Зовсім ні! Але вона була *остання*. Тепер ходімо, поки сюди не дісталися решта, — вона кивнула на другу групу аудиторів, що дуже пильно стежили за ними з дальнього кінця зали.

— Ті й не були особливо здатні до бою, — сказав Лобсанґ, переводячи подих. — А що роблять *оці*?

— Вчать. Ти можеш битися краще, ніж досі?

— Звичайно!

— Добре, бо наступного разу вони вже будуть битися на тому ж рівні, що й ти був щойно. Куди тепер?

— Е-е, сюди!

В наступній галереї було повно тваринячих опудал. Кілька століть тому була на таке мода. Це не були мисливські трофеї з підстаркуватих сумних ведмедів або геріатричних тигрів, чиї кігті були єдиним засобом оборони супроти чоловіка лише з п'ятьма арбалетами, двадцятьма заряджальниками і сотнею загоничів. Деякі з цих звірів були розташовані групками. Доволі маленькими групками доволі маленьких тварин. Там були жаби, що сиділи довкола крихітного обіднього столу. Були собаки в мисливських куртках, що гналися за лисицею в капелюшку з пір'ям. Була мавпа, що грала на банджо.

— Ой, ні, та тут цілий оркестр, — вимовила Сюзен здивовано й нажахано. — А подивися на цих кошенят, що танцюють...

— Жахіття!

— Цікаво, що сталося, коли чоловік, який усе це влаштував, зустрівся з моїм дідусем.

— А він що, зустрівся з твоїм дідусем?

— О, так, — підтвердила Сюзен. — О, так. А мій дідусь дуже любить котиків.

Лобсанґ зупинився біля сходів, напівприхованих за якимось безталанним слоником. Червоний канат, що став уже твердим, мов залізо, свідчив про те, що ця частина музею не була доступна для публіки. На це додатково натякав ще й такий напис: «Стороннім вхід заборонено».

— Я маю бути там, нагорі, — вимовив він.

— Ну, то не марнуймо часу, чуєш? — поквапила його Сюзен, перестрибуючи через канат.

Вузькі сходи вели до великого сходового майданчика. Він був порожній, якщо не враховувати кількох розкиданих ящиків.

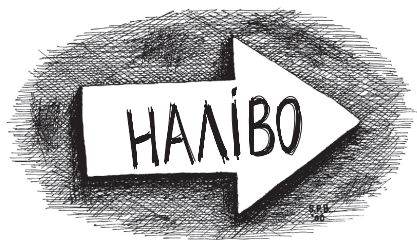
— Горище, — сказала Сюзен. — Чекай-но... А що це за вказівник?

— «Наліво», — прочитав Лобсанґ. — Ну, мабуть, їм треба було знати, куди рухати важкі експонати...

— *Подивися* на вказівник, чуєш? — наполягла Сюзен. — Не на те, що ти сподіваєшся побачити, а на те, що в тебе перед носом!

Лобсанґ придивився уважніше.

— Що за дурнуватий знак, — зронив він.

— Гм-м. Дійсно, цікаво, — мовила Сюзен. — І куди ж нам треба повертати, як ти гадаєш? Бо я припускаю, що вони довго не думатимуть, перш ніж наважаться нас переслідувати.

— Ми зовсім близько! Нам підійде будь-який перехід! — вигукнув Лобсанґ.

— Ну, то ходімо сюди, — Сюзен вибрала вузький проміжок поміж пакувальними ящиками.

Лобсанґ рушив услід за нею.

— А що ви мали на увазі під «наважаться»? — запитав він, коли вони опинилися в суцільній пітьмі.

— Напис біля сходів чітко вказує, що вхід заборонено.

— Ви маєте на увазі, що вони порушують заборону? — він зупинився на місці.

— Рано чи пізно. Але їх гризтимуть докори сумління, яких вони не мали б відчувати. Вони ж слухняно виконують правила. Вони й самі є, певною мірою, цими правилами.

— Але ж не можна виконати покажчик «Наліво», який показує «Направо», хоч би що ви робили... о, я второпав...

— Вчитися цікаво, правда? О, а тут є ще одна вказівка.

НЕ ГОДУВАТИ СЛОНА

— Оце, — сказала Сюзен, — вже добре. Її не можна виконати...

— ...бо тут немає слона, — доповнив Сюзен Лобсанґ. — Здається, я починаю розуміти, в чому суть...

— Це пастка для аудиторів, — сказала Сюзен, дивлячись на пакувальний ящик.

— А тут є ще одна добра вказівка, — зазначив Лобсанґ.

ІГНОРУВАТИ ЦЕЙ ЗНАК Згідно з наказом

— Гарний хід, — погодилася Сюзен, — але хотіла би знати... хто встановив усі ці знаки?

Десь за їхніми спинами почулися голоси. Були приглушені, аж раптом пролунав вереск.

— ...написано «Наліво», але показує «Направо»! Це не має сенсу!

— Це твоя провина! Ми не виконали першу вказівку! Горе тим, хто збивається на манівці непослідовності!

— Не звинувачуй мене, органічне нещастя! Я підвищую голос на тебе, ти...

Пролунав глухий удар, хтось задихнувся й заверещав, а тоді цей крик розчинився в порожнечі.

— Вони що, б'ються? — здивувався Лобсанг.

— Можемо тільки надіятися на це. Ходімо, — наполягла Сюзен. Вони крадькома рушили далі, прокладаючи собі шлях у лабіринті розкиданих ящиків повз ще один знак, на якому було написано:

КАЧКА

— Ага... це вже починається метафізика, — сказала Сюзен.

— А чому качка? — не зрозумів Лобсанг.

— І справді, чому?

Звідкілясь з-за ящиків почувся вкрай роздратований голос.

— Що то за органічний слон достобіса? Де він?

— Тут немає слона!

— А звідки тоді взявся цей знак?

— Це...

...і знову пролунав здушений і нетривалий вереск. А тоді... квапливі кроки.

Сюзен і Лобсанг відсахнулися в тінь, а тоді Сюзен зринула:

— У що це я вступила?

Вона нахилилася й підняла з землі щось м'яке й липуче. А підводячись, побачила, як з-за рогу вигулькнув аудитор.

У нього були вибалушені нестямно очі. Він спробував зосередити погляд на Сюзен і Лобсангові, немовби намагався пригадати, хто вони такі і що тут роблять. Але в руках у нього був меч, якого він тримав правильно.

За його спиною виникла якась інша постать. Однією рукою вона схопила аудитора за волосся і смикнула його голову. Другою рукою вона затулила йому роззявленого рота.

Аудитор якусь мить опирався, а тоді завмер. Після чого взагалі розпався на крихітні частинки, що завертілися і щезли в небуття.

Якусь мить останні пригорщі цих частинок намагалися утворити в повітрі контури низенької постаті в каптурі. А тоді це все також розсіялося з вереском, від якого аж мурашки побігли по спині.

Сюзен люто глянула на постать перед нею.

— Ти... ти не можеш бути... хто ти? — домагалася вона.

Постать не відповідала. Можливо, тому, що її ніс і рот були затулені маскою зі щільної тканини. На руках у неї були товсті рукавиці. І це було дивно, бо решта її тіла була вбрана у вечірню сукню з блискітками. З норковою накидкою. І з наплічником. І з величезним розкішним капелюшком, кількість пір'їн на якому свідчила про те, що заради цього було цілковито винищено три рідкісні породи птахів.

Постать понишпорила в наплічнику, а тоді простягла їм аркуш темно-коричневого паперу, немовби пропонуючи Святе Письмо. Лобсанг обережно взяв його в руки.

— Тут написано «Люксусовий набір від «Гі'з і Мікінс», — повідомив він. — Карамельні хрустики, фундук-сюрприз... Це шоколадні цукерки?

Сюзен розкрила долоню й подивилася на роздушену шоколадку «Полуничний вихор», яку вона перед тим підняла з землі. Тоді пильно придивилася до постаті.

— Як ти знала, що це спрацює? — запитала вона.

— Будь ласка! Не треба мене боятися, — пролунав приглушений маскою голос. — У мене залишились тільки з горішками, а вони не так швидко тануть.

— Перепрошую? — перепитав Лобсанг. — Ви щойно вбили аудитора шоколадкою?

— Так, то був мій останній «Помаранчевий крем». Ми тут незахищені. Ходіть зі мною.

— Аудитор... — зронила Сюзен. — Ти теж аудитор. Це так? Чому б я мала тобі довіряти?

— Бо більше немає кому.

— Але ж ти належиш їм, — наполягала Сюзен. — Я бачу це, навіть під усім оцим... оцим маскарадом!

— Я їм належала, — заперечила леді ЛеГіжон. — А тепер я радше належу сама собі.

На горищі мешкали люди. Там була ціла родина. Сюзен не знала, легально вони там перебували чи нелегально, або ж у якомусь перехідному стані, такому поширеному в Анк-Морпорці з його хронічним дефіцитом житла. Адже значну частину свого життя мешканці міста проводили на вулиці, бо всередині їм просто бракувало вільного місця. Цілі родини мусили жити позмінно, тож ліжка у спальнях були цілодобово зайняті. Схоже на те, що музейні доглядачі й гіді, які знали дорогу до «Трьох великих рожевих жінок і шматочка марлі» Караваті, переселили свої сім'ї до цього захищеного горища.

А рятівниця просто долучилася до них. Довкола столу на лавках сиділа, застигши в позачасі, чиясь родина або принаймні одна з її змін. Леді ЛеГіжон скинула капелюшок, вбрала його на голову жінки-матріарха і струснула

волоссям. Тоді вона зняла важкі пов'язки, що затуляли їй носа й рота.

— Тут ми у відносній безпеці, — пояснила вона. — Вони здебільшого на центральних вулицях. Добрий... день. Мене звати Міріа ЛеГіжон. Я знаю тебе, Сюзен Стогелітська. А от цього молодого чоловіка, як це не дивно, не знаю. Припускаю, ваша мета — знищити годинник?

— Зупинити його, — уточнив Лобсанг.

— Чекай-но, зачекай, — утрутилася Сюзен. — Це все не має сенсу. Аудитори ненавидять усе, пов'язане з життям. А ти ж також аудиторка?

— Я вже й сама не знаю, хто я, — зітхнула леді ЛеГіжон. — Знаю тільки, що саме зараз я є тим, чим не повинен бути аудитор. Нас... їх... нас треба зупинити!

— Шоколадом? — запитала Сюзен.

— Почуття смаку є для нас новим. Невластивим. Ми проти нього беззахисні.

— Але... шоколад?

— Сухе тістечко мене мало не вбило, — пояснила її світлість. — Сюзен, чи можеш ти уявити, що означає вперше в житті відчутти смак? Ми ретельно вибудували наші тіла. О, так. Безліч смакових рецепторів. Вода немов вино. Але шоколад... Ми втрачаємо розум. Не існує нічого, крім цього смаку, — вона зітхнула. — Припускаю, що це чудовий спосіб померти.

— Але на тебе це, здається, не впливає, — підозріло зауважила Сюзен.

— Маска й рукавиці, — пояснила леді ЛеГіжон. — Але навіть вони ледве стримують мене від спокуси. Ой, а де ж мої добрі манери? Прошу сідати. Підсуньте собі дитину.

Лобсанг і Сюзен презирнулися. Леді ЛеГіжон це помітила.

— Я щось не те сказала? — розгубилася вона.

— Ми не використовуємо людей замість меблів, — пояснила Сюзен.

— Але ж вони цього не знатимуть? — здивувалась її світлість.

— Ми знатимемо, — пояснив Лобсанґ. — Ось у чому річ.

— Ага. Мушу ще багато чого навчитися. Боюся... боюся, що без ознайомлення з *контекстом* важко збагнути людське існування. А ви, сер, ви можете зупинити годинник?

— Я ще не знаю, як, — відповів Лобсанґ. — Але я... я думаю, що *знатиму*. Я спробую.

— А чи знатиме годинникар? Він тут.

— *Де?* — здивувалася Сюзен.

— Там у коридорі, — повідомила леді Леґіжон.

— Ти затигла його сюди?

— Він ледве міг ходити. Зазнав великих ушкоджень під час бійки.

— Що? — перепитав Лобсанґ. — Як він узагалі міг ходити? Ми ж поза часом!

Сюзен набрала повні груди повітря.

— Він може керувати власним часом, як і ти, — сказала вона. — Він твій брат.

І це була брехня. Але він ще не був готовий дізнатися правду. Судячи з виразу його обличчя, він навіть до цієї брехні не був готовий.

— *Близнюки*, — сказала пані Отґ. Вона взяла склянку з бренді, подивилася на неї, а тоді відставила назад. — Він був не один. Це були близнюки. Двоє хлопчиків. Але...

Вона пронизала Сюзен пекучим, наче газовий різак, поглядом. — *Ти, мабуть, думаєш, що з неї взяти, зі старої*

дурної повитухи, — мовила вона. — Думаєш, що вона може знати?

Сюзен відплатила їй люб'язністю, не збрехавши.

— Почасті я так і подумала, — зізналася вона.

— Гарна відповідь! Почасті ми завжди думаємо різні речі, — погодилася пані Огґ. — Якась частина мене думає, хто така ця зарозуміла панянка, що розмовляє зі мною, як із п'ятирічною дитиною? Але більша частина думає, що в неї купа власних турбот, і що вона бачила чимало речей, яких не повинна була б бачити людина. Май на увазі, що частина мене каже, що й я таке бачила. Здатність бачити речі, яких не повинна була б бачити людина, і робить нас людьми. Отже, панянко... якщо ти здатна відчувати, частина тебе думає, що ось переді мною відьма, яка багато разів бачила мого дідуся, коли вона сиділа біля ліжка хворого, що раптом ставало смертним ложем, і якщо вона готова плюнути йому в очі, коли прийде час, вона, мабуть, зможе серйозно потривожити мене зараз, якщо цього забажає. Второпала? У кожного своя роль, — додала вона, зненацька підморгнувши Сюзен, — як сказав Верховний жрець акторці.

— Я з вами погоджуюся, — озвалася Сюзен. — Цілком і повністю.

— Гарзд, — зронила пані Огґ. — Отже... близнюки... ну, це в неї було вперше, а людська подоба була не зовсім для неї звична, тобто, їй було нелегко робити природні речі, коли вона сама не була цілком природною, і... близнюки — не зовсім відповідне слово...

— Брат, — повторив Лобсанґ. — Годинникар?

— Так, — підтвердила Сюзен.

— Але я був знайдою!

— Він теж.

— Я хочу побачити його зараз!

— На мій погляд, це не найкраща думка, — зронила Сюзен.

— Мене не цікавить ваш погляд, красно дякую, — Лобсанг повернувся до леді ЛеГіжон. — Там у коридорі?

— Так. Але він спить. Я думаю, що годинник скаламутив йому розум, а крім того, він зазнав ушкоджень під час бійки. Він каже крізь сон різні речі.

— Що саме?

— Останніми словами, які я почула від нього перед тим, як знайшла вас, було «Ми зовсім близько. Нам підійде будь-який перехід», — відповіла її світлість, — вона обвела їх поглядом. — Я щось не те сказала?

Сюзен затулила рукою очі. Нічого собі...

— Це ж я сказав, — вимовив Лобсанг. — Якраз, коли ми піднялися сходами, — він люто зиркнув на Сюзен. — Близнюки, так? Я чув про такі речі! Те, що думає один, думає й інший?

Сюзен зітхнула. Інколи, подумала вона, я справді така боягузка.

— Ага, щось такого, — відповіла вона.

— Тоді я хочу його побачити, навіть якщо він мене не зможе бачити!

Чорт, подумала Сюзен і поспішила вслід за Лобсангом, який рішуче попрямував коридором. Аудиторка зі стурбованим виглядом рушила вслід за ними.

Джеремі лежав на ліжку, хоч воно й не було м'якшим за все інше в позачасовому світі. Лобсанг зупинився, дивлячись на нього.

— Він схожий... на мене, — вимовив він.

— О, так, — підтвердила Сюзен.

— Худіший, можливо.

— Так, мабуть.

— Інакші... зморшки на обличчі.

— Ви прожили інакше життя, — сказала Сюзен.

— Звідки ви дізналися про нього і про мене?

— Мій дідусь, е-е, цікавиться такими речами. А децю я з'ясувала сама, — пояснила вона.

— Чому хтось мав би зацікавитися нами? Ми не є якісь особливі.

— Це буде доволі важко пояснити, — Сюзен озирнулася на леді Леґіжон. — Наскільки нам тут безпечно?

— Знаки їх збаламутять, — відповіла її світлість. — Вони триматимуться подалі від них. Я... так би мовити... подбала про тих, хто переслідував вас.

— Тоді я раджу тобі присісти, містере Лобсанже, — сказала Сюзен. — Це може допомогти, якщо я розповім про себе.

— Що саме?

— Моїм дідусем є Смерть.

— Дивно таке почути. Смерть — це просто завершення життя. Це не якась... особа...

— СЛУХАЙ МЕНЕ УВАЖНО, КОЛИ Я РОЗМОВЛЯЮ З ТОБОЮ...

Кімнату обвіяло поривом вітру, і змінилося освітлення. На обличчі Сюзен з'явилися тіні. Легеньке синє сяйво окреслило контури її тіла.

Лобсанґ ковтнув повітря.

Сяйво потроху згасло.

Зникли тіні.

— Існує процес, який називається смертю, і є особа, яка називається Смертю, — пояснила Сюзен. — Так воно є. І я є внучка Смерті. Я не зашвидко це все пояснюю?

— Е-е, ні, хоч досі ви були цілком подібною на людину, — вимовив Лобсанґ.

— Мої батьки були людьми. Генетика буває різною, — Сюзен помовчала. — Ти також подібний на людину. Тут дуже модно бути людиноподібним. Ти був би здивований, наскільки це популярно в цих краях.

— Але я є людиною.

Сюзен відповіла ледь помітною посмішкою, яка могла б видатися дещо нервовою, якби не належала настільки впевненій у собі жінці.

— Так, — сказала вона. — Але й також ні.

— Ні?

— Ось візьмімо Війну, — почала переводити розмову на іншу тему Сюзен. — Кремезний чолов'яга, веселий і усмінений, любить смачненько перднути, коли попоїсть. Нормальна людина, не гірша, як то кажуть, за свого сусіда. Але цим сусідом є Смерть. Також людиноподібний. А все тому, що люди вигадали ідею про... про... про ідеї, і вони мислять у людських формах...

— Чи не могли б ми повернутися до того, що ви сказали «але й також ні»?

— Твоя мати Час.

— Ніхто не знає, хто моя мати!

— Я могла б завести тебе до повитухи, — сказала Сюзен. — Твій батько знайшов найкращу. Вона приймала тебе. Твою матір'ю була Час.

Лобсанґ сидів, роззявивши рота.

— Мені було легше, — провадила Сюзен. — Коли я була ще зовсім маленькою, батьки дозволяли мені відвідувати дідуся. Я тоді думала, що всі дідусі носять довгі чорні мантії і їздять верхи на блідих конях. Але згодом батьки вирішили, що це, мабуть, не найкраще середовище для дитини. Їх турбувало те, якою я виросту! — вона невесело всміхнулася. — У мене, знаєш, була дуже дивна освіта. Спочатку математика, логіка й таке інше. А тоді, коли я була трошки молодшою за тебе, в моїй кімнаті з'явився щур, і раптом усе, чого я досі навчилася, виявилось помилковим.

— Але я людина! Я роблю все, як люди! Я *знав* би, якби...

— Ти мусив жити у цьому світі. Бо інакше, як би ти навчився бути людиною? — сказала якомога лагідніше Сюзен.

— А мій брат? Що тоді скажете про нього?

Ось і воно, подумала Сюзен.

— Він тобі не брат, — сказала вона. — Я трохи збрехала тобі. Вибач.

— Але ж ви казали...

— Я мусила підготувати тебе до цього, — пояснила Сюзен. — Це одна з тих речей, які треба з'ясовувати потроху, не відразу. Він тобі не брат. Він — це ти.

— А хто ж тоді я?

Сюзен зітхнула.

— Ти. Ви обидвоє... ти.

— *І ось була я, і була вона, — сказала пані Отт, — і народилася дитина, без жодних проблем, але це завжди непростий момент для нової мами, і було... — вона помовчала,*

немовби зазираючи у вікна спогадів, — таке... таке відчуття, начебто світ почав затинатися, і я тримала немовля, а тоді побачила, що я приймаю дитину, і я подивилася на СЕБЕ, а тоді Я подивилася на себе, і сказала, пригадую, «Добра робота, пані Отт», а вона, що була мною, відповіла «Золоті ваші слова, пані Отт», і раптом все стало химерним, а тоді вже була я, лише одна я, але з двома немовлятками.

— З близнюками, — уточнила Сюзен.

— Можна назвати їх близнюками, так, гадаю, що можна, — озвалася пані Отт. — Хоч я завжди думала, що близнюки — це дві маленькі душі, народжені одночасно, а не одна душа, народжена двічі.

Сюзен зачекала. Схоже було, що пані Отт мала настроїй поговорити.

— Отож я сказала тому чоловікові, сказала йому «І що тепер?», а він відповів: «А що, вас це обходить?», і я сказала, що так, чорт забирай, мене це обходить, і взагалі він може подивитися мені в очі й побачити, що я будь-кому викладу все, що я думаю. Але я також подумала, що ти потрапила в халепу, пані Отт, бо все пішло миффічно.

— Миффічно? — уточнила шкільна вчителька Сюзен.

— Еге ж. З екстрамиффом. А це означає дуже велику халепу. Але той чоловік лише усміхнувся і сказав, що хлопчика треба виховувати людиною, аж до повноліття, і я подумала, еге ж, усе пішло миффічно. Я бачила, що він не має зеленого поняття, що робити далі, а отже, я мушу брати справу в свої руки.

Пані Отт затягнулася люлькою, а її очі зблиснули до Сюзен крізь дим.

— Я не знаю, чи багато в тебе досвіду з такого типу речами, дівчино, але коли високопоставлені й могутні

замислюють часом грандіозні плани, вони не завжди про-
думують до кінця дрібні деталі, знаєш?

Так. Це ж я дрібна деталь, подумала Сюзен. Одного дня
Смерті стрілило в череп удочерити дитину без матері,
а я стала отією дрібною деталлю. Вона кивнула на знак
згоди.

— Я подумала, як би то мало бути, якщо підходити до
цього миффічно? — вела далі пані Отт. — Тобто, я могла
бачити, строго кажучи, що ми в тій ситуації, коли принц
вирастає свинопасом, аж доки не настає час проявити-
ся його справжній долі, але ж тепер не так уже й легко
знайти роботу для свинопаса, а штурхати свиней пати-
ком зовсім не аж так приємно, як у казках, можеш мені
повірити. Тож я і сказала, що чула про Гільдії у великих
містах, де з благодійною метою беруть до себе підкидь-
ків, добре ними опікуються, і чимало шанованих чоловіків
і жінок починали свій життєвий шлях саме таким чином.
У цьому немає нічого ганебного, а крім того, якщо доля
і не проявиться, як очікувалося, принаймні він опанує до-
бре ремесло, що буде певною розрадою. Тоді як свинопас
так і залишиться свинопасом. Ти щось дуже суворо дивиш-
ся на мене, панянку.

— Ну, так. Бо це ж було доволі суворе рішення.

— Хтось мусить їх приймати, — гостро відрізала па-
ні Отт. — Крім того, я вже достатньо прожила на світі
й помітила, що ті, в кого є здатність сяяти, сятимуть
навіть крізь шість шарів гною, тоді, як ті, хто не здатні
сяяти, не засяють, скільки б їх не полірувати. Ти можеш
думати собі інакше, але там тоді була я.

Вона поштрикала сірником чашечку своєї люльки.

Згодом заговорила знову:

— *Оце й усе. Я, звичайно, могла б залишитися, бо там навіть колоски не було, але той чоловік відвів мене вбік, подякував і сказав, що мені вже час іти. Ну, а чого б я мала сперечатися? Там було кохання. Відчувалося прямо в повітрі. Але мушу зізнатися, що інколи мені дуже кортіло довідатися, чим там усе закінчилося. Дуже кортіло.*

Відмінності все ж таки були, мусила визнати Сюзен. Двоє різних життів справді залишили на їхніх обличчях неповторні сліди.

До того ж ці сутності були народжені з різницею в секунду або й більше, а за секунду може змінитися багато чого у всесвіті.

Подумай про ідентичних близнюків, сказала вона сама собі. Але ж це дві різні сутності, що займають тіла, які принаймні спочатку бувають ідентичними. Проте вони не починаються як ідентичні сутності.

— Він дуже схожий на мене, — зронив Лобсанґ, а Сюзен закліпала очима. Вона нахилилася ближче до неприємної постаті Джеремі.

— Повтори це ще раз, — попросила вона.

— Я сказав, що він дуже схожий на мене, — повторив Лобсанґ.

Сюзен глянула на леді Леґіжон, яка сказала:

— Я теж це побачила, Сюзен.

— Хто що побачив? — розгубився Лобсанґ. — Що ви від мене приховуєте?

— Його губи рухаються, коли ти говориш, — пояснила Сюзен. — Вони намагаються відтворити ті самі слова.

— Він може читати мої думки?

— Гадаю, що це значно складніше, — Сюзен підняла обм'яклу руку Джеремі і легенько вщипнула шкіру між великим і вказівним пальцями.

Лобсанґ скривився і глянув на власну руку. Шкіра там стала білою, а тоді знову почала червоніти.

— Не тільки думки, — сказала Сюзен. — Отак зблизька ти відчуваєш його біль. Його вуста реагують на твою мову.

Лобсанґ придивився до Джеремі.

— А що станеться, — поволі вимовив він, — коли він очуняє?

— Мені теж це цікаво, — сказала Сюзен. — Можливо, тобі не варто тут бути.

— Але ж я маю бути саме тут!

— Принаймні зараз нам не можна тут залишатися, — зауважила леді Леґіжон. — Я знаю свою братію. Вони вирішуватимуть, що їм робити. Знаки їх надовго не затримують. А в мене закінчилися цукерки з м'якою начинкою.

— Що ти мав би *робити*, опинившись там, де мав би *бути*? — запитала Сюзен.

Лобсанґ простягнув руку і торкнувся кінчиком пальця долоні Джеремі.

Світ побілів.

Пізніше Сюзен подумала, що саме так буває, мабуть, у самому серці зірки. Немає там нічого жовтого, і полум'я там не побачиш, лише розпечену білість екстремального й оглушливого перевантаження всіх відчуттів.

Поволі це змінилося імлою. З'явилися стіни кімнати, але вона могла бачити крізь них. Далі були інші стіни й інші кімнати, прозорі, наче крига, і видимі лише в кутках і там, куди потрапляло світло. У кожній з них на неї, повернувшись, дивилася інша Сюзен.

Цим кімнатам не була кінця-краю.

Сюзен була раціональною. Вона знала, що це було серйозною вадою її характеру. Це не додає вам популярності або життєрадісності і навіть — що здавалося їй найнесправедливішим — не підтверджує вашу *правоту*. Але це додає вам впевненості, а вона була впевнена, що всі ці явища, які відбуваються довкола неї, не були, в будь-якому прийнятному сенсі, реальними.

Це не становило якоїсь проблеми само по собі. Більшість речей, якими займали себе люди, також не були реальними.

Але інколи розум найраціональнішої особи зіштовхувався з чимось настільки великим, настільки складним і настільки недоступним для досягнення, що починав натомість розповідати сам собі всілякі баєчки. А коли він відчував, що збагнув сенс якоїсь байки, йому здавалося, ніби він збагнув сенс усього цього величезного і незбагненого насправді явища. От і тепер, знала Сюзен, її розум розповідає сам собі таку байку.

Пролунав сильний гуркіт, немовби зачинялися великі й важкі металеві двері, тоді ще одні і ще, дедалі гучніше і швидше...

Всесвіт прийняв рішення.

Щезли інші скляні кімнати. Стіни перестали бути прозорими. З'явилися кольори, спочатку пастельні, а згодом дедалі темніші, коли стала повертатися позачасова реальність.

Ліжко було порожнє. Лобсанг пропав. Але повітря було сповнене смужками синього світла, що оберталися й лопотіли, неначе стрічки від вітру під час бурі.

Сюзен згадала, що може знову дихати.

— Ох, — вимовила вона вголос. — Доля.

Вона озирнулася. Розпатлана леді ЛеГіжон не відводила очей від порожнього ліжка.

— Є звідси якийсь інший вихід?

— В кінці коридора є ліфт, Сюзен, але що сталося?..

— Не Сюзен, — відрізала Сюзен. — А міс Сюзен. Сюзен я тільки для друзів, а ти до них не належиш. Я анітрохи тобі не вірю.

— Я вже й сама собі не вірю, — покірно пробурмотіла леді ЛеГіжон. — Але чи це допоможе?

— Покажи мені той ліфт, чуєш?

Це виявилось звичайною великою коробкою завбільшки з невеличку кімнату, що була підвішена до цілої павутини мотузок і коловоротів на стелі. Схоже було, що цей ліфт встановили нещодавно для перевезення великих мистецьких робіт. Більшу частину стіни займали розсунуті двері.

— У підвалі є спеціальні лебідки-кабестани, які піднімають кабінку, — пояснила леді ЛеГіжон. — Низхідний рух уповільнюється задля безпеки механізмом, завдяки якому вага ліфта, що спускається вниз, перекачує воду в цистерни для дощової води на даху, а тоді ця вода виливається назад у порожнисту противагу, яка допомагає піднімати вгору важчі експонати з...

— Дякую, — обірвала її на півслові Сюзен. — Але для спуску ліфта насамперед потрібен час, — ледь чутно вона додала: — Ти можеш допомогти?

Стрічки синього світла покружляли довкола неї, мов цуценята, спрагли забави, а тоді полинули до ліфта.

— Хоча, — додала вона, — здається, Час тепер на нашому боці.

Міс Мандаринова була здивована, як швидко вчиться тіло.

Досі аудитори навчалися завдяки лічбі. Раніше чи пізніше все зводилося до цифр. Якщо ви знали всі цифри, ви знали все. Нерідко «пізніше» означало *набагато* пізніше, але це не мало значення, бо для аудитора час був лише ще однією цифрою. Але мозок, ці кілька фунтів драглистих хрящів, так швидко рахував цифри, що вони взагалі переставали бути цифрами. Вона дивувалася, як легко він міг спрямувати руку, щоб та зловила в повітрі м'ячик, немовби підсвідомо вираховуючи всі майбутні позиції руки й м'яча.

Здавалося, ніби почуття функціонують і надають їй свої висновки швидше, ніж вона встигає подумати.

Саме зараз вона намагалася витлумачити іншим аудиторам, що немає нічого неможливого в тому, щоб не годувати слона, коли немає жодного слона, якого треба годувати. Міс Мандаринова була однією з найтямущіших аудиторок, яка швидко вчилася і вже визначила низку речей, подій і ситуацій, які вона віднесла до категорії «абсолютно безглуздох». На «абсолютно безглузді» речі можна було не звертати жодної уваги.

Декому з них важко давалося розуміння цього, але вона раптом зупинилася посередині речення, почувши гуркіт ліфта.

— Там є хтось нагорі? — запитала вона.

Присутні аудитори похитали головами. Напис «ІГНОРУВАТИ ЦЕЙ ЗНАК» цілковито збив їх із пантелику.

— Тоді хтось спускається вниз! — вигукнула міс Мандаринова. — Вони вислизають звідси! Їх треба зупинити!

— Нам треба обговорити... — почав був один аудитор.

— Роби, що я звеліла, органічний ти органе!

— Це все пов'язано з особистостями, — сказала леді ЛеГіжон, коли Сюзен штовхнула, відчиняючи, двері на даху і ступила на покрівлю.

— Так? — перепитала Сюзен, озиряючи мовчазне місце. — Я думала, що ви були цього позбавлені.

— Тепер вони їх здобувають, — додала леді ЛеГіжон, вилізючи на покрівлю біля Сюзен. — А особистості визначають себе відносно інших особистостей.

Сюзен, скрадаючись уздовж парапету, обміркувала це дивне речення.

— Маєш на увазі, що можуть розпочатися палкі суперечки? — запитала вона.

— Так. Раніше в нас ніколи не було власного «я».

— Ну, я бачу, що *ти* вже даєш собі з цим раду.

— Лише тому, що стаю цілковито й абсолютно божевільною, — пояснила її світлість.

Сюзен озирнулася.

Капелюшок і сукня леді ЛеГіжон цілком пошарпалися і з них злітали блискітки. А ще змінилася її зовнішність. Немовби на делікатну порцеляну її обличчя хтось натягнув химерну маску, виготовлену якимось блазнем. Сліпим, імовірно, блазнем. Який до того ж був у боксерських рукавицях. А довкола нього була мряка. Леді ЛеГіжон дивилася на світ так званими «очима єнота» з синцями, а губна помада торкнулася її вуст лиш де-не-де і випадково.

— Ти не схожа на божевільну, — збрехала Сюзен. — У цілому.

— Дякую. Але боюся, що здоровий глузд визначається більшістю. Чи ти знаєш вислів «Ціле більше, ніж сума його частин»?

— Звичайно, — Сюзен озирала дахи, шукаючи шлях до низу. Їй це вже починало набридати. Ця... річ, здається, мала настрій говорити. Або, радше, базікати безцільно.

— Це божевільне твердження. Безглузде. Але тепер я вірю в його правдивість.

— Добре. Ліфт почне спускатися вниз... зараз.

Смужки синього світла витанцьовували біля дверцят ліфта, наче форель у потоці.

Аудитори зібралися разом. Вони вчилися. Багато хто роздобув уже зброю. І дехто не вважав за потрібне пояснювати іншим, що тримати в руці щось таке наступальне є цілком *природною* річчю. Це стосувалося чогось глибинного в найсокровеннішій ділянці мозку.

Але їх чекала прикра несподіванка, коли двоє їхніх відчинили дверцята ліфта й побачили посеред підлоги напіврозталу шоколадну цукерку з вишневим лікером.

Її пахощі *полинули* до аудиторів.

Вціліла тільки одна аудиторка, але коли міс Мандаринова також поласувала цукеркою, в живих не залишилося взагалі нікого.

— Одним із незаперечних життєвих фактів, — зазначила Сюзен, стоячи на краю музейного парапету, — є те, що серед усіх цих порожніх обгорток зазвичай ховається остання шоколадна цукерочка.

Тоді вона простягла руку і схопилася за водостічну трубу.

Вона не була певна, як це спрацює. Якби вона впала... але чи впаде вона? Для падіння не було часу. Вона мала

свій особистий час. Теоретично, якби в подібній ситуації існувало щось на кшталт конкретної теорії, це означало б, що вона просто ковзне вниз до землі. Але час для того, щоб визначити правдивість подібної теорії можна було знайти тільки тоді, коли вже не існувало іншого вибору. Теорія була лише ідеєю, а водостічна труба — незаперечним фактом.

Довкола її рук замерехтіло синє сяйво.

— Лобсанже? — неголосно спитала вона. — Це ж *ти*, правда?

Це ім'я пасує нам, як і будь-яке інше. Голос був ледь чутний, наче дихання.

— Це, мабуть, безглузде запитання, але де ти?

Ми лише спогад. І я ослаблений.

— Он як. — Сюзен ковзнула трохи далі.

Але я зміцнію. Дістанься до годинника.

— Який у цьому сенс? Ми ж нічого не зробимо!

Часи змінилися.

Сюзен сягнула землі. Леді Леґіжон незграбно спустилася слідом. Її вечірня сукня ще більше роздерлася.

— Можу я підказати тобі щось стосовно моди? — запитала Сюзен.

— Буду рада почути, — чемно відповіла її світлість.

— Довгі світло-вишневі панталони з цією сукнею? Поганий вибір.

— Справді? Але ж вони такі барвисті й теплі. А що я мала би вбрати натомість?

— З отакеним вирізом? Практично нічого.

— Але чи це було б допустиме?

— Е-е... — Сюзен зовсім не мала бажання розтлумачувати всі тонкощі й нюанси дамської білизни комусь, хто

навіть і не був кимось. — Для тих, кого б це могло зацікавити, так, — відповіла вона. — Це довго пояснювати.

Леді ЛеГіжон зітхнула.

— І так воно з усім, — зронила вона. — Навіть із одягом. Замінник шкіри для зберігання тілесного тепла? Це ж просто. І легко сказати. Але з'ясується, що є море всіляких правил і винятків, які неможливо збагнути.

Сюзен озирнула Брод-Вей. Він був заповнений мовчазними перехожими, але жодного аудитора ніде не було видно.

— Ми ще нарвемося на них, — вимовила вона вголос.

— Так. Їх будуть, щонайменше, сотні, — сказала леді ЛеГіжон.

— Чому?

— Бо нам завжди було цікаво знати, що таке життя.

— Тоді ходімо на Зефірну вулицю, — порадила Сюзен.

— А що там такого для нас?

— «Вайнріх і Беттхер».

— Хто це такі?

— Гадаю, що засновники — герр Вайнріх і фрау Беттхер — померли дуже давно. Але їхня крамничка й досі процвітає, — пояснила Сюзен, перетинаючи вулицю. — Нам потрібні боєприпаси.

Леді ЛеГіжон наздогнала її.

— О. То вони виробляють шоколад? — запитала вона.

— А ведмідь какає в лісі? — саркастично зронила Сюзен і відразу зрозуміла, що припустилася помилки.*

Але було вже пізно. Леді ЛеГіжон на мить замислилася.

* Якщо задовго вчити маленьких дітей, ваша лексика збагачується такими ось фразами.

— Так, — відповіла вона зрештою. — Так, я думаю, що більшість різновидів випорожнюється саме таким чином, принаймні в зонах із помірним кліматом, але дехто з них...

— Я мала на увазі, що так, вони виробляють шоколад, — не дала їй договорити Сюзен.

Марнота, марнославство, думав Лу-Тзе, поки молочний візок торохкотів мовчазним містом. Ронні мав у собі щось від божества, а люди такого типу не люблять ховатися. Не *по-справжньому*. Їм подобається залишати маленькі натяки, якусь смарагдову скрижаль, якийсь код у гробниці серед пустелі, якийсь знак, що повідомляє уважному дослідникові: Я тут був, і був я великим.

Чого боялися первісні люди? Ночі, мабуть. Холоду. Ведмедів. Зими. Зірок. Безмежного неба. Павуків. Змій. Одне одного. Люди боялися безлічі речей.

Він дістав із наплічника пошарпаний примірник «Шляху» й розгорнув його навмання.

97-й коан: «Чого бажаєте собі, те й мишам робіть». Гм-м. Це не допомагає. Крім того, він інколи не був певний, чи правильно записав цей коан, хоч він завжди спрацьовував. Він завжди залишав цих польових ссавців у спокої, і вони відповідали йому тим самим.

Він зробив ще одну спробу.

124-й коан: «Дивовижно, що можна побачити, якщо розплющити очі».

— Що то за книжка, ченцю? — поцікавився Ронні.

— Ой, та... нічого особливого, — буркнув Лу-Тзе і роззирнувся.

Візок проминав похоронний заклад. Власник явно вклав чималі гроші у величезну вітрину з листового скла, хоч підприємці, які надають ритуальні послуги, зазвичай не мають особливого привабливого товару, щоб виставляти його напоказ, і задовольняються переважно темними скорботними шторами й, можливо, якоюсь вишуканою урною для праху.

І іменем П'ятого вершника.

— Ха! — неголосно зронив Лу-Тзе.

— Щось кумедного, ченцю?

— Це ж очевидно, якщо так подумати, — сказав Лу-Тзе радше самому собі, а не Ронні. А тоді повернувся на сидінні і простягнув руку.

— Приємно познайомитися, — мовив він. — Спробую вгадати ваше ім'я.

І назвав його.

Сюзен висловилася на диво неточно. Назвати Вайнріха і Беттхер «виробниками шоколаду» було тим самим, що назвати Леонарда-з-Квірма «непоганим малярем, який також практикував інші речі» або Смерть «тим, кого б ви не хотіли зустрічати щодня». Усе нібито було правильно, але бракувало цілісної картини.

По-перше, вони не виробляли, а *творили*. А це велика різниця.* І хоча їхня делікатесна крамничка торгувала результатами їхньої творчості, вони ніколи не рекламували ці результати примітивною демонстрацією їх напоказ у вітринах. Бо це свідчило б про... скажімо так, надмірну

* Зазвичай до десяти доларів за фунт.

зажерливість. Зазвичай у вітринах «В + Б» можна було побачити шовкові й оксамитові драпірування, поміж яких на підставці було виставлено хіба що якийсь один сорт їхнього неймовірного праліне або не більше трьох славетних заморожених карамельок. І там не було цінника. Якби ви запитали, скільки коштують шоколадні цукерки «В + Б», ви б з'ясували, що вони вам не по кишені. А якби ви скуштували бодай одну цукерочку, знаючи, що вона вам не по кишені, ви б почали заощаджувати, красти, грабувати і продавати старших членів вашої родини заради того, щоб бодай ще разочок відчутти в роті той смак, у який закохався до безтями ваш язик, і який перетворив вашу душу у збиті вершки.

На бруківці перед крамничкою було влаштовано прихований водостік для відведення зайвої слини людей, що розглядали вітрину.

Вайнріх і Беттхер були, очевидно, іноземцями, і, відповідно, анк-морпорська Гільдія кондитерів була впевнена, що вони не розуміють особливостей місцевих смакових рецепторів.

Мешканцями Анк-Морпорка, переконувала Гільдія, були прості й сердечні люди, які не *сприймали* шоколад, начинений тертим какао, і явно відрізнялися від розніжених і претензійних чужинців, які до всього додавали вершки. Місцевий люд *віддавав перевагу* шоколаду, зробленому здебільшого з молока, цукру, смальцю, ратиць, губ, усіляких виділень, щурячих какульок, тиньку, мух, сала, деревини, волосся, ворсу, павуків і розтертого в порошок лушпиння какао. Це означало, що згідно із харчовими стандартами центральних виробників шоколаду в Борогравії та Квірмі, анк-морпоркський шоколад формально

підпадав під категорію «сирів» і тільки завдяки іншому кольору уникнув того, щоб його визначили «розчином для кахлів».

Сюзен дозволяла собі ласувати щомісяця однією з найдешевших їхніх коробок. І вона легко могла зупинитися, якби забажала, скуштувавши тільки частину солодоців.

— Тобі не обов'язково заходити, — сказала вона, відчиняючи двері до крамнички. Біля прилавка скупчилися застигли покупці.

— Прошу називати мене Мірією.

— Не думаю, що я...

— Будь ласка? — мало не благаючи, попросила леді Леґіжон. — Ім'я важливе.

Зненацька, попри все, Сюзен відчула на мить симпатію до цієї істоти.

— Ой, дуже *добре*. Міріє, ти можеш не заходити.

— Я витримаю.

— Але я думала, що шоколад є страшенною спокусою? — зауважила Сюзен, намагаючись не піддаватись емоціям.

— Це так.

Вони подивилися на полицки за прилавком.

— Міріа... Міріа, — повторила Сюзен, висловлюючи вголос лише деякі свої думки. — З ефебійського слова *міріос*, тобто «незліченний». А Леґіжон... це ж примітивний каламбур від слова «леґіон»... О, боги.

— Ми думали, що ім'я має чітко визначати того, кому належить, — сказала її світлість. — А з числами якось безпечніше. Вибач.

— Отже, це їхній звичний асортимент, — недбало змахнула рукою Сюзен, ігноруючи те, що було виставлене на показ. — Спробуємо зайти далі... З тобою все гаразд?

— Нормально, нормально... — пробурмотіла, похитуючись, леді Леґіжон.

— Ти ж не почнеш тут обжиратися, ні?

— Ми... я... знаю, що таке сила волі. Шоколаду прагне тіло, але не розум. Принаймні я в цьому себе переконую. І так має бути насправді! Розум повинен панувати над тілом! Інакше, навіщо він узагалі?

— Я часто про це думала, — сказала Сюзен, прочиняючи наступні двері. — Ага. Чаклунська печера...

— Чаклунська? Вони тут практикують магію?

— Щось таке.

Леді Леґіжон притулилася до одвірка, щоб не впасти, коли побачила столи.

— Ох, — вимовила вона. — Е-е... тут є... цукор, молоко, масло, вершки, ваніль, фундук, мигдаль, волоські горіхи, родзинки, апельсинова цедра, різні лікери, цитрусовий пектин, полуниці, малина, есенція фіалок, ягоди, ананаси, фісташки, помаранчі, лайм, цитрина, кава, какао...

— Нічого страшного, так? — зронила Сюзен, озирваючи майстерню в пошуках корисної зброї. — Какао, зрештою, це просто гіркуваті боби.

— Так, але... — леді Леґіжон стисла кулаки, заплющила очі й вишкірила зуби, — якщо це все скласти до купи, воно...

— Тримайся, тримайся...

— Воля контролює емоції, воля контролює емоції... — монотонно бубнила аудиторка.

— Добре, добре, а тепер спробуй вимовити фразу, в якій буде слово «шоколад», гаразд?

— *Це найскладніше!*

Сюзен, котра проходила повз чани і столи, фактично, здалося, що побачений ось таким чином шоколад втрачав

частину своїх принад. Це було схоже на різницю між спогляданням купок пігментів і завершеної картини. Вона взяла шприц, що був немовби призначений для впорскування чогось у найінтимніші частини анатомії слоних, хоч тут, мабуть, його використовували для створення всіляких кулінарних прикрас.

І ще тут був невеличкий чан із тертим какао.

Вона побачила численні лотки й таці з помадною маєю, марципанами й карамеллю. О, а ще тут був цілий стіл, заставлений яечками з душевного пундика. Але це не були дарунки для дітей з порожнистими оболонками і картонним смаком, о, ні — це був кондитерський еквівалент вишуканих і коштовних ювелірних виробів.

Краєм ока вона зауважила якийсь рух. Одна з застиглих, мов статуя, і схилених над тацею з дивовижним пралине працівниць ледь помітно поворухнулася.

Кімнату заповнював час. Повітря сійнуло блідо-синім світлом.

Вона озирнулася й побачила біля себе невиразну людську постать. Була вона безлика й висіла в повітрі прозорою імлюю, але Сюзен почула в голові її слова: *Я міцнішаю. Ви мій якір, мій зв'язок із цим світом. Чи знаєте ви, як тяжко віднайти його знову серед багатьох інших? Доправте мене до годинника...*

Сюзен обернулася і всунула кондитерський шприц у руки Мірії, що далі стогнала.

— Бери це. І зроби щось типу... слінга для немовлят або що. Я хочу, щоб ти набрала якомога більше цих шоколадних яєць. І кремів. І лікерів. Зрозуміла? Зроби це, ти можеш!

О, боги, іншого варіанту не було. Бідолаху треба було якось морально підтримати.

— Будь ласка, Міріє? І що то за безглузде ім'я! Тебе ж не багато, ти одна! Ясно? Будь просто... собою. Єдиність... ось добре ім'я.

Новоспечена Єдиність підняла вгору обличчя з патьоками туші.

— Так, справді, це добре ім'я...

Сюзен почала набирати в руки якомога більше товару, почула за спиною якесь шелестіння, озирнулася й побачила, що Єдиність стоїть навитяжку, тримаючи цілу купу різноманітних кондитерських виробів у...

...величезному немовби мішку світло-вишневого кольору.

— О. Добре. Дотепне використання підручних матеріалів, — неголосно мовила Сюзен. А тоді в ній прокинулася учителька і додала: — Маю надію, що цього тобі вистачить на всіх.

— Ви були першим, — сказав Лу-Тзе. — Фактично, *створили* цей бізнес з нуля. Були новатором.

— Це було тоді, — озвався Ронні Соак. — Тепер усе змінилося.

— Зовсім не те, що було, — погодився Лу-Тзе.

— От узяти Смерть, — вів далі Ронні Соак. — Вражаюча зовнішність, це так, але хто ж матиме поганий вигляд у чорному? Але, зрештою, Смерть... Ну, що таке смерть?

— Лише довгий сон, — відповів Лу-Тзе.

— Лише довгий сон, — погодився Ронні Соак. — Ну, а інші... Війна? Якщо війна така вже погана, чому люди постійно воюють?

— По суті, це хобі, — сказав Лу-Тзе. Він почав скручувати собі цигарку.

— По суті, хобі, — повторив Ронні Соак. — Ну, а Голод і Чума, що там казати...

— Нема що казати, — співчутливо мовив Лу-Тзе.

— Власне. Тобто, Голод наводить, очевидно, жах...

— ...в сільськогосподарських громадах, але ж треба йти в ногу з часом, — доповнив Лу-Тзе, беручи до рота самокрутку.

— Саме так, — підтвердив Ронні. — Треба йти в ногу з часом. Тобто, хіба пересічний міський мешканець боїться голоду?

— Ні, він думає, що їжа росте в крамницях, — відповів Лу-Тзе. Йому вже починало це все подобатися. Він мав вісімсотлітній досвід керування думками тих, кому підпорядковувався, а більшість із них були *розумними*. Він вирішив підлити трохи масла у вогонь.

— От узяти вогонь: міський люд насправді боїться вогню, — сказав він. — І це нове. Адже для примітивного селяка вогонь був доброю річчю, правда? Відлякував вовків. А якщо згоріла його хижа, не страшно, бо колоди й земля були дешеві. А тепер він живе на вулиці, де туляться одне до одного дерев'яні будинки, і всі готують їжу в себе у кімнатах, отже...

У Ронні люто спалахнули очі.

— Вогонь? *Вогонь*? Та це лише напівбог! Якийсь малий злодюжка поцупив у богів полум'я, і раптом він уже безсмертний? Це що, можна назвати підготовкою і досвідом? — з-під пальців Ронні вилетіла іскра, запаливши кінчик цигарки Лу-Тзе. — І взагалі, щодо тих усіх богів...

— Хто пізно приходить, той сам собі шкодить, — спритно додав Лу-Тзе.

— Точно! Люди почали їм поклонятися, тому що боялись мене, — сказав Ронні. — Ви це знали?

— Ні, справді? — з невинним виглядом запитав Лу-Тзе. Але Ронні раптом осів.

— Це, звісно, було тоді, — зітхнув він. — Зараз усе інакше. І я вже не той, що колись.

— Ні-ні, звичайно, що ні, — заспокійливо вимовив Лу-Тзе. — Але ж усе залежить від того, як на це все подивитися, правда? От, припустимо, що чоловік... тобто, я мав на увазі...

— Антропоморфну персоніфікацію, — підказав йому Ронні Соак. — Хоч я завжди волю вживати термін «аватар».

Лу-Тзе вигнув брови.

— Ви часто літаєте? — здивувався він.

— Це було б «авіатор».

— Вибачте. Ну, тоді припустимо, що аватар, дякую вам, який, можливо, випередив свій час тисячі років тому, припустимо, уважно роззирнеться зараз довкола й побачить, що світ, можливо, знову готовий його прийняти.

Лу-Тзе витримав паузу.

— Мій абат, до речі, вважає вас дуже великим цабе, — сказав він, щоб трохи підсилити ефект.

— Справді? — перепитав підозріло Ронні Соак.

— Великим цабе, великою цяцею і великою... цюцею, — завершив вихвалання Лу-Тзе. — Він написав про вас море сувоїв. Каже, що ви надзвичайно важлива фігура для розуміння функціонування всесвіту.

— Так воно так, але ж... це тільки один чоловік, — понуро зронив Ронні Соак, демонструючи брак завзяття, притаманний тому, хто не бажає розлучатися з величезною життєвою образою, немовби з улюбленою м'якою іграшкою.

— По суті, так, — погодився Лу-Тзе. — Але ж він абат. А який мізкуватий? Він мислить такими грандіозними думками, що не встигає їх додумати впродовж одного життя, тому йому потрібний другий строк! Нехай багато селян бояться голоду, але хтось такий, як ви, повинен бути націлений на *якість*. А тепер погляньте на міста. У давні часи це просто були скупчення глинобитних мазанок з такими назвами, як Ур, Уг і Угг. А тепер у містах мешкають *мільйони* людей. У містах із дуже-дуже заплутаною інфраструктурою. І от подумайте, чого вони справді, *по-справжньому* бояться. А страх... Та ж страх є вірою. Гм-м?

Запанувала чергова довга мовчанка.

— Ну, гаразд, але... — почав було Ронні.

— Звичайно, вони там довго не житимуть, бо коли ті сірі істоти закінчать розбирати їх на частинки, щоб побачити, як вони функціонують, жодної віри вже не *залишиться*.

— Від мене залежать мої клієнти... — пробурмотів Ронні Соак.

— Які ще клієнти? Це говорить Соак, — прорік Лу-Тзе. — Бо це не голос Каоса.

— Ха! — гірко озвався Каос. — А ви ще не сказали мені, яким чином це вираховали.

Бо в мене більше трьох клітинок мозку, а ти марнославний і написав своє справжнє ім'я задом наперед на своєму візочку, а темне вікно вітрини усе віддзеркалює,

і в його відображенні літери «К» і «С» можна побачити, навіть якщо вони перевернуті, подумав Лу-Тзе. Але вголос цього не варто було говорити.

— Бо це ж очевидно, — сказав він. — Ви просто про-свічуєтесь крізь усе. Це так, ніби накрити слона прости-радлом. Ви можете його не бачити, та все одно знаєте, що слон і далі там.

Каос мав жалюгідний вигляд.

— Не знаю, — пробурмотів він. — Минуло вже стільки часу...

— Он як? А мені здавалося, що ви називали себе Най-першим? — вирішив спробувати новий підхід Лу-Тзе. — Вибачте! Хоч я і припускаю, що ви не винні в тому, що за ці кілька століть утратили майстерність і частину навичок, адже на це були...

— Я втратив майстерність? — мало не штрикнув ніс підмітальника своїм пальцем Каос. — Хочеш, щоб я показав тобі, де раки зимують, п'явко ти нещасна?

— І як це? Нагодуєте страшною йогуртом? — глузливо запитав Лу-Тзе, злязючи з візочка.

Каос вистрибнув услід за ним.

— Я ще не скінчив розмову, куди це ти тікаєш? — гаркнув він.

Лу-Тзе глянув на нього.

— На ріг Торгової і Брод-Вею, — відповів він. — А що такого?

Каос заревів. Зірвав із себе смугастий фартух і білий кашкет. Здавалося, ніби він став вищий на зріст. З нього почала парувати схожа на дим темінь.

Лу-Тзе склав на грудях руки й вишкірився.

— Пам'ятайте Перше правило, — нагадав він.

— Правила? Які ще правила? Я Каос!

— Який був найпершим? — перепитав Лу-Тзе.

— Так!

— Творець і Руйнач?

— Саме так, чорт забирай!

— Здавалося би, плутана, здавалося би, безсистемна поведінка, що має, однак, просте, обумовлене пояснення, і є ключем до нових рівнів розуміння багатовимірного всесвіту?

— Отож-бо й воно... Що?

— Мусите йти в ногу з часом, містере, мусите не відставати! — вигукнув Лу-Тзе, схвильовано підстрибуючи на місці. — Ви той, яким вас уявляють люди! А вони вас змінили! Маю надію, що ви здатні це врахувати!

— Не вказуй *мені*, ким я маю *бути*! — проревів Каос. — Я Каос!

— Ви так гадаєте? Але ваше грандіозне повернення не зможе відбутися, бо тепер усе контролюють аудитори! *Правила*, містере! Ось, хто вони такі! Холодні мертві *правила*!

Ходяча хмара, в яку перетворився Ронні, зблиснула срібною блискавкою. А тоді ця хмара, візок і кінь зникли.

— Ну, мабуть, могло бути й гірше, — мовив сам собі Лу-Тзе. — Не надто тямовитий парубок, чесно. Та ще й трохи старомодний.

Він роззирнувся й побачив, що за ним стежить юрба аудиторів. Їх було кілька десятків.

Він зітхнув і вишкірився своєю ніяковою посмішкою. Цього дня у нього було аж забагато пригод.

— Я припускаю, що *ви* чули про Перше правило, так? — прорік він.

Це примусило їх на хвилюку замислитися. Один мовив:

— Ми знаємо мільйони правил, людино.

— Мільярди. Трильйони, — додав інший.

— Отже, ви не можете напасти на мене, — сказав Лу-Тзе, — бо це Перше правило.

Найближчі до нього аудитори зібралися до купи, щоб порадитися.

— Мабуть, це стосується гравітації.

— Ні, квантових ефектів. Це очевидно.

— Логічно не може бути Першого правила, бо на цьому етапі ще відсутня концепція плюралізму.

— Але якщо немає Першого правила, чи можуть існувати інші правила? Якщо немає Першого правила, то де тоді Друге правило?

— Є мільйони правил! Вони повинні бути пронумеровані!

Чудово, подумав Лу-Тзе. Мені тільки залишається почекати, поки розплавляться їхні мізки.

Але один аудитор виступив уперед. Він мав божевільніший за інших вигляд, а також найнеохайніший. І ще він тримав у руках сокиру.

— Нам не потрібно це обговорювати! — відрізав він. — Мусимо ось що подумати: це нісенітниця, не варта дискусій!

— Але яке ж тоді... — почав один аудитор.

— Звертайся до мене містер Білий!

— Містере Білий, але яке ж тоді це Перше правило?

— Мені не подобається це питання! — зарепетував містер Білий і замахнувся сокирою. Тіло того другого аудитора розкришилося від удару лезом, перетворилося на летючий порох і розсіялося легкою хмаркою.

— Ще в когось є питання? — гаркнув містер Білий, знову здіймаючи сокиру,

Один або два аудиторі, що не до кінця розібралися в поточній ситуації, роззявили було роти, щоб запитати щось.

Але знову їх стулили.

Лу-Тзе відступив на пару кроків назад. Він завжди пишався своєю добре відточеною здатністю вміти будь-кому заговорити зуби, але це великою мірою залежало від наявності бодай крихти здорового глузду в сутності, з якою ведеться діалог.

Містер Білий повернувся до Лу-Тзе.

— Що ти тут робиш не на своєму місці, органічний?

Але Лу-Тзе почув іншу розмову, що велася пошепки. Вона долинала з другого боку найближчої стіни і була такого змісту:

— *Яка різниця, що там, до біса, написано?*

— *Точність важлива, Сюзен. А тут під кришкою є докладний опис. Дивися.*

— *Гадаєш, це справить на когось враження?*

— *Прошу тебе. Все має бути зроблене належним чином.*

— *Ой, тоді дай це мені!*

Містер Білий наблизився до Лу-Тзе з піднятою вгору сокирою.

— Тут заборонено... — почав було він.

— *Їжте... О, боже мій... Їжте... «розкішну цукрову помадку крем-брюле з чудовою малиною начинкою в оболонці з дивовижного чорного шоколаду»... ви, сірі шельми!*

На вулицю градом висипалась купа маленьких предметів. Деякі з них розкололися від удару об бруківку.

Лу-Тзе почув раптом тишу, викликану відсутністю ти-
хенького дзижчання, до якого він уже звик.

— Ой, ні, я розкруч...

Залишаючи по собі дим, але знову ставши схожим на мо-
лочаря, хоча й такого, що доставляв щойно продукцію до
палаючого будинку, Ронні Соак увірвався до своєї моло-
чарні.

— Що він про себе думає? — визвірився він, так міцно
вхопившись за край бездоганно чистого прилавка, що ме-
тал аж зігнувся. — О, так, спочатку викидають тебе геть,
а коли хочуть, щоб ти повернувся...

Метал під його пальцями розжарився добіла, а тоді по-
чав плавитися і скрапувати додолю.

— Я маю клієнтів. Я маю клієнтів. Від мене залежать
люди. Нехай це не якась там гламурна робота, але людям
завжди потрібне молоко...

Він лягнув себе долонею по чолі. Торкаючись його шкі-
ри, розплавлений метал випаровувався.

Головний біль був справді *нестерпний*.

Він пригадав той час, коли був лише сам-один. Це бу-
ло *нелегко* пригадати, адже... нічого *не було*, ні кольору, ні
звуку, ні тиску, ні часу, ні руху, ні життя...

Лише Каос.

І раптом виникла думка: Чи хочу я цього знову? Ідеаль-
ного порядку, що йде в парі з незмінністю?

Нові думки пронеслися в його голові, неначе зграйка
сріблених в'юннів. Він, зрештою, був Вершником і зали-
шався ним, відколи люди в глинобитних містах на розпе-
чених від сонця рівнинах вигадали якусь туманну ідею

про Щось таке, що існувало споконвіку, перед усім іншим. А Вершник вловлював ці світові вібрації. Люди з глинобитних міст і люди зі шкіряних наметів інстинктивно відчували, що світ загрозливо несеться, кружляючи, крізь заплутаний і байдужий мультисвіт, що життя, яким вони живуть, відділене від космічного холоду й нічної пучини лише тонесенькою оболонкою завтовшки в поверхню дзеркала.

Вони знали, що все те, що вони нарекли реальністю, уся та павутина правил, завдяки якій тривало життя, було лише піною на гребні припливу. Вони боялися старого Каоса. Але тепер...

Він розплющив очі й подивився на свої почорнілі, задимлені руки.

А тоді звернувся до світу загалом і запитав:

— Хто ж я тепер?

Лу-Тзе почув, як його голос долинув з порожнечі:

— ...чуюся...

— Ні, вас знову накрутили, — сказала молода жінка, що стояла навпроти нього. Вона відступила на крок, критично його оглядаючи. Вперше за вісімсот років Лу-Тзе відчув, ніби його впіймали на гарячому. Таким був її погляд — допитливий, проникливий, він нібито нишпорив у нього в голові.

— Отже, ви є Лу-Тзе, — сказала Сюзен. — А я Сюзен Стогелітська. Немає часу для роз'яснень. Вас не було... ну, не так уже й довго. Нам треба доправити Лобсанга до скляного годинника. Чи вам можна довіритися? Бо Лобсанг вважає вас трохи шахраюватим.

— Лише трохи? Це мене дивує, — Лу-Тзе роззирнувся довкола. — А що тут сталося?

Вулиця була порожня, якщо не рахувати застиглих людських статуй. Але земля була всяяна клаптиками сріблстого паперу і кольорових обгорток, а стіна за його спиною була захляпана чимось дуже схожим на шоколадну глазур.

— Дехто з них врятувався, — сказала Сюзен, беручи в руки те, що, сподівався Лу-Тзе, було лише величезним кондитерським шприцом. — Здебільшого вони билися самі з собою. От *ви* б намагалися розірвати когось на шматки лише заради цукерки з кавовою начинкою?

Лу-Тзе придивився до цих очей. Проживши вісімсот років, ви вже добре навчаєтесь читати людей. А Сюзен була історією, що почалася в незапам'ятні часи. Вона, мабуть, навіть знала Перше правило, на яке їй було начхати. До неї варто було ставитися з повагою. Але навіть таким, як вона, не варто цілком поступатися.

— Такої, що має зверху кавове зернятко, чи звичайної? — запитав він.

— Гадаю, що без зернятка, — відповіла Сюзен, не відводячи погляду.

— Н-н-н-і. Ні. Ні, не думаю, що б я таке зробив, — заперечив Лу-Тзе.

— Але вони вчаться, — пролунав за спиною підмітальника жіночий голос. — Дехто чинив опір. Ми *можемо* вчитися. Саме так люди стали людьми.

Лу-Тзе зміряв поглядом цю жінку.

Вона нагадувала світську даму, якій сьогодні довелося пережити дуже поганий день, потрапивши під молотарку.

— Чи не міг би я уточнити деякі моменти? — запитав він, переводячи погляд від однієї жінки до другої. — Ви воювали з тими сірими людьми *шоколадними цукерками*?

— Так, — підтвердила Сюзен, зазираючи за риг. — Це сенсорний вибух. Вони втрачають контроль над своїм морфічним полем. Ви добре вмієте кидати? Чудово. Єдності, дайте йому стільки шоколадних яець, скільки він зможе нести. Секрет полягає в тому, щоб якомога сильніше кидати їх об землю, викликаючи ефект шрапнелі...

— А де сам Лобсанг? — запитав Лу-Тзе.

— Він? Можна сказати, що він нас надихає.

В повітрі спалахнули сині іскорки.

— У нього проблеми росту, на мою думку, — додала Сюзен.

На допомогу Лу-Тзе знову прийшов досвід багатьох століть.

— Він завжди видавався юнаком, який намагався знайти самого себе, — сказав він.

— Так, — погодилася Сюзен. — І це для нього стало величким шоком. Ходімо.

Смерть подивився на світ. Позачасовість сягнула вже Узбіччя й поширювалася у всесвіті зі швидкістю світла. Дискосвіт перетворився на кришталеву скульптуру.

І це *не був* апокаліпсис. Їх уже було чимало — маленьких, вигаданих апокаліпсисів, апокаліпсисів-фальшивок, апокрифічних апокаліпсисів.

Більшість із них були в давнину, коли світ, якому мав настати «кінець», нерідко обмежувався кількома селами й галявиною в лісі.

І цим маленьким світам наставав кінець. Але завжди виявлялось *ще щось*.

Насамперед існував обрій. Утікачі й біженці з'ясовували, що світ більший, ніж вони припускали. Декілька сіл на розчищеній ділянці землі? Ха, які ж вони були дурні! *Тепер* вони знали, що це був цілий острів! Звичайно, й там був знову обрій...

Але цьому світу забракло обріїв.

Смерть бачив, як сонце на його очах зупинилося на орбіті, а його світло стало тьмянішим і червонішим.

Він зітхнув і штурхнув Хропунця. Кінь вирушив у керунку, якого не можна було б знайти на жодній карті.

І небо сповнилося сірими силуетами. Ряди аудиторів немовби вкрилися брижами, коли перед ними з'явився Блідий Кінь.

Один полинув до Смерті і завис у повітрі неподалік від нього.

Тоді мовив, *Чи ти не мав кудись вирушати?*

— ТИ ГОВОРИШ ЗА ВСІХ?

Ти знаєш звичай, — мовив голос у голові Смерті. — *У нас один говорить за всіх.*

— ТЕ, ЩО ЗРОБЛЕНЕ, БУЛО НЕПРАВИЛЬНИМ.

Це вже не твоя справа.

— ОДНАК МИ ВСІ ВІДПОВІДАЛЬНІ.

Всесвіт існуватиме вічно, мовив голос. *Усе збережене, впорядковане, зрозуміле, правомірне, класифіковане... незмінне. Досконалий світ. Завершений.*

— НІ.

Усе й так колись закінчиться.

— АЛЕ ТЕПЕР ЩЕ ЗАРАНО. Є ЩЕ НЕЗАВЕРШЕНІ СПРАВИ. Які саме?..

— ВСІ.

Спалахнуло сяйво, і виникла постать у білому з книжкою в руках.

Вона зміряла поглядом Смерть, а тоді нескінченні щільні ряди аудиторів і прорекла:

— Перепрошую? Я потрапив, куди треба?

Двоє аудиторів рахували кількість атомів на тротуарній плитці.

Вони звели очі, почувши якийсь рух.

— Доброго дня, — привітався Лу-Тзе. — Чи не міг би я звернути вашу увагу на повідомлення, яке тримає моя асистентка?

Сюзен підняла над собою табличку.

Там було написано: «Роти Повинні Бути Роззявлені. Згідно з Наказом».

І Лу-Тзе розтулив свої долоні. У кожній була карамелька, а він добре влучав у ціль.

Роти стулилися. Обличчя стали безтурботними. Тоді пролунав звук, подібний на щось середнє між мурканням і голосінням, який невдовзі перейшов на ультразвуковий рівень.

А тоді... аудитори розчинилися, спочатку ставши імлістими з країв, а пізніше, коли процес прискорився, швидко перетворившись на розлогу хмарку.

— Двобій руки з ротом, — мовив Лу-Тзе. — Чому в людей такого не буває?

— Інколи трапляється, — зронила Сюзен, а коли вони подивилися на неї, закліпала очима й додала: — Принаймні з деякими ненажерливими дурепами.

— Ну, але *тобі* не потрібно докладати зайвих зусиль, щоб залишатися в формі, — сказала Єдиність. — І це, до речі, були останні карамельки.

— Та ні, є ще шість у «Золотому наборі від В + Б», — уточнила Сюзен. — Три з білим шоколадним кремом у темному шоколаді і три зі збитими вершками в молочному шоколаді. Це ті, що в срібній обгортці... Слухайте, я просто *знаю* такі речі, гаразд? Просто рухаймося далі, чуєте? Не згадуючи про шоколад.

Ти не маєш над нами влади, мовив аудитор.

Бо ми не живі.

— АЛЕ ВИ ДЕМОНСТРУЄТЕ САМОВПЕВНЕНІСТЬ, ПИХАТІСТЬ І ТУПІСТЬ. А ЦЕ ЕМОЦІЇ. Я Б НАВІТЬ СКАЗАВ, ЩО ЦЕ ОЗНАКИ ЖИТТЯ.

— Перепрошую? — прорекла осяйна постать у білому.

Але ти тут сам-один!

— Я *перепрошую*?

— ТАК? — озвався Смерть. — У ЧОМУ СПРАВА?

— Це ж *Апокаліпсис*, так? — настирливо запитала осяйна постать.

— МИ *РОЗМОВЛЯЄМО*.

— Так, я розумію, але чи це *Апокаліпсис*? Справжній кінець усього справжнього світу?

Ні, мовив аудитор.

— ТАК, — підтвердив Смерть, — САМЕ ТАК.

— Чудово! — вигукнула постать.

Що? мовив аудитор.

— *ЩО?* — перепитав Смерть.

Постать зніжковіла.

— Ну, не чудово, *очевидно*. Очевидно, що не чудово, само по собі. Але це, заради чого я тут. Заради чого я *взагалі*, чесно кажучи, існую, — він підняв над собою книгу. — Е-е, я навіть зазначив потрібне місце. Вау! Розумієте, я ж так давно цього чекав...

Смерть подивився на книгу. Палітурка і всі сторінки були зроблені з заліза. Він усе збагнув.

— ТО ВИ ТОЙ АНГЕЛ У БІЛОМУ ОДЯЗІ З ЗАЛІЗНОЮ КНИГОЮ З ПРОРОЦТВА ТОБРУНА, ЯКЩО НЕ ПОМИЛЯЮСЬ?

— Правильно! — сторінки забрязкали, коли ангел почав квапливо їх гортати пальцем. — І в білих шатах, до речі, якщо не заперечуєте. *Ша-тах*. Дрібничка, звичайно, але я люблю, щоб усе було, як належиться.

Що тут відбувається? прохрипів аудитор.

— НАВІТЬ НЕ ЗНАЮ, ЯК ВАМ ЦЕ СКАЗАТИ, — мовив Смерть, ігноруючи втручання аудитора. — АЛЕ ВИ ОФІЦІЙНО НЕ ВИЗНАНІ.

Сторінки перестали бряжчати.

— Що ви маєте на увазі? — підозріло запитав ангел.

— КНИГА ТОБРУНА ОСЬ УЖЕ СТО РОКІВ НЕ ВИЗНАЄТЬСЯ ОФІЦІЙНОЮ ЦЕРКОВНОЮ ДОГМОЮ. ПРОРОК БРУТГА ВИЯВИВ, ЩО ЦЛІЙ РОЗДІЛ ТАМ БУВ МЕТАФОРОЮ БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ В РАННІЙ ЦЕРКВІ. ЙОГО ВИЛУЧЕНО З ДООПРАЦЬОВАНОЇ ВЕРСІЇ КНИГИ ОМА ЗА РІШЕННЯМ ІЙСЬКОГО СОБОРУ.

— Зовсім?

— НА ЖАЛЬ.

— Мене просто викинули? Як отих клятих кроликів із великими солодкаво-сиропними речами?

— ТАК.

— Навіть ту частину, де я дмухаю в сурму?

— О, ТАК.

— Ви впевнені?

— ЯК ЗАВЖДИ.

— Але ж ви Смерть, і це Апокаліпсис, правильно? — перепитав нещасний ангел. — А отже...

— МЕНІ ЖАЛЬ, АЛЕ ВИ ВЖЕ НЕ МОЖЕТЕ БРАТИ ФОРМАЛЬНОЇ УЧАСТІ В ЦІЙ ПРОЦЕДУРІ.

Краєм свідомості Смерть стежив за аудитором. Аудитори завжди слухали розмови людей. Що більше говорили люди, то більшого консенсусу досягали, приймаючи рішення і знімаючи відповідальність з кожного зокрема. Але аудитор демонстрував ознаки нетерпіння й роздратування...

Емоції. А емоції роблять вас *живим*. Смерть добре знав, як поводитися з живими.

Ангел роззирнувся на всесвіт.

— То що ж *мені* тепер *робити*? — залементував він. — Я ж так цього чекав! Тисячі років! — він подивився на залізну книгу. — Тисячі нудних, одноманітних, марних років... — пробурмотів він.

Це вже все? мовив аудитор.

— Одна велика сцена. Це все, що я мав. Це було моєю *метою*. Чекаєш, готуєшся... а тоді твою сцену просто вирізають, бо колір сірки, бачте, вже вийшов з моди? — голос ангела був просякнутий гіркотою і гнівом. — І ніхто, звичайно, *мене* й не попередив...

Він поглянув на заіржавілі сторінки.

— Наступним мав би бути Чума, — пробурмотів він.

— Я що, запізнився? — пролунав у п'їтьмі голос.

До них підступив кінь. Він світився хворобливим сяйвом, немовби гангренозна рана перед тим, як мають

покликати цирульника-костоправа з пилкою для швидкого ампутування.

— Я ДУМАВ, ТИ НЕ ПРИЙДЕШ, сказав Смерть.

— Я не хотів, — поволі вимовив Чума, — але в людей трапляються дуже цікаві хвороби. Мені от хотілося б бачити, як поширюється тхір, — він підморгнув Смерті вкритим коростою оком.

— Маєте на увазі, кір? — виправив його ангел.

— Ні, таки тхір, — наполіг Чума. — Люди дуже недбало ставляться до того всього біоштукатурства. Виводять фурункули, що починають кусатися.

Вас двох недостатньо! прогарчав у їхніх головах аудитор.

З темряви вигулькнув ще один кінь. Навіть решето може здатися м'ясистішим за нього.

— Я собі подумав, — пролунав голос. — Можливо, є речі, заради яких варто вступити в бій.

— І що ж це?.. — поцікавився, озираючись, Чума.

— Сандвічі з салатним кремом. Кращого нічого немає. А цей присмак визнаних безпечними емульгаторів? Не перевершений.

— Ха! То ви є Голод? — уточнив Ангел Залізної Книги. Він знову почав гортати важкі сторінки.

*Що то, що то, що то за нісенітниця з якимось «салатним кремом»?** заволав аудитор.

Злість, подумав Смерть. *Потужна* емоція.

— А мені смакує салатний крем? — пролунав голос із пітьми.

* Якщо ви живете в країні, де традиційно споживають майонез, нічого не питаєте. Навіть не пробуйте.

Інший жіночий голос відповів:

— Ні, любий, від нього в тебе висипка.

Кінь Війни був величезний, червоний, зі скальпами загиблих воїнів, що звисали з різка на ковбойському сідлі. А похмура місіс Війна міцно трималася за чоловіка.

— Усі четверо. Класно! — зрадів Ангел Залізної Книги. — От вам і Йський собор!

Шия Війни була обмотана вовняним шарфом. Він зніжковіло зиркнув на решту Вершників.

— Йому не можна перенапружуватися, — суворо попередила місіс Війна. — І не вплутуйте його в жодні авантюри. Він уже не такий сильний, як думає. І його легко збаламутити.

Отже, все кодло в зборі, мовив аудитор.

Зарозумілість, зазначив Смерть. І самовдоволеність.

Лунало брязкання металевих сторінок. Ангел Залізної Книги мав розгублений вигляд.

— Фактично, я не думаю, що мало бути саме так, — сказав він.

Ніхто не звернув на нього увагу.

Ну, то вже розігруйте свою пантоміму, мовив аудитор.

А тепер іронія й сарказм, подумав Смерть. Мусили набратися цього від когось у світі. Усі ці дрібнички, що творять... *особистість.*

Він подивився на вишикуваних у ряд Вершників. Вони перехопили його погляд, а Голод і Чума ледь помітно вклонилися.

Війна обернувся на сідлі й заговорив до дружини.

— Саме зараз, люба, я зовсім не збаламучений. Можеш, будь ласка, злізти з коня?

— Пригадай, що сталося, коли... — почувла було місіс Війна.

— *Негайно*, моя люба, прошу тебе, — повторив Війна, і цього разу в його голосі, що й далі був спокійний і лагідний, прозвучали металеві і бронзові нотки.

— Е-е... ох, — місіс Війна раптом заметушилася. — Саме так ти завжди звучав, коли... — вона замовкла, на якусь мить радісно зашарілася й зіскочила з коня.

Війна кивнув Смерті.

А тепер ви маєте вирушити в путь, щоб сіяти жах, руйнацію й таке інше, мовив аудитор. *Правильно?*

Смерть кивнув.

Линучи над ним у повітрі, Ангел Залізної Книги гучно брязкав сторінками, квапливо гортаючи їх у намаганні знайти там належне йому місце.

— САМЕ ТАК. ОТ ТІЛЬКИ ПОПРИ ТЕ, ЩО МИ ДІЙСНО МАЛИ ВИРУШИТИ В ПУТЬ, — додав Смерть, витягаючи свого меча, — НІДЕ НЕ СКАЗАНО, ХТО СТАНЕ НАМ НА ШЛЯХУ.

І що ж це означає? просичав аудитор, але цього разу його голос боязко здригнувся. Відбувалися речі, яких він не розумів.

Смерть вишкірився. Для того, щоб боятися, потрібно мати власне «я». Нехай нічого не станеться зі «мною». Такою була пісня страху.

— Це означає, — сказав Війна, — що він попросив нас усіх подумати, на чиєму ми боці насправді.

Оголилися чотири мечі, леза яких палали, наче полум'я. Четверо коней зірвалися з місця.

Ангел Залізної Книги подивився на місіс Війну.

— Я перепрошую, — звернувся до неї він, — а чи немає у вас часом олівчика?

Сюзен зазирнула за ріг на вулицю Ремісників і застогнала.

— Їх там повно... і вони, здається, збожеволіли.

Єдиність також придивилася.

— Ні. Не збожеволіли. Вони ж аудитори. Вони просто все, що потрібно, вимірюють, оцінюють і стандартизують.

— Але ж вони зараз знімають тротуарну плитку!

— Так. Мабуть, тому, що плитка неправильного розміру. Вони не люблять невідповідностей.

— Як може, до біса, бути неправильний розмір у куска каменю?

— Будь-який розмір, що не відповідає стандартному. Ви вже мені вибачте.

Повітря довкола Сюзен спалахнуло синявою. Вона на якусь коротку мить усвідомила присутність прозорої людської постаті, що поволі оберталася, а тоді знову зникла.

Але голос в її вусі, *просто в її вусі*, вимовив: *Я вже майже зміцнів. Чи можете ви дійти до кінця вулиці?*

— Так. Ти певний? Раніше ти ж не зміг нічого зробити з годинником.

Раніше це не був я.

Якийсь рух у повітрі змусив Сюзен підняти голову. Блискавка, що застигла над мертвим містом, зникла. Хмари вирували, мов чорнило, налите у воду. Всередині у них виблискували спалахи, сірчано-жовті й червоні.

Чотири Вершники б'ються з рештою аудиторів, повідомив Лобсанг.

— І перемагають?

Лобсанг не відповів.

— Я спитала...

Мені важко сказати. Я бачу... все. Все, що могло статися...

Каос прислухався до історії.

З'явилися нові слова. Чарівники й філософи винайшли Хаос, що був Каосом з прилизаним волоссям і в краватці, а втіленням безладу став новий лад, про який і мрії не доводилося. *Існують різновиди правил. З простого народжується складне, а складне породжує простоту іншого виду. Хаос — це порядок у масці...*

Хаос. Не темний, древній Каос, залишений позаду внаслідок еволюції всесвіту, а новий, осяйний Хаос, що витанцює в нутрі всього суцього. Ця ідея була на диво приваблива. І це було підставою для того, щоб існувати далі.

Ронні Соак поправив на голові кашкета. О, так... і ще остання річ.

Молоко було завжди гарне і свіже. Усі це визнавали. Звісно, що для нього не становило труднощів опинитися скрізь о сьомій ранку.

Якщо навіть Батько Вепр міг протягом однієї ночі залізти в кожнісінький димар цілого світу, доставку молока в межах одного міста протягом секунди не можна була вважати аж таким великим досягненням.

А от зберігання речей холодними було таким досягненням. Але тут йому вельми щастило.

Містер Соак зайшов до льодівні, де його дихання в морозному повітрі відразу взялося імлюю. Підлога була заставлена лискучими маслоробками. На полицях, що іскрилися кригою, стояли чани з маслом і вершками. Численні лотки з яйцями ледве було видно крізь паморозь. Він планував улітку розширити бізнесову структуру й почати торгувати морозивом. Це було цілком очевидним наступним кроком. Крім того, варто було повною мірою скористатися холодом.

Посеред кімнати стояла палаюча плита. Містер Соак завжди купував у гномів найкраще вугілля, і чавунна поверхня була розжарена до червоного. Можна було подумати, що ціла кімната повинна була перетворитися на суцільну пічку, але відчувалося лише легеньке шипіння на плиті, де мороз воював із жаром. З цією розпеченою плитою кімната залишалася звичайною льодівнею. А от без плити...

Ронні відчинив дверцята облямованої білою памороззю шафи і розколов кулаком кригу всередині. Тоді простягнув туди руку.

В його руці опинився меч, який іскрився синім полум'ям.

Це був не просто меч, а витвір мистецтва. Він був наділений уявною швидкістю, негативною енергією і позитивною холоднечею, холоднечею настільки холодною, що стикаючись із жаром, вона перебирала на себе частину його сутності.

Палаюча холоднеча. Відколи почався всесвіт, не існувало нічого настільки холодного. Хаосу, фактично, здавалося, що *все* відтоді було лише теплуватим.

— Що ж, я повертаюся, — прорік він.

П'ятий вершник вирушив у путь, залишаючи по собі ледь чутний запах сиру.

Єдиність подивилася на двох попутників і на сине сяйво, що й досі висіло над ними. Вони причаїлися за візочком-яткою для фруктів.

— Я хотіла б зазначити, — сказала вона, — що м... що аудитори не люблять несподіванок. Першим імпульсом є

завжди бажання проконсультуватися. І завжди припускається, що має бути погоджений план.

— Отже? — запитала Сюзен.

— Я пропоную суцільне божевілля. Я пропоную тобі... і... молодому чоловікові побігти до крамниці, а я відволікатиму увагу аудиторів. Мені також здається, що цей старший пан повинен допомогти мені, бо він і так має невдовзі померти.

Запала мовчанка.

— На цьому не обов'язково було наголошувати, — сказав Лу-Тзе.

— Я не дотрималась норм етикету? — запитала вона.

— Не зовсім. Одначе, хіба ж не написано: «Коли мусиш іти, мусиш іти»? — мовив Лу-Тзе. — А ще таке: «Треба завжди носити чисту спідню білизну, бо ніколи не знати, чи не зіб'є тебе візок»?

— А чим це допоможе? — спантеличено запитала Єдиність.

— Це одна з найбільших таємниць Шляху, — з мудрим виглядом кивнув головою Лу-Тзе. — Які ще цукерки в нас залишилися?

— Лише нуга, — відповіла Єдиність. — Не думаю, що може бути щось жахливіше, ніж покрити нугу шоколадом, щоб вона підстерігала там довірливих ласунів. Сюзен?

Сюзен визирала на вулицю.

— М-м-м?

— Чи в тебе залишилися якісь шоколадні цукерки?

Сюзен замахала головою.

— Ммм-ммм.

— Мені здається, що в тебе були вишневі крем-кармельки?

— М-м-м?

Сюзен ковтнула, а тоді закашлялась, явно демонструючи таким чином свою зніяковілість і роздратованість.

— Я з'їла тільки одну! — огризнулася вона. — Мені потрібен цукор.

— Ніхто ж і не сказав, що ти їх з'їла більше, — лагідно мовила Єдиність.

— Ми їх і не думали рахувати, — додав Лу-Тзе.

— Якщо в тебе є носова хустинка, — ще й далі дуже дипломатично запропонувала Єдиність, — я можу допомогти тобі обтерти з губ залишки шоколаду, які, мабуть, випадково потрапили туди ще давніше.

Сюзен розлючено витерла губи рукою.

— Це тільки цукор, — буркнула вона. — Ось і все. Пальне для організму. І годі вже вам торочити про це! Слухайте, ми ж не можемо дозволити вам померти заради...

Так, можемо, втрутився Лобсанг.

— Чому? — приголомшено спитала Сюзен.

Бо я все бачив.

— То, може, ти нам розкажеш? — згадала про свій Учительський Сарказм Сюзен. — Нам усім не терпиться знати, чим це закінчиться!

Ви не зрозуміли, що мається на увазі під «усе».

Лу-Тзе понишпорив у своєму наплічнику з боеприпасами і видобув звідти пару шоколадних яечок і паперовий мішечок.

Побачивши мішечок, Єдиність зблідла.

— Я не знала, що в нас це е! — мовила вона.

— Щось доброго?

— Кавові боби в шоколаді, — видихнула Сюзен. — Їх треба заборонити!

Обидві жінки нажахано дивилися, як Лу-Тзе поклав один смаколик собі до рота. Він обвів їх здивованим поглядом.

— Непогано, хоч мені більше смакує локриця, — сказав він.

— Тобто, ви не хочете ще одньогокого? — спитала Сюзен.

— Ні, дякую.

— Ви певні?

— Так. Але я був би радий скуштувати локрицю, якщо у вас є...

— Чи ви, як чернець, проходили якусь спецпідготовку?

— Щоб воювати з шоколадом, ні, — відповів Лу-Тзе. — Але ж хіба не написано: «Якщо з'їсиш забагато, не матимеш апетиту під час вечері»?

— То ви справді не станете їсти другого кавового боба в шоколаді?

— Ні, дякую.

Сюзен подивилася на Єдиність, яка тремтіла.

— Ти *справді* маєш смакові рецептори, так? — запитала вона, а тоді відчула, як її смикають за руку.

— Ви вдвох причаїться за он тим візком, а тоді біжить, коли отримаєте сигнал, — звелів Лу-Тзе. — Мерщій!

— А який сигнал?

Ми знатимемо, пролунав голос Лобсанґа.

Лу-Тзе дивився, як вони поспіхом рушили геть. Тоді взяв у руку свою мітлу і вийшов на вулицю, заповнену сіримими людьми.

— Я перепрошую? — мовив він. — Чи могли б ви поділити мені хвилиночку вашої уваги, якщо ваша ласка?

— Що він робить? — здивувалася Сюзен, ховаючись за візочком.

Вони всі йдуть до нього, сказав Лобсанг. Дехто з них озброєний.

— Вони віддаватимуть накази, — сказала Сюзен.

Ти певна?

— Так. Вони навчилися цього від людей. Аудитори не звикли коритися наказам. Їх треба переконувати.

Він каже їм про Перше правило, а це означає, що в нього є план. Гадаю, він спрацьовує. Так!

— Що він зробив? Що він зробив?

Не журіться! З ним усе буде гаразд!

Сюзен зірвалася на ноги.

— Господи!

Так, вони відрубали йому голову...

Страх, злість, заздрість... Емоції наповнюють вас життям, яке триває нетривалий час, аж поки ви помрете. Сірі постаті рятувалися втечею від мечів.

Але їх були мільярди. І в них були свої методи боротьби. Пасивні, невловимі методи.

— Якась дурня! — заволав Чума. — Їх навіть проста застуда не бере!

— І душу не проклянеш, і дупу не розітнеш! — гаркнув Війна, рубаючи сірі клапти, що розліталися навсібіч від його леза.

— Їх можна заморити голодом, — сказав Голод. — Я тільки не можу знайти спосіб, як це зробити!

Вони стримали коней. Сіра стіна, що зависла вдалині, знову почала насуватися.

— **ВОНИ ЧИНЯТЬ ОПІР, — повідомив Смерть. — ВИ ЦЕ ВІДЧУВАСТЕ?**

— Я відчуваю лише, що ми дурні як пробки, — буркнув Війна.

— І ЗВІДКИ ВЗЯЛОСЯ ЦЕ ВІДЧУТТЯ?

— Хочеш сказати, що вони впливають на нашу свідомість? — здивувався Чума. — Ми ж Вершники! Як вони можуть робити таке з нами?

— МИ СТАЛИ ЗНАДТО ЛЮДЯНИМИ.

— Ми? Людяними? Не змушуй мене регота...

— ПОГЛЯНЬ-НО НА МЕЧА У СВОЇЙ РУЦІ, — сказав Смерть. — НІЧОГО НЕ ПОМІЧАЄШ?

— Меч як меч. Мечоподібний. І що?

— ПОГЛЯНЬ НА РУКУ. ВЕЛИКИЙ ПАЛЕЦЬ І ЩЕ ЧОТИРИ. ЛЮДСЬКА РУКА. ЦЮ ФОРМУ ЇЙ НАДАЛИ ЛЮДИ. І ЦИМ УСЕ ПОЯСНЮЄТЬСЯ. СЛУХАЙ-НО! ЧИ ТИ НЕ ВІДЧУВАЄШ СВОЄЇ МІЗЕРНОСТІ У ВЕЛИЧЕЗНОМУ ВСЕСВІТІ? ОСЬ ПРО ЩО ЇХНІЙ СПІВ. УСЕСВІТ ВЕЛИЧЕЗНИЙ, А ТИ МІЗЕРНИЙ, І ДОВКОЛА ТЕБЕ НЕМАЄ НІЧОГО, КРІМ КОСМІЧНОГО ХОЛОДУ, І ТИ ЦІЛКОМ САМОТНІЙ.

Решта Вершників були розгублені й нервові.

— Це йде від них? — запитав Війна.

— ТАК. ЦЕ СТРАХ І НЕНАВИСТЬ, ЯКИМИ НАДЛЯЄ ЖИТТЯ МАТЕРІЯ, А ВОНИ НОСІЇ ЦІЄЇ НЕНАВИСТІ.

— То що ж нам тоді робити? — запитав Чума. — Їх тут занадто багато.

— ЦЕ ТИ ПОДУМАВ ЧИ ВОНИ? — відрізав Смерть.

— Вони знову наближаються, — застеріг Війна.

— ТОДІ МИ ЗРОБИМО ВСЕ, ЩО В НАШИХ СИЛАХ.

— Чотири мечі супроти армії? Це ніколи не спрацює!

— ЩЕ НЕДАВНО ТИ ДУМАВ НАВПАКИ. ХТО ЗАРАЗ ГОВОРИТЬ ЗАМІСТЬ ТЕБЕ? ЛЮДИ ЗАВЖДИ ЧИНИЛИ ОПІР НАМ І НІКОЛИ НЕ ЗДАВАЛИСЯ.

— Це так, — погодився Чума. — Але з нами вони могли завжди сподіватися ремісії.

— Або раптового перемир'я, — додав Війна.

— Або... — почав був Голод, тоді завагався, і врешті-решт сказав: — Риб'ячої зливи? — він подивився на вирази їхніх облич. — Одного разу це дійсно сталося, — з викликом додав він.

— ДЛЯ ТОГО, ЩОБ ОСТАННЬОЇ МИТИ ВАМ УСМІХНУЛАСЯ ФОРТУНА, ПОТРІБНО ДО ОСТАННЬОЇ МИТИ НА НЕЇ СПОДІВАТИСЯ, — сказав Смерть. — МАЄМО ЗРОБИТИ ВСЕ, ЩО В НАШИХ СИЛАХ.

— А якщо це не спрацює? — запитав Чума.

Смерть підібрав віжки Хропунця. Аудитори вже були набагато ближче. Він міг розрізнити їхні характерні ідентичні постаті. Забери одного, і на його місці завжди з'являться ще десятеро.

— ТОДІ МИ ЗРОБИЛИ ВСЕ, ЩО В НАШИХ СИЛАХ, — прорік він, — АЖ ПОКИ НАМ ЗАБРАКЛО СИЛ.

Ангел у Білих Шатах, сидячи на хмарці, гарячково гортав Залізну Книгу.

— Про що вони там говорять? — поцікавилася місіс Війна.

— Не знаю, мені не чути! А ще ці дві сторінки злиплися до купи! — бідкався ангел. Якийсь час він марно дряпав сторінки, намагаючись їх роз'єднати.

— Це тому, що він не вбрав спідню сорочку, — суворо дорікнула місіс Війна. — Я про такі речі...

Вона мусила замовкнути, бо ангел зірвав з голови німб і шкрябав ним оплавлені краї сторінок, від чого розліталися іскри і звучав огидний скрегіт, немовби якийсь кіт сповзав додолу шкільною дошкою, чіпляючись за неї кігтями.

Сторінки нарешті з брязкотом роз'єдналися.

— Ану, поглянемо... — він перебіг очима щойно виявлений новий текст. — Це зробив... це зробив... о... — він замовк і повернув до місці Війни пополотніле обличчя.

— Ой, лишенько, — забідкався він, — ми потрапили в халепу.

З нижнього світу вигулькнула комета, стаючи дедалі більшою, поки говорив ангел. Вона спалахнула в небі, залишаючи позаду палаючі фрагменти, що відділялися й падали додолу, а коли наблизилася до Вершників, вони побачили там вогняну колісницю. Вона світилася синім полум'ям. Хаос, розпечений холодом.

Постать, яка стояла в колісниці, була в шоломі, що повністю закривав обличчя, залишаючи два отвори для очей, і ці отвори трохи нагадували метеликові крильця, але найбільше були схожі на очниці якоїсь дивної неземної істоти. Палаючий кінь, що майже не зіпрів, ще трохи пробіг рессю й зупинився; решта коней, не очікуючи команди наїзників, самі розступилися, звільняючи місце.

— Ой, ні, — гидливо махнувши рукою, застогнав Голод. — І він також? Я ж казав, що станеться, якщо він повернеться, казав? Пам'ятаєте, як він викинув з готельного вікна в Зоці менестреля? Я ж казав...

— ЗАМОВКНИ, — звелів Смерть. Тоді він кивнув головою. — ВІТАЮ, РОННІ. ПРИЄМНО ТЕБЕ БАЧИТИ. МЕНІ БУЛО ЦІКАВО, ЧИ ТИ ПРИЙДЕШ.

Рука, з якої снувалася холодна пара, піднялася вгору і зняла шолом.

— Здоровенькі були, хлоп'ята, — люб'язно привітався Хаос.

— Е-е... давно не бачилися, — буркнув Чума.

Війна кахикнув.

— Чув, ніби в тебе справи йдуть добре, — сказав він.

— Так, непогано, — обережно відповів Ронні. — Роздрібна торгівля молоком і похідними молочними продуктами має гарну перспективу.

Смерть подивився на аудиторів. Вони перестали наближатися, але й далі кружляли довкола Вершників, пильно до них приглядаючись.

— Ну, так, без сиру світ не виживе, — понуро пожартував Війна. — Ха-ха.

— А тут, я бачу, справи не дуже, — зронив Ронні.

— Ми можемо впора... — почав був Голод.

— НЕ МОЖЕМО, — урвав його Смерть. — САМ БАЧИШ, ЯК ВОНО Є, РОННІ. ЧАСИ ЗМІНИЛИСЯ. ТИ НЕ БАЖАВ БИ ПІДКЛЮЧИТИСЯ?

— Гей, ми не обговорювали... — почав знову Голод, але зупинився, побачивши лютий погляд Війни.

Роні Соак знову вбрав шолом, і Хаос видобув меч. Він виблискував і, подібно до скляного годинника, також немовби вторгався в інший, набагато складніший світ.

— Один старий чоловік казав мені, що ми живемо і вчимося, — мовив він. — Ну от, я прожив і щойно тепер навчився, що лезо меча нескінченно довге. А ще я навчився робити до біса добрий йогурт, хоч це не ті навички, які я маю намір продемонструвати нині. Покажемо їм, де раки зимують, хлоп'ята?

Далеко вниз, на вулиці, декілька аудиторів підступили на пару кроків.

— Що *таке* Перше правило? — запитав один із них.

— Немає значення. Я сам Перше правило! — аудитор замахнувся великою сокирою, щоб вони відійшли назад. — Необхідний послух!

Аудитори завагалися, дивлячись на тесак. Вони вже знали, що таке біль.

Раніше ніколи не відчували болю, впродовж мільярдів років. Ті, хто його відчув, не мав жодного бажання відчувати його знову.

— Чудово, — сказав містер Білий. — А тепер назад до...

Невідь-звідки прилетіло шоколадне яечко й розбилося об бруківку. Юрба аудиторів кинулася до нього, але містер Білий декілька разів розітнув повітря сокирою.

— Назад! Назад! — зарепетував він. — Ви троє! Знайдіть, хто це кинув! Це прилетіло з-за тієї ятки! Нікому не торкатися коричневої речовини!

Він обережно нахилився й підняв чималий шматок шоколадки, на якій можна було побачити усміхнену качечку в жовтій глазури.

Піт котився його чолом, коли тремтячою рукою він підняв це вгору і переможно помахав тесаком. З юрби долинуло колективне зітхання.

— Бачите? — заволав він. — Тіло можна перемогти! Бачите? Ми *можемо* навчитися жити! Хто буде слухняний, той, можливо, дістане коричневу речовину! А хто не підкориться, отримає гострюче лезо! Ага... — він опустив руки, побачивши, як до нього волочать Єдиність, що намагалася вирватися.

— Віровідступниця, — зронив він, — ренегатка...

Він підійшов до полонянки.

— Що забажаєш? — запитав він. — Тесак чи коричневу речовину?

— Це називається шоколад, — відрізала Єдиність. — Я його не їм.

— Побачимо, — сказав містер Білий. — Твій партнер віддав перевагу сокирі!

Він показав на тіло Лу-Тзе.

Вірніше, на порожню бруківку, де перед тим лежав Лу-Тзе.

Чиясь рука поплескала його по плечі.

— Чому так стається, — пролунав голос біля його вуха, — що *ніхто* не хоче вірити в Перше правило?

Небо над ним почало палати синявою.

Сюзен метнулася вулицею до годинникової крамнички.

Скосила погляд і побачила Лобсанґа, який біг поруч. Він скидався на... людину, хоч не так багато людей світається блакитним сяйвом.

— Біля годинника будуть сірі люди! — крикнув він.

— Шукати, чому він цокає?

— Ха! Авжеж!

— Що ти збираєшся зробити?

— Розіб'ю його!

— Це зруйнує історію!

— Ну, і що?

Він простягнув долоню і взяв її за руку. Вона відчула, немовби через цю руку пропустили електрострум.

— Не треба відчиняти двері! І зупинятися не треба! Прямуйте відразу до годинника! — сказав він.

— Але ж...

— Не говоріть зі мною! Я мушу запам'ятати!

— Запам'ятати що?

— Усе.

Містер Білий, який уже підняв угору сокиру, озирнувся. Але не можна довіряти тілу. Воно самостійно мислить. Коли тіло здивоване, воно робить деякі речі раніше, ніж мозок отримує інформацію.

Наприклад, роззявляє рота.

— Ось і чудово, — сказав Лу-Тзе, підносячи вгору руку. — Гамцяй!

Двері були не міцніші за імлу. У майстерні були аудитори, але Сюзен пройшла повз них, наче примара.

Годинник саяв. Але коли вона побігла до нього, він відсунувся від неї. Підлога перед нею почала розкручуватися, тягнучи її назад. Годинник стрімко рухався до якогось віддаленого горизонту подій. Одночасно він почав збільшуватися і ставати дедалі імлістішим, немовби той самий об'єм годинника намагався охопити якомога більший простір.

Відбувалися й інші речі. Вона кліпала очима, але сяйво не змінювалося мерехтливою темрявою.

— Ага, — сказала вона сама собі, — отже, я не дивлюся очима. А ще що? Що відбувається зі мною? Моя рука... на вигляд нормальна, але чи справді вона така? Я стаю меншою чи більшою? Чи це...?

— Ви завжди така? — пролунав голос Лобсанга.

— Яка це така? Я відчуваю твою руку і чую твій голос... принаймні думаю, що чую його, хоча, можливо, це все лише в моїй голові... але я не відчуваю, що біжу...

— Така... така *аналітична*?

— Звичайно. А що ж я маю думати? «Ой, бідні мої лапки й вуса»? Хай там як, але все це доволі прямолінійно.

Один аудитор у натовпі вимовив, немовби розмірковуючи:

— Чи це тоді означає, що нам треба обговорити питання ієрархії?

— Звичайно, ні! — почав збуджено підстрибувати містер Помаранчевий.

— Мусите самі з цим розібратися, — сказав Лу-Тзе. Він підкинув сокиру в повітря. Сотні пар очей дивились, як вона падає додолу.

Містер Помаранчевий встиг до неї перший, але міс Сіро-Брунатна наступила йому на пальці. Після цього почалася метушня й розгардіяш, а судячи з вересків, що долинали з розбурханої юрби, комусь там було ще й дуже-дуже боляче.

Лу-Тзе взяв за руку спантеличену Єдиність.

— То що, ходімо? — запитав він. — Ой, та не турбуйтеся про мене. Мені просто страшенно хотілося спробувати те, чого мене навчили єті. Трішечки, щоправда, запекло...

З натовпу донісся черговий вереск.

— Демократія в дії, — радісно прокоментував Лу-Тзе. Він звів угору погляд. Спалахи полум'я над світом згасали, і підмітальнику було цікаво, хто ж переміг.

Попереду було яскраво-синє сяйво, а позаду темно-червоне, і Сюзен вражало те, як вона могла це все бачити, не розплющуючи очей і не повертаючи голови. А от саму себе вона не бачила — ні з розплющеними, ні з заплющеними очима. Єдиним свідченням того, що вона була чимось, окрім звичайної точки зору, було легеньке стискання, яке вона відчувала на своїх, як їй пригадується, пальцях.

А ще чийсь сміх поруч із нею.

Почувся голос:

— Підмітальник казав, що всім треба знайти вчителя, а тоді знайти свій Шлях.

— І? — озвалася Сюзен.

— Це й є мій Шлях. Мій шлях додому.

А тоді, разом із вельми неромантичним звуком, що їй відразу нагадав Джейсона, коли той ставив дерев'яну лінійку на краєчок парти і вдаряв, щоб вона вібрувала, по-дорож добігла кінця.

Можливо, вона й не починалася. Скляний годинник стояв перед нею у всій своїй красі й виблискував. Всередині не було жодного синього сяйва. Це просто був цілком прозорий годинник, з якого долинали цокання.

Сюзен зміряла поглядом спочатку свою руку, а тоді його, Лобсанґову руку. Він відпустив її долоню.

— Ми тут, — сказав він.

— Поруч із годинником? — запитала Сюзен. Була ще захекана й намагалася віддихатися.

— Це тільки частина годинника, — сказав Лобсанґ. — Та інша частина.

— Та, що поза всесвітом?

— Так. Годинник має багато вимірів. Не треба боятися.

— Не думаю, що я взагалі в своєму житті чогось боялася, — сказала Сюзен, ще й далі хапаючи ротом повітря. — Насправді я не боялася. Я ставала сердитою. Ось і зараз я стаю сердитою. Ти Лобсанґ чи ти Джеремі?

— Так.

— Так, я второпала. Ти і Лобсанґ, і Джеремі?

— Вже ближче. Так. Я завжди пам'ятатиму їх обидвох. Але волів би, щоб ви називали мене Лобсанґом. У Лобсанґа

кращі спогади. Мені ніколи не подобалося ім'я Джеремі, навіть, коли я був Джеремі.

— Ти *справді* і той, і другий?

— Я... все найвартісніше з них, маю надію. Вони були дуже різні, і обидвоє були мною, народилися з різницею в якусь мить, і жоден із них не був сам по собі щасливий. Хоч-не-хоч, а починаєш думати, а може, щось таки є в тій астрології.

— Чого там тільки немає, — зронила Сюзен. — Маячня, прийняття бажаного за дійсне й марновірність.

— Ви що, *ніколи* не фантазуєте?

— Досі цього не робила.

— Чому?

— Мабуть... тому що в цьому світі, коли всі починають панікувати, мусить бути бодай хтось, хто зможе назвати лайно лайном і вилити з черевика сечу.

Годинник цокав. Маятник гойдався. Але стрілки не рухалися.

— Цікаво, — мовив Лобсанґ. — Ви часом не послідовниця Шляху місіс Космополитої?

— Я навіть не знаю, що це таке, — відповіла Сюзен.

— Чи ви вже відхекалися?

— Так.

— Тоді обертаймося.

Знову зарухався особистий час, і голос за їхніми спинами запитав:

— Це ваш?

Ззаду за ними були скляні сходи. Вгорі на сходах стояв чоловік у сандаліях, з поголеною головою, вбраний наче історичний чернець. Юнак, який був дуже довго юнаком, казала пані Огґ, і вона мала рацію.

Він тримав за загривок Смерть Щурів, який відчайдушно борсався.

— Е-е, він сам по собі, — відповіла Сюзен, а Лобсанг уклонився.

— То заберіть його, будьте ласкаві. Немає чого йому тут нишпорити. Вітаю, сину.

Лобсанг підійшов до нього, і вони коротко й доволі формально обнялися.

— Батьку, — сказав, випроставшись, Лобсанг. — Це Сюзен. Вона була... дуже помічна.

— Не сумніваюся, — усміхнувся Сюзен чернець. — Вона втілення послужливості, — він поклав Смерть Щурів на підлогу і легенько його підштовхнув.

— Так, я вельми надійна, — мовила Сюзен.

— А ще й доволі саркастична, — додав чернець. — Мене звати Колин. Дякую, що долучилися до нас. І за те, що допомогли нашому синові знайти себе.

Сюзен подивилася на батька, а тоді на сина. Слова і жести були стримані й позбавлені тепла, але між ними відбувалося ще й недоступне їй спілкування, набагато швидше за звичайну мову.

— Хіба ми не повинні рятувати світ? — запитала вона. — Хоч я, звичайно, не хочу нікого підганяти.

— Спочатку я мушу ще щось зробити, — сказав Лобсанг. — Я мушу побачитися з матір'ю.

— А хіба в нас є на це ча...? — почала було Сюзен, а тоді додала: — Та є, звичайно, правда? У нас є море часу.

— О, ні. Його в нас набагато більше, — прорік Колин. — До того ж завжди знайдеться час для порятунку світу.

З'явилася Час. І знову створювалося враження, що невідразний силует у повітрі складається з мільйонів цяточок

матерії, які зливалися до купи й заповнювали просторову форму, спочатку поволі, а тоді... з'явилася вона.

Була високою жінкою, доволі молодою, чорнявою, в довгій червоно-чорній сукні. Судячи з виразу її обличчя, подумала Сюзен, вона щойно плакала. Але тепер вона була усміхнена.

Колин узяв Сюзен за руку й м'яко відвів її вбік.

— Їм треба поговорити, — сказав він. — Не бажаєте прогулятися?

Кімната зникла. Тепер з'явився сад із павичами й фонтанами, а також із порослою мохом кам'яною лавкою.

Аж до самого лісу простягалися акуратно підстрижені газони, якими опікувалися вже не одну сотню років, тому там не росло нічого зайвого або невідповідного цьому місцю. З дерев, пурхаючи, перелітали з крони на крону довгохвості птахи, пір'я яких сяяло, немов коштовні камені. З глибини лісу долинали співи інших птахів.

На очах у Сюзен на краєчок фонтана сів зимородок. Він поглянув на неї й відлетів геть, а помахи його крил були схожі на шелестіння крихітних віял.

— Послухайте, — сказала Сюзен. — Я ніяк... я не... Слухайте, я все це *розумію*. Справді. Я не дурна. У мого дідуса є сад, у якому все чорне. Але ж Лобсанг змайстрував цей годинник! Принаймні якась його частина. І от тепер він рятує світ і руйнує його одночасно?

— Родинна риса, — пояснив Колин. — Це те, що робить кожної миті Час.

Він зміряв Сюзен поглядом учителя, якому набридає настирлива, але тупувата учениця.

— Ось подумайте таким чином, — сказав він урешті-решт. — Подумайте про *все*. Це таке повсякденне слово.

Але «все» означає... все. Це слово набагато більше за «всесвіт». І все містить у собі всі можливі речі, які можуть статися у всі можливі часи у всіх можливих світах. Не шукайте остаточних вирішень у будь-яких із них. Рано чи пізно все зумовлює все інше.

— То ви хочете сказати, що один маленький світ не аж такий важливий? — запитала Сюзен.

Колин змахнув рукою, і на камені з'явилися два келихи з вином.

— Усе важливе не менше за все інше, — прорік він.

Сюзен скривила міну.

— Знаєте, саме тому мені ніколи не подобалися філософи, — сказала вона. — У них усе звучить велично і просто, а тоді опиняєшся у світі, де безліч ускладнень. Тобто, ну, ось подивіться довкола. Можу закластися, що сад необхідно регулярно прополювати, фонтани треба прочищати, а павичі роняють пір'я й розривають землю на галявині... бо якщо вони цього *не роблять*, то все це просто фальшивка.

— Ні, тут усе справжнє, — мовив Колин. — Принаймні, як і будь-що інше. Але це досконала мить, — він знову всміхнувся Сюзен. — Одна досконала мить вартує багатьох змарнованих століть.

— Я віддаю перевагу конкретнішій філософії, — сказала Сюзен. Вона спробувала вино. Воно було досконалим.

— Очевидно. Я так і припускав. Бачу, ви чіпляєтесь за логіку, як морський молюск за скелю під час шторму. Тоді такі вам поради... Оберігайте малі простори, не бігайте з ножицями і пам'ятайте, що нерідко можна натрапити на несподівану шоколадку, — сказав Колин. Він усміхнувся. — І ніколи не чиніть опір досконалій миті.

Від легенького вітерця вода у фонтанах вкрилася брижами, переливаючись через краї чаш, але лише на якусь секунду. Колин підвівся.

— Здається, моя дружина й син уже наговорилися, — сказав він.

Сад поволі зникнув. Щойно Сюзен встала зі свого кам'яного сидіння, як воно розтало, мов туман, хоч перед цим здавалося твердим, як... ну, власне, як камінь. Винний келих розчинився в її руках, залишивши тільки спогад про те, як його стискали пальці, і смак вина у роті.

Лобсанґ стояв перед годинником. Час не було видно, але пісня, що лунала в кімнатах, звучала тепер інакше.

— Вона щасливіша, — сказав Лобсанґ. — Вона тепер вільна.

Сюзен роззирнулася довкола. Колин щез разом із садом. Не було нічого, крім нескінченних скляних кімнат.

— А ти не хочеш поговорити з батьком? — запитала вона.

— Пізніше. Ще буде багато часу, — відповів Лобсанґ. — Я про це подбаю.

Те, як він це сказав, обережно зроняючи слова на відповідні їм місця, примусило її обернутися.

— Ти збираєшся перебрати все на себе? — спитала вона. — Тепер *ти* Час?

— Так.

— Але ж у тобі більше людського!

— І що? — Лобсанґова усмішка була схожа на батьківську. Це була лагідна і, як на Сюзен, обурлива усмішка божества.

— Що в усіх оцих кімнатах? — вимогливо запитала вона. — Ти знаєш?

— Одна досконала мить. У кожній із них. Удлеплекс удлеплексонів.

— Я не певна, чи існує така річ, як воістину досконала мить, — сказала Сюзен. — Чи можемо ми вже повернутися додому?

Лобсанґ обгорнув кулак краєм своєї мантиї, а тоді щосили вдарив по передньому склу годинника. Воно розбилося і впало на землю.

— Коли опинимось на тому боці, — попередив Лобсанґ, — не зупиняйтесь і не озирайтесь. Там буде літати безліч скляних друзок.

— Я спробую схватися за якоюсь лавкою, — сказала Сюзен.

— Їх там, мабуть, не буде.

— ПІ-ПІ?

Смерть Щурів заліз на годинник і тепер бадьоро визирав зверху.

— Що ми зробимо з *оцим*? — запитав Лобсанґ.

— *Оце* саме собі дає раду, — відповіла Сюзен. — Я таки-ми речами не переймаюся.

Лобсанґ кивнув.

— Беріть мою руку, — звелів він. Вона простягла долоню.

Вільною рукою Лобсанґ ухопився за маятник і зупинив годинник.

У світі з'явився синьо-зелений отвір.

Зворотна подорож виявилася набагато швидшою, але коли знову почав існувати світ, Сюзен почала занурюватися у воду. Вода була руда, багниста і просмерджена зігнилими рослинами. Сюзен, яку тягнули на дно її обважнілі спідниці, з натугою випірнула на поверхню і спробувала зорієнтуватися.

Сонце застигло на небі, повітря була важким і вологим, а трохи попереду за нею спостерігала пара ніздрів.

Сюзен виховували бути практичною, а отже, вона брала уроки плавання. Квірмський пансіон для юних панянок був дуже прогресивний у цьому плані, і його викладачки дотримувалися думки, що дівчина, яка не здатна двічі переплисти басейн у одязі, не докладає достатніх зусиль.

Треба віддати їм належне, що завдяки цьому Сюзен опанувала в коледжі чотири стилі плавання і декілька технік рятування життя, а у воді почувала себе як удома. Вона також знала, що треба робити, опинившись у одній водоймі з бегемотом, а саме: знайти іншу водойму. Бегемоти тільки здалеку видаються великими й симпатичними. Зблизька вони здаються просто великими.

Сюзен закликала на допомогу всю успадковану потужність смертоносного голосу і владність свого авторитету в ролі шкільної вчительки й заверещала:

— ГЕТЬ ЗВІДСИ!

Істота почала несамовито борсатися, намагаючись обернутися, а Сюзен швидко попливла до берега. Цей берег був не надто надійний, бо так звана земля була сумішшю піщанику, чорного перегною, що чвакав, зігнилого коріння дерев і трясовини. Довкола кружляли комахи і...

...бруківка під ногами була брудна, а з туману долинали галас вершників...

...і брили льоду біля відмерлих дерев...

...і Лобсанґ, який хапав її за руку.

— Знайшов вас, — сказав він.

— Ти щойно зруйнував історію, — вигукнула Сюзен. —

Розбив її!

Бегемот її приголомшив. Вона навіть уявити не могла, що в одній пащеці могло вміститися стільки смороду, або що ця пащека була такою величезною і бездонною.

— Я знаю. Я мусив це зробити. Не було іншого виходу. Ви можете знайти Лу-Тзе? Я знаю, що Смерть може визначити, де перебуває будь-яка жива істота, а оскільки ви...

— Гаразд, гаразд, я розумію, — похмуро озвалася Сюзен. Вона простягла перед собою руки і зосередилася. З'явилось видиво надзвичайно важкого життєлічильника Лу-Тзе.

— Він лише за кілька сотень метрів звідси, — повідомила вона, показуючи на замерзлу кучугуру снігу.

— А я знаю, коли він є, — сказав Лобсанґ. — Лише за шістдесят тисяч років звідси. Отже...

Лу-Тзе, коли вони його знайшли, спокійно розглядав гігантського мамонта. Очі тварини дивилися зизом з-під величезних волохатих брів, коли мамонт намагався одночасно бачити людину й напружувати всі три клітини свого мозку, вирішуючи чи розтоптати її, чи простромити рогом і викинути геть із цього замерзлого ландшафту. Одна клітина казала «простромити», друга схилилася до «розтоптати», а третя відволіклася й почала думати про сексуальну оргію.

Стоячи біля його хобота, Лу-Тзе казав:

— Отже, ти ніколи не чув про Перше правило?

Лобсанґ опинився біля нього, виникнувши прямо з повітря.

— Нам треба йти, Підмітальнику!

Поява Лобсанґа зовсім не здивувала Лу-Тзе, хоч його, здається, й роздратовало це втручання.

— Не квапся, вундеркінде, — озався він. — У мене тут усе під контролем...

— А де леді? — запитала Сюзен.

— Отам біля замету, — показав великим пальцем Лу-Тзе, й далі намагаючись не зморгнути й витримати погляд пари очисьок за два метри попереду. — Побачивши цю бестію, вона заверещала й підвернула собі ногу. Бачите, я вже примусив його нервуватися...

Сюзен рушила до замету й допомогла підвестися Єдиності.

— Хутчіш, ми йдемо звідси, — безцеремонно наказала вона.

— Я бачила, як йому відрубали голову! — промимрила Єдиність. — А тоді ми раптом опинилися тут!

— Ага, такі речі трапляються, — зронила Сюзен.

Єдиність витріщила на неї нестямно вибалушені очі.

— Життя сповнене несподіванок, — сказала Сюзен, але, побачивши розпач істоти, завагалася. Гаразд, ця штучка була однією з *них*, яка просто вбрала... Ну принаймні почала з того, що просто вбрала на себе тіло, наче якесь пальто, але тепер... Зрештою, це ж можна сказати про *будь-кого*, хіба ні?

Сюзен навіть замислилася над тим, чи людська душа без тіла як своєрідного якоря не стала б, урешті-решт, чимось подібним на аудитора. А це, якщо вже бути справедливим, означало, що Єдиність, котра з кожною хвилиною дедалі міцніше зросталася зі своєю плоттю, ставала подібною на людину. І це також великою мірою стосувалося Лобсанга і, якщо вже на те пішло, й самої Сюзен. Хто знає, з чого починається людська сутність і на чому закінчується?

— Ходімо, — сказала вона. — Мусимо триматися разом, гаразд?

Неначе скляні друзки, що кружляють у повітрі, фрагменти історії линули, стикалися й перетиналися в п'їтьмі.

Але п'їтьму освітлював маяк. У долині Ой-Донгу тривав, повторюючись, незмінний день. Майже всі велетенські циліндри в залі стояли нерухомі, з них витік увесь час. Деякі були розколоті. Деякі розплавлені. Деякі вибухли. Деякі просто зникли. Але один ще й далі обертався.

Великий Танда, найдревніший і найбільший, поволі обертався на базальтовому підшипнику, розмотуючи час з одного боку й намотуючи з другого, що забезпечувало виконання наказу Колина про те, щоб ніколи не закінчився досконалий день.

Рамбут Гендісайдс сидів самотньо в залі біля цього каменя, що обертався в світлі каганця, і вряди-годи змашчував основу, підкидаючи туди пригорщу мастила.

Щось гупнуло об камінь, примусивши його придивитися до п'їтьми. Вона була густа й заповнена димом від розпечених брил.

Знову пролунав цей звук, а тоді чиркання сірником і легенький спалах.

— Лу-Тзе? — запитав він. — Це ти?

— Маю надію, Рамбуте, але хтозна в такі оце часи? — Лу-Тзе вийшов на світло і присів. — Не дають тобі відпочити, ні?

Гендісайдс зірвався на ноги.

— Це було жахіття, Підмітальнику! Усі там нагорі, в залі Мандали! Це гірше за Великий Крах! Скрізь шматочки історії, і ми втратили половину веретен! Ми ніколи не зможемо це все зібрати...

— Годі вже, годі, ти схожий на людину, в якій був важкий день, — лагідно мовив Лу-Тзе. — Не мав коли виспатися, га?

Знаєш що, я сам за це візьмуся. А ти піди і трішечки склепи очі, гаразд?

— Ми думали, що ти десь загубився там у світі, і... — пробурмотів чернець.

— І ось я повернувся, — саяйнув посмішкою Лу-Тзе й плескав його по плечі. — Там за рогом ще й далі є та маленька ніша, де ти лагодити дрібніші веретена? І там ще й далі стоять ті нелегальні ліжечка на той випадок, коли в нічну зміну вистачає й парочки хлопців, щоб зі всім упоратися?

Гендісайдс кивнув із винуватим виглядом. Лу-Тзе не повинен був знати про ті ліжечка.

— Ну, то ходи собі, — сказав Лу-Тзе. Дивлячись, як той віддаляється, Лу-Тзе неголосно додав: — А коли прокинешся, можливо, станеш найщасливішим у світі ідіотом. Ну й як, вундеркінде? Що далі?

— Повертаємо все на свої місця, — сказав, вигулькуючи з тіні, Лобсанг.

— Пам'ятаєш, скільки часу це в нас забрало минулого разу?

— Так, — відповів Лобсанг, оглянувши понищену залу, і попрямував до подіуму. — Пам'ятаю. Не думаю, що й цього разу це так довго триватиме.

— Було б добре, щоб ти звучав трохи впевненіше, — сказала Сюзен.

— Я... доволі впевнений, — мовив Лобсанг, обмацуючи пальцями шпильки на комутаторі.

Лу-Тзе застережливо махнув Сюзен рукою. Свідомість Лобсанга була вже на шляху в якийсь інший світ, і Сюзен могла тепер хіба що вгадувати, наскільки він великий. Його очі були заплющені.

— Ті... веретена, що залишилися... Чи можете ви встановити перемички? — запитав він.

— Я можу показати дамам, як це робити, — сказав Лу-Тзе.

— А хіба тут немає монахів, які знають, що треба зробити? — здивувалася Єдиність.

— Це задовго триватиме. Я учень підмітальника. Вони почнуть ставити зайві запитання, — пояснив Лобсанґ. — На відміну від вас.

— Він має цілковиту рацію, — погодився Лу-Тзе. — Люди почнуть казати: «А що це означає?» або «Хочю цюцю!», і ми тоді нічого не зробимо.

Лобсанґ роздивився шпульки, а тоді поглянув на Сюзен.

— Уявіть... такий собі пазл, з розкиданими навсібіч фрагментиками. Але... мені дуже добре вдається знаходити відповідні краєчки й форми. Дуже добре. І всі ці фрагментики рухаються. Але оскільки вони колись були з'єднані, то вже за самою своєю природою вони зберігають пам'ять про цей зв'язок. Їхня форма і є цією пам'яттю. Коли бодай деякі з них опиняться в належному місці, з рештою вже буде легше. О, і ще уявіть, що всі ці кусочки розкидані по всіх можливих місцях і перемішані навмання з фрагментами інших історій. Ви можете це все збагнути?

— Так. Гадаю, що можу.

— Добре. Усе, що я щойно сказав, є нісенітницею. Тут немає найменшого натяку на правду. Але це брехня, яку ви можете... зрозуміти, я так гадаю. А тоді, після всього цього...

— Ти підеш звідси, так, — мовила Сюзен. І це не було запитання.

— Мені забракне сили, щоб залишитися, — сказав Лобсанґ.

— Сили, щоб залишитися людиною? — зронила Сюзен. Вона не усвідомлювала, як швидко б'ється її серце, але тепер воно просто падало кудись у безодню.

— Так. Навіть намагання *думати* у простеньких чотирьох вимірах вимагає страшених зусиль. Мені дуже прикро. Але моїй свідомості дуже нелегко сприймати такі поняття, як «тепер». Ви думали, що я здебільшого людина. Але це не так, — він зітхнув. — Якби я тільки міг описати вам, яким я бачу все довкола... яке воно прекрасне.

Лобсанґ задивився кудись у простір понад маленькими дерев'яними шпильками. Щось там мерехтіло. На тлі темряви виблискували якісь складні вигини і спіралі.

Він мовби бачив розібраний на деталі годинник, де кожне коліщатко і пружинка були акуратно розкладені перед ним у п'ятьмі.

Він знав, як його зібрати, усе перебувало під його контролем, він розумів приналежність кожної складової частини... але чимало маленьких, проте важливих деталей розлетілися — *дзинь* — по куточках дуже великої кімнати. І тільки дуже добрий майстер міг вирахувати, куди вони всі закотилися.

— У тебе є тільки третина веретен, — почувся голос Лу-Тзе. — Решта розбиті.

Лобсанґ не міг його бачити. Перед його очима було тільки оце мерехтливе видиво.

— Це... правда, але *колись* вони були цілими, — вимовив він. Тоді підняв руки й поклав їх на шпильки.

Сюзен озирнулася, почувши раптово скрегіт, і побачила, як із пороху і сміття підносяться вгору колони, ряд за

рядом. Вони виструнчилися, мов шеренги солдат, засипаючи все довкола уламками.

— Гарний хід! — заволав на вухо Сюзен Лу-Тзе, перекикуючи гуркіт. — Наживити часом самі веретена! Теоретично це можливо, але нам ніколи не вдавалося таке зробити!

— А вам відомо, що саме він збирається *зробити*? — гукнула у відповідь Сюзен.

— Ага! Видобути трохи часу з тих шматків історії, що далеко випередили решту, і заштовхати його в ті фрагменти, що безнадійно відстали!

— Звучить просто!

— Але є одна проблемка!

— Яка?

— Це неможливо зробити! Великі втрати! — Лу-Тзе клацнув пальцями, намагаючись пояснити часову динаміку непосвяченій людині. — Тертя! Дивергенція! Усі інші речі! Неможливо *створити* час на веретенах, його можна тільки перенаправити...

Довкола Лобсанґа все раптом спалахнуло яскравосинім сяйвом. Воно замерехтіло над комутатором, а тоді шугонуло крізь повітря, творячи світові дуги до всіх Зволікаторів. Іскристе сяйво поповзло поміж карбованими символами і почало огортати їх дедалі густішим шаром, немовби намотувало нитки на котушку.

Лу-Тзе подивився на цей вир світла і на тінь усередині, що майже згубилася на тлі сяйва.

— ...принаймні, — додав він, — так було досі.

Веретена набрали робочу швидкість, а тоді закрутилися швидше, осяяні цим світлом. Воно заливало печеру потужним, нескінченним потоком.

Язики полум'я облизували днище найближчого циліндра. Воно було розпечене, а скрегіт кам'яного підшипника долучався до надсадного стогону інших каменів, що заповнював собою всю печеру.

Лу-Тзе похитав головою.

— Сюзен, бігом по воду з колодязів! А ви, міс Єдиність, услід за нею по мастило!

— А ви що збираєтесь робити? — запитала Сюзен, хапаючи два відра.

— Я буду страшенно непокоїтись, а це, повірте мені, зовсім не проста робота!

Почала накопичуватися пара, і було чутно запах горілого масла. Не було часу ні для чого іншого, крім біганини від колодязів до розжарених підшипників і назад, і навіть для цього не було достатньо часу.

Веретена оберталися вперед-назад. У перемичках потреби вже не було. Кришталеві пруті, що витримали катастрофу, звисали намарне з гаків, між тим як час перелітав угорі дугами з одного Зволкатора до іншого, проявляючись червоними або синіми спалахами в повітрі. Лу-Тзе знав, що це видовище могло налякати до смерті будь-якого наглядача за веретенами. Здавалося, ніби каскад цілком збожеволів, але водночас відчувалася присутність певного контролю, немовби хтось виплітав якийсь велетенський узір.

Вищали підшипники. Булькало масло. Основи декотрих веретен диміли. Але все трималося купи. Хтось усе це тримав укупі, подумав Лу-Тзе.

Він подивився на розподільники. Клацали комутатори, контролюючи на стінах печери низки червоних, синіх або безбарвних дерев'яних заслінок. Усе вкривалося пеленою

білого диму, оскільки поволі обвуглювалися дерев'яні підшипники.

У повітрі струмувало минуле й майбутнє. Підмітальник це відчував.

На под'юмі височів огорнений сяйвом Лобсанг. Він більше не рухав шпильки. Усе відбувалося вже на якомусь іншому рівні, де було зайве втручання грубих механізмів.

Приборкувач левів, подумав Лу-Тзе. Спочатку йому потрібні стільці й батоги, але одного дня справжній майстер зможе зайти в клітку і виконати свій номер без жодних інших атрибутів, окрім своїх очей і голосу. Але тільки якщо він дійсно майстер високого рівня, і в цьому всі *пересвідчуються*, коли він знову вийде живим із клітки...

Лу-Тзе зупинився серед усього цього гуркоту, бо щось змінилося в загальному шумі.

Одне з найбільших веретен почало вповільнятися. Воно зупинилося на очах у Лу-Тзе і завмерло.

Лу-Тзе кинувся бігти залом, аж поки знайшов Сюзен і Єдиність. За цей час зупинилися ще три веретена.

— Йому це вдається! Йому вдається! Ходімо! — заволав він. Здригнулася підлога, й зупинилося ще одне веретено.

Утрьох вони побігли в кінець печери, де ще крутилися менші Зволікатори, хоч і вони вже швидко зупинялися. Одне по одному веретена завмирили, і цей ефект доміно наростав так стрімко, що коли вони добігли до найменших крейдянних веретен, встигли лише побачити, як із легеньким брязкотом зупинилися останні з них.

Запала тиша, яку порушувало хіба що шкварчання масила і тріск каміння, що охолоджувалося.

— Це вже кінець? — запитала Єдиність, витираючи піт із чола сукнею й залишаючи на ньому блискітки.

Лу-Тзе і Сюзен подивилися на сяйво в другому кінці зали, а тоді презирнулися.

— Я... так... не... думаю, — вимовила Сюзен.

Лу-Тзе кивнув головою.

— Я думаю, це тільки... — почав говорити він.

Снопи зеленого світла стрибали з веретена на веретено й зависали в повітрі жорсткими, немовби сталевими, дугами. Вони мерехтіли поміж колонами, заповнюючи повітря гуркотом грому. Печерою туди-сюди проносилися хвилі перемикань.

Зростав темп. Окремі розкоти грому перетворилися в один нескінченний, оглушливий гуркіт. Снопи світла яскравішали, розширювалися, а тоді повітря сповнилося єдиним сліпучим сяйвом...

Яке раптом згасло. Гуркіт обірвався настільки зненацька, що тиша аж задзвеніла.

Трійця поволі звелася на ноги.

— Що це було? — запитала Єдиність.

— Мабуть, він зробив деякі зміни, — припустив Лу-Тзе.

Веретена не рухалися. Повітря було гаряче. Дим і пара застеляли склепінчастий дах печери.

А тоді, реагуючи на рутинну й віковичну боротьбу людства з часом, веретена почали набирати швидкість.

Це сталося м'яко, наче подув вітерця. І веретена, від найменшого до найбільшого, прийняли на себе тягар, знову почавши робити свої неспішні й неоковирні піруети.

— Прекрасно, — мовив Лу-Тзе. — Майже так, як і було, можу закластися.

— Тільки майже? — запитала Сюзен, витираючи з обличчя масло.

— Ну, він же частково людина, — сказав підмітальник. Вони подивилися на подіум, який був порожній. Сюзен це не здивувало. Звичайно, що він тепер ослаблений. Звичайно, що такі речі безслідно не минаються. Звичайно, що йому потрібен відпочинок. Звичайно.

— Його немає, — безпристрасно мовила вона.

— Хтозна? — озвався Лу-Тзе. — Адже хіба не написано: «Ніколи не знати, що може статися»?

Печеру заповнив заспокійливий гул Зволікаторів. Лу-Тзе міг відчувати плин часу в повітрі. Це бадьорило, не наче запах моря. Варто проводити тут більше часу, подумав він.

— Він зламав історію і полагодив її, — сказала Сюзен. — Став і причиною, і зціленням. У цьому немає сенсу!

— Немає в чотирьох вимірах, — мовила Єдиність. — У вісімнадцяти цей сенс очевидний.

— А тепер чи не міг би я порадити вам, дами, вийти чорним ходом? — запропонував Лу-Тзе. — За якусь хвилину сюди збіжаться люди, і всі будуть дуже збуджені. Мабуть, буде краще, якщо вас тоді вже тут не буде.

— А ви що будете робити? — поцікавилася Сюзен.

— Брехати, — весело відповів Лу-Тзе. — Просто дивовижно, як часто це спрацьовує.

...ОК

Сюзен і Єдиність вийшли з дверей у скелі. Стежка вела з долини попри зарості рододендрона. Сонце вже торкалося обрію, а повітря було теплим, хоч зовсім неподалік здіймалися засніжені гори.

На краю долини вода з потоку так довго падала з височезної стрімкої кручі, що внизу була вже схожа на дощ. Сюзен вмостилася на камені й налаштувалася чекати.

— До Анк-Морпорка довга дорога, — сказала Єдиність.

— Нас туди підкинуть, — мовила Сюзен. На небі вже з'являлися перші зорі.

— Зірки дуже гарні, — сказала Єдиність.

— Ти *справді* так думаєш?

— Я вчуся. Люди вважають їх гарними.

— Річ у тому, що бувають часи, коли дивишся на всесвіт і думаєш: «А що ж зі мною?», а всесвіт відповідає тобі: «Ну, а що з тобою?».

Єдиність замислилась над цим.

— Ну, і *що* з тобою? — запитала вона.

Сюзен зітхнула.

— Та власне, — вона зітхнула знову. — Не можна думати лише про одну особу, коли рятуєш світ. Маєш бути бездушною шельмою, що холоднокровно все розраховує.

— Таке враження, ніби ти когось зацитувала, — сказала Єдиність. — Хто це сказав?

— Та одна цілковита ідіотка, — відрізала Сюзен. Вона спробувала думати про щось інше і додала: — Ми їх усіх не здолали. Аудитори ще десь залишилися.

— Це не має значення, — спокійно мовила Єдиність. — Поглянь на сонце.

— І що?

— Воно *сідає*.

— І?..

— А отже, світом лине час. Тіло візьме своє, Сюзен. Невдовзі мої... мої колишні колеги, спантеличені й розгублені, відчують утому. Їх зморить сон.

— Слідкую за ходом твоєї думки, але...

— Я божевільна. Я це знаю. Але коли це сталося зі мною вперше, мене охопив такий жах, що я й описати тобі не зможу. Можеш уявити, на що це подібне? Для інтелекту, якому мільярд років, опинитися в тілі мавпи на спині щура, який видобувся з ящірки? Можеш собі уявити, що виринає безконтрольно з темних закутків?

— Що ти хочеш мені сказати?

— Вони помруть у своїх снах.

Сюзен замислилася над цим.

Мільйони й мільйони років вивіреного мислення, логічних думок — а тоді каламутне минуле людства одним махом вивалює на тебе всі свої жахи. Їй майже стало їх шкода.

Майже.

— Але ж ти не померла, — сказала вона.

— Ні. Мабуть, я стала... іншою. Це так жахливо бути іншою, Сюзен. Чи в тебе були якісь романтичні сподівання, пов'язані з тим хлопцем?

Питання було настільки несподіване, що не було навіть нагоди вибудувати захист. Вираз обличчя Єдиності свідчив лише про її схвильованість, і більше ні про що.

— Ні, — відповіла Сюзен. На жаль, Єдиність, схоже, не опанувала ще всіх тонкощів людського спілкування, коли тон, яким вимовлене слово, може означати «Негайно припини ці розпитування, якщо не хочеш, щоб тебе вдень і вночі гризли величезні щури».

— Я мушу зізнатися в дивних почуттях стосовно його... сутності, що була годинникарем. Інколи, посміхаючись, він здавався цілком нормальним. Я хотіла допомогти йому, бо він видавався таким замкнутим і сумним.

— Ти не мусиш зізнаватися в таких речах, — зронила Сюзен. — Звідки ти взагалі, до речі, дізналася про слово «романтичні»? — додала вона.

— Я знайшла деякі книжки з віршами, — Єдиність зніжковіла.

— Справді? Я їм ніколи не довіряла, — сказала Сюзен. Величезні, гігантські, *голодні* щурі.

— Мені вони здалися доволі цікавими. Як можуть слова на сторінці мати таку потужну силу? Немає сумніву, що бути людиною неймовірно важко, і це неможливо опанувати протягом одного життя, — сумовито мовила Єдиність.

Сюзен відчула докори сумління. Єдиність не була, зрештою, в цьому винна. Люди навчаються різних речей, дорослішаючи, речей, про які не прочитати в книжках. А Єдиність не мала нагоди подорослішати.

— Що ти збираєшся тепер робити? — запитала вона.

— Я маю одне доволі людське прагнення, — відповіла Єдиність.

— Ну, якщо я можу якось допомогти...

Пізніше вона збагнула, що це була одна з тих фраз на кшталт «Як справи?». Від людей очікувалося розуміння того, що це не є справжнім запитанням. Але Єдиність і цього ще не навчилася.

— Дякую. Ти справді можеш допомогти.

— Е-е, гаразд, якщо...

— Я хочу померти.

Під тупіт копит на тлі призахідного сонця виникли вершники.

Цок

Ніч освітлювали маленькі вогнища, що палали серед руїн. Більшість будинків були цілком знищені, хоча, на думку Сото, точнішим було б слово «покришені».

Він сидів на хіднику, поставивши перед собою жебрацьку миску, і пильно придивлявся. Для історичного ченця існували, звичайно, значно цікавіші й вишуканіші способи залишатися непоміченим, але він зупинився на варіанті жебрацької миски, відколи Лу-Тзе продемонстрував йому, що люди ніколи не бачать того, хто просить у них гроші.

Він спостерігав, як рятувальники виносили з будинку тіла. Спочатку вони подумали, що одне з цих тіл було жахливо понівечене вибухом, аж поки власник тіла не сів і не пояснив, що його звати Ігор, і що він у дуже доброму, як на Ігоря, стані. В іншій особі Сото впізнав доктора Гопкінса з Гільдії годинників, який чудесним чином не зазнав жодних ушкоджень.

Однак Сото не вірив у чудеса. Йому також здавався підозрілим той факт, що в зруйнованому будинку було повно помаранчів, а доктор Гопкінс теревенив щось про спроби видобути з них сонячне сяйво. А ще Сото зауважив, що його маленька іскриста рахівниця підказувала йому, що сталося щось надзвичайне.

Він вирішив відзвітувати і побачити, як на це зреагують хлопці з Ой-Донгу.

Сото підняв із землі миску і рушив мережею провулочків назад до своєї бази. Тепер він уже не надто дбав про маскування; перебування Лу-Тзе в місті багато чому навчило містян, які полюбляли влаштувати засідки в темних закутках, причому дуже швидко. Мешканці Анк-Морпорка тепер уже доволі добре знали Перше правило.

Принаймні знали його досі. З темряви вигулькнули три постаті, і одна з них замахнулася важким тесаком, що міг би зіткнутися з головою Сото, якби той не встиг відхилитися.

Він, звичайно, звик до подібних речей. Завжди з'являвся хтось, кому важко дається навчання, але такі тугодуми не становили жодної загрози, якої не можна було б уникнути гарненьким розтинанням часу.

Він випростався, готовий спокійно піти геть, коли раптом густе пасмо чорного волосся впало йому на плече, ковзнуло додолу мантією і опинилося на землі. Це сталося майже беззвучно, але вираз обличчя Сото, коли він подивився вниз, а тоді на своїх нападників, змусив їх сахнутися.

Охоплений страшенною люттю, він зауважив, що всі вони були вбрані в заплямлений сірий одяг і здавалися ще навіженішими, ніж звичайна публіка в цих провулках; були схожі на якихось божевільних бухгалтерів.

Один із них простягнув руку до жебрацької миски.

У кожного в запасі є певні фрази, вжиті умовним способом, певні негласні додатки до правил на кшталт «крім випадків, коли це мені дуже потрібно» або «хіба що ніхто не дивиться», або ж навіть «хіба що всередині була нуга». Сото впродовж століть плекав віру в святість життя і беззаперечну марність насильства, але його особистий умовний спосіб був виражений фразою «тільки не волосся. Ніхто не торкається волосся, ясно?».

Але навіть у такому випадку кожний мав право на свій *шанс*.

Нападники сахнулися, коли він пожбурив миску об стіну, і в дерев'яні колоди встрягли приховані в ній леза.

Тоді там почало щось цокати.

Сото кинувся бігти провулком, стрімко завернув за ріг, а *тоді* крикнув:

— Лягайте!

На превеликий жаль для аудиторів, він це сказав на якусь крихітну-крихітну долю секунди запізно...

Цок

Лу-Тзе був у своєму Саду П'яти Несподіванок, коли повітря заіскрилося, розпалося на фрагменти, а тоді завирувало й утворило знайому постать.

Лу-Тзе, який саме надавав допомогу комасі-паличнику, що співала йодлем, але чомусь утратила апетит, підняв голову.

На стежці стояв Лобсанґ.

Хлопець мав на собі чорну, поцятковану зірками мантію, що шелестіла й розвівалася довкола його тіла цього безвітряного ранку, немовби він стояв у самому епіцентрі бурі. Хоч так воно, припустив Лу-Тзе, певним чином і було.

— Знову повернувся, вундеркінде? — запитав підмітальник.

— У певному сенсі, я нікуди й не зникав, — сказав Лобсанґ. — У вас усе добре склалося?

— А ти хіба не знаєш?

— Та міг би дізнатися. Але частина мене воліє робити це традиційним шляхом.

— Отже, в абата виникли серйозні підозри, а ще тут гуляють усілякі дивні плітки. Я мало що міг розповісти. Бо що я можу знати? Я ж лише підмітальник.

На цих словах Лу-Тзе знову зосередив увагу на хворій комасі. Він мовчки встиг порахувати до чотирьох, аж поки Лобсанґ мовив:

— Прошу вас! Я мушу знати. Мені здається, що п'ята несподіванка — це ви. Я не помиляюсь?

Лу-Тзе нахилив убік голову. Низький гул, який він чув так довго, що вже не усвідомлював, змінив свій характер.

— Усі веретена розмотуються, — сказав він. — Знають, що ти тут, хлопче.

— Я довго тут не затримаюсь, Підмітальнику. Прошу вас?

— Ти просто хочеш з'ясувати мою маленьку несподіванку?

— Так. Бо решту я вже майже все з'ясував, — сказав Лобсанґ.

— Але ж ти Час. Те, що я скажу тобі в майбутньому, ти знатимеш зараз, чи не так?

— Але я частково людина. І я хочу залишитися частково людиною. Тобто, робити речі належним чином. Прошу вас?

Лу-Тзе зітхнув і якусь мить дивився на черешневий цвіт.

— Коли учень перемагає вчителя, вчитель уже нічого не може від нього приховувати, — мовив він. — Пам'ятаєш?

— Так.

— Ну, й чудово. Залізний Додзьо має бути зараз порожній.

Лобсанґ не міг приховати здивування.

— Е-е, Залізний Додзьо... Це той із гострими шпичаками на стінах?

— І на стелі теж. Там, де опиняєшся немовби всередині вивернутого навиворіт дикобраза.

Лобсанґ мав нажаханий вигляд.

— Але ж він не для тренувань! За правилами, там...

— Саме цей, — підтвердив Лу-Тзе. — І ми скористаємося саме ним, це я так наполягаю.

— О.

— Чудово. Жодних суперечок, — сказав Лу-Тзе. — Сюди, хлопче.

З дерев, повз які вони проходили, осипався цвіт. Вони зайшли в монастир і рушили тим самим маршрутом, що й колись. Він привів їх до залу Мандали, де пісок здійнявся вгору, наче пес, що вітає свого хазяїна, закручуючись спіралями під сандаліями Лобсанґа. Лу-Тзе почув за спиною крики обслуги.

Новина на кшталт цієї швидко розтікалася долиною, немов чорнило у воді. Сотні монахів, учнів і підмітальників переслідували їх, не відстаючи ні на крок, немовби хвіст якоїсь комети.

І весь цей час згори на них, неначе сніг, сипалися пелюстки черешневого цвіту.

Нарешті Лу-Тзе опинився перед високими і круглими металевими дверима до Залізного Додзьо. Засув на дверях був на висоті майже п'яти метрів. Ніхто сторонній не мав би відчиняти двері до цього додзьо.

Підмітальник кивнув колишньому своєму учневі.

— Це ти маєш зробити, — сказав він. — Я не можу.

Лобсанґ подивився на нього, а потім на засув високо вгорі. Тоді він притиснув руку до заліза.

З-під його пальців розбіглися смужки іржі. Старезний метал укrywся червоними плямами. Двері зарипіли, а тоді

почали кришитися. Лу-Тзе спробував для експерименту штурхнути їх пальцем, і цілий шмат дуже міцного металу відвалився і впав на камінну підлогу.

— Дуже вража... — почав було він. Аж тут від його голови відлетів рикошетом писклявий гумовий слоник.

— Цюцю!

Натовп розступився. Головний аколіт вибіг допереду з абатом у руках.

— Що це все *хоцю цюцю ЦЮЦЮ* означає? Що то за який смішний дядько особа, Підмітальнику? Веретена аж витанцьовують у залі!

Лу-Тзе вклонився.

— Це Час, преподобний, як ви й підозрювали, — сказав він. І далі схиляючись у поклони, він скося зиркнув на Лобсанґа.

— Вклонися! — просичав він.

Лобсанґ був спантеличеним.

— Я навіть зараз маю кланятися? — перепитав він.

— Кланяйся, малий *стонґа*, бо я зараз навчу тебе дисципліни! Вияви належну повагу! Ти ще й *досі* мій учень, аж поки я тебе не відпустив!

Лобсанґ приголомшено вклонився.

— І чому це ти відвідав нас у нашій позачасовій долині? — запитав абат.

— Відповідай абату! — гаркнув Лу-Тзе.

— Я... я хочу дізнатися про П'яту Несподіванку, — мовив Лобсанґ.

— ...преподобний... — підказав Лу-Тзе.

— ...преподобний, — закінчив речення Лобсанґ.

— Ти відвідав нас лише для того, щоб дізнатися про фантазії нашого велемудрого підмітальника? — запитав абат.

— Так, е-е, преподобний.

— З усіх тих речей, які мав би виконувати Час, ти вирішив, що хочеш побачити витівку старого чоловіка? *Цюцю!*

— Так, преподобний, — ченці дивилися на Лобсанга. Його мантия ще й далі тріпотіла від поривів невлвовимого штормового вітру, а зорі на ній виблискували, коли на них падало світло.

Абат усміхнувся ангельською усмішкою.

— І ми всі теж, — мовив він. — Ніхто з нас, якщо не помиляюся, ніколи ще цього не бачив. Нікому ще не вдавалося вмовити його це показати. Але... це Залізний Додзьо. Тут є свої правила! Зайти туди можуть двоє, але вийти повинен лише один! Це аж ніяк не тренувальне додзьо! *Хочю слоника!* Ти це розумієш?

— Але я не хочу... — почав був Лобсанг, і Лу-Тзе відразу штурхнув його ліктем під ребро.

— Кажи «Так, преподобний», — прогарчав він.

— Але я ніколи не мав наміру...

Цього разу він отримав ляпаса по потилиці.

— Відступати вже не можна! — вигукнув Лу-Тзе. — Ти запізнився, вундеркінде! — він кивнув абату. — Мій учень розуміє, преподобний.

— Твій учень, Підмітальнику?

— О, так, преподобний, — підтвердив Лу-Тзе. — Мій учень. Аж поки я не скажу щось інше.

— Справді? *Цюцю!* Тоді він може заходити. Ти теж, Лу-Тзе.

— Але я мав на увазі тільки... — запротестував Лобсанг.

— Заходь! — заревів Лу-Тзе. — Ти хочеш мене зганьбити? Щоб люди подумали, що я тебе нічому не навчив?

Всередині Залізний Додзьо і справді був тьмяним куполом з безліччю шпичаків. Були вони тонесенькі, як голки, і моторошні стіни були всіяні тисячами цих шпичаків.

— Кому могло спасти на думку будувати щось таке? — вимовив Лобсанґ, розглядаючи лискучі вістря, які стирчали навіть зі стелі.

— Це навчає чеснот вкрадливості й дисциплінованості, — сказав Лу-Тзе, хрускаючи суглобами. — Імпульсивність і швидкість можуть нести загрозу як нападнику, так і атакованому, про що ти, мабуть, невдовзі довідаєшся. Одна умова: ми всі тут люди? Згода?

— Звичайно, Підмітальнику. Ми всі тут люди.

— І можемо ще домовитися: жодних фокусів?

— Жодних фокусів, — погодився Лобсанґ. — Але...

— Ми б'ємося чи теревенимо?

— Але ж послухайте, якщо звідси може вийти тільки один, це означає, що я мушу вас убити... — почав Лобсанґ.

— Або ж навпаки, звісно, — уточнив Лу-Тзе. — Таким є правило. То що, почнемо?

— Але ж я цього не знав!

— У житті, як і купляючи вівсянку на сніданок, завжди варто читати інструкції на коробці, — сказав Лу-Тзе. — Це Залізний Додзьо, вундеркінде!

Він відступив на крок і вклонився.

Лобсанґ знизав плечима і вклонився у відповідь.

Лу-Тзе відступив ще на пару кроків. Він на мить заплющив очі, а тоді зробив для розігріву декілька простеньких рухів. Лобсанґ скривився, почувши хрускіт суглобів.

Довкола Лобсанґа почало щось хряскати, і на якусь мить йому здалося, що це тріщать кістки старого підмітальника. Але це відкривалися крихітні люки на вигнутих стінах

зали. Він чув шепіт людей, що штовхалися, вибираючи кращі місця. І, судячи з гамору, людей було дуже багато.

Він виставив руки й легенько здійнявся в повітря.

— Здається, ми домовлялися без фокусів? — мовив Лу-Тзе.

— Так, Підмітальнику, — сказав Лобсанґ, ширяючи в повітрі. — Але тоді я подумав: ніколи не забувай Перше правило.

— Ага! Молодець. Чогось ти таки навчився!

Лобсанґ підплинув ближче.

— Ви не повірите, що я бачив, відколи був із вами востаннє, — сказав він. — Словами цього не описати. Я бачив світи, що містилися в інших світах, неначе дерев'яні ляльки, вирізьблені в Убервальді. Я чув музику років. Я знаю більше, ніж здатний осягнути. Але я не знаю нічого про П'яту Несподіванку. Це фокус, головоломка... випробування.

— Усе є випробуванням, — прорік Лу-Тзе.

— То покажіть мені П'яту Несподіванку, і я обіцяю не завдати вам шкоди.

— Ти обіцяєш не завдати мені шкоди?

— Я обіцяю не завдати вам шкоди, — врочисто повторив Лобсанґ.

— Гаразд. Тобі достатньо було попросити, — розплився в широкій усмішці Лу-Тзе.

— Що? Я вже ж просив вас, і ви мені відмовили!

— Маєш просити у відповідний час, вундеркінде.

— А зараз відповідний час?

— Написано: «Немає іншого часу, крім теперішнього», — відповів Лу-Тзе. — Ось вона, П'ята Несподіванка!

Він запхав руку до мантиї.

Лобсанґ підлетів ближче.

Підмітальник видобув дешеву карнавальну маску. Це була одна з тих масок, що складаються з пари фальшивих окулярів, приклеєних зверху до великого рожевого носа, під яким ще є густі чорні вуса.

Він вбрав цю маску і порухав пару разів вухами.

— Бу-у, — вигукнув він.

— Що? — розгубився Лобсанґ.

— Бу-у, — повторив Лу-Тзе. — Я ж ніколи не казав, що це якась особливо *вигадлива* несподіванка, правда?

Він знову порухав вухами, а тоді ще й бровами.

— Сподобалося, га? — запитав він, вишкіривши зуби.

Лобсанґ засміявся. Лу-Тзе вишкірився від вуха до вуха. Лобсанґ ще гучніше розреготався і опустився на мати.

Удари застали його зненацька. Вони поцілили його в живіт, у потилицю, в поперек, а тоді підсікли і збили його з ніг. Він гепнувся долілиць, а Лу-Тзе притиснув його до землі прийомом Упіймана Риба. Вивільнитися з цієї хватки можна було не інакше, як вивихнувши власні плечі.

Було чути колективне зітхання невидимих глядачів.

— *Дежа-фу!*

— Що? — вимовив Лобсанґ, уткнувшись обличчям у мат. — Ви ж казали, що жоден з монахів не знає про *дежа-фу!*

— Бо я їх цього не вчив! — пояснив Лу-Тзе. — Обіцяєш не завдати мені шкоди, так? Красно тобі дякую! Здаєшся?

— Ви ніколи не казали, що *самі* це знаєте! — коліна Лу-Тзе, впираючись у таємні больові точки, робили з Лобсанґових рук безпомічні кавалки плоті.

— Я хоч і старий, але не дурний! — крикнув Лу-Тзе. — Невже ти думав, що я комусь розкрию *такий* секрет?

— Це нечесно...

Лу-Тзе нахилився, майже торкаючись своїм ротом Лобсангового вуха.

— А я не обіцяв, що буде «чесно», хлопче. Але ж ти знаєш, що можеш ще перемогти. Ти ж міг би розтерти мене в порошок, без жодних проблем. Хіба ж я міг би зупинити Час?

— Я не можу цього зробити!

— Маєш на увазі, що не зробиш цього, і ми обидва це знаємо. Здаєшся?

Лобсанг відчував, що частини його тіла намагаються немовби відключитися. Його плечі палали вогнем. Я можу розвітілитися, подумав він. Так, можу, і міг би розтерти його в порошок силою думки. І програти. Я б звідси вийшов, а він був би мертвий, і це була б моя поразка.

— Не треба журитися, хлопче, — сказав цього разу спокійно Лу-Тзе. — Ти просто забув Дев'ятнадцяте правило. Здаєшся?

— *Дев'ятнадцяте* правило? — перепитав Лобсанг, спробувавши відштовхнутися від мата, аж поки жахливий біль не примусив його знову припасти до підлоги. — Яке ще, до біса, дев'ятнадцяте правило? Так, так, здаюся, здаюся!

— «Ніколи Не Забувай Перше Правило», — прорік Лу-Тзе. Він послабив хватку. — І завжди запитуй себе: хто його взагалі придумав, якщо вже на те пішло?

Лу-Тзе звівся на ноги і продовжив:

— Але ти, враховуючи всі обставини, добре себе проявив, і тому я, твій учитель, без жодних вагань рекомендую тебе як кандидата на жовту мантию. Крім того, — він заговорив пошепки, — усі присутні бачили, як я здолав Час,

а такі речі матимуть дуже гарний вигляд у моєму резюме, якщо ти вловлюєш, що я маю на увазі. Це явно буде додатковим бонусом для підтвердження репутації доброго старого Першого правила. Тримай мою руку.

Він простягнув її Лобсангові.

Той уже збирався був за неї взятися, але завагався. Лу-Тзе знову вишкірився й легенько допоміг йому встати на ноги.

— Але ж тільки один із нас може звідси вийти, Підмітальнику, — нагадав Лобсанг, розтираючи собі плечі.

— Справді? — здивувався Лу-Тзе. — Але ж участь у грі змінює правила. Чхати я на них хотів, ось що я тобі скажу.

Рештки дверей були відкинуті вбік руками численних монахів. Було чути, як когось лупнули гумовою фігуркою яка.

— Цюцю!

— ...до речі, абат, наскільки я розумію, готовий власноручно вручити тобі мантию, — повідомив Лу-Тзе. — Тільки прошу тебе, обійдись без коментарів, якщо він її обслинить.

Вони залишили додзьо і попрямували до великої тераси, а супроводжували їх усі мешканці Ой-Донгу.

Це була, як згадував пізніше Лу-Тзе, вельми незвична церемонія. На абата явно не справила враження урочистість цієї події, бо так зазвичай буває з немовлятами, які можуть спокійно обригати будь-кого присутнього. Крім того, хоч Лобсанг міг повелівати потоками часу, але абат повелівав цією долиною, а отже, вшановувати їх треба було взаємно.

Проте під час самого вручення мантиї виникла незручна ситуація.

Лобсанґ відмовився її прийняти. Головному аколітові було надане право запитати, в чому річ, а юрбою прошепелестів журкотливим потоком здивований шепіт.

— Я недостойний її, сер.

— Лу-Тзе оголосив, що ви успішно завершили навчання, мій па... Лобсанґе Лудде.

Лобсанґ уклонився.

— Тоді я готовий прийняти мітлу і мантию підмітальника, сер.

Цього разу це вже був не потік, а справжнісіньке цунамі. Воно звалилося зненацька на всіх присутніх. Розгублено поверталися голови. Чулися приголомшені вигуки, а дехто з ченців відреагував на це нервовим сміхом. Шеренги підмітальників, яким було дозволено відволіктися від своєї роботи задля участі в церемонії, мовчки і пильно за всім стежили.

Головний аколіт облизав свої раптово пересохлі губи.

— Але ж... але ж... ви уособлення Часу...

— У цій долині, сер, — рішуче відповів Лобсанґ, — я достойний бути лише підмітальником.

Головний аколіт роззирнувся, але ніхто не прийшов йому на допомогу. Інші старші служники монастиря не мали найменшого бажання огортати себе цією велетенською рожевою пеленою ганьби. Абат пускав собі бульки й усміхався внутрішньою всезнаючою усмішкою всіх у світі немовлят.

— Чи є в нас якась... е-е... чи ми вручаємо підмітальникам... чи в нас випадково немає...? — почав бурмотіти аколіт.

Лу-Тзе підступив до нього ззаду.

— Можу я вам допомогти, ваша аколітність? — запитав він з якоюсь шалено догідливою улесливістю, абсолютно йому невластивою.

— Лу-Тзе? А... е-е... так... е-е...

— Я можу принести майже нову мантию, сер, а хлопцю можу віддати свою стару мітлу, якщо ви підпишете дозвіл, щоб я міг отримати на складі нову, сер, — сказав Лу-Тзе, випромінюючи кожною клітинкою свого тіла послужливість.

Головний аколїт, випірнувши з глибини своєї ганьби, вхопився за цю пропозицію, як за рятівне коло.

— О, чи ви б не були такі ласкаві, Лу-Тзе? Це так люб'язно з вашого боку...

Лу-Тзе миттєво зник з такою готовністю, якої, знову ж таки, ніхто, добре знаючи підмітальника, аж ніяк від нього не чекав.

Він знову з'явився зі своєю мітлою і з мантиєю, що зблякла і вже мало не просвічувалася від частого прання на каменях річки. Тоді врочисто передав це все головному аколїтові.

— Е-е, гм, дякую, е-е, чи є якась спеціальна церемонія для того, для того, е-е, для... е-е... — бурмотів аколїт.

— Дуже простенька, сер, — підказав Лу-Тзе, ще й далі випромінюючи готовність прислужитися. — Формулювання не надто чіткі, сер, але зазвичай ми кажемо: «Це твоя мантия, пильнуй її, вона належить монастирю», сер, а тоді, вручаючи мітлу, ми кажемо щось на кшталт: «Це твоя мітла, добре опікуйся нею, це твоя приятелька, якщо загубиш, тебе покарають штрафом, не забувай, що мітли не ростуть на деревах», сер.

— Е-е, гм, е-е, — промимрив головний аколїт. — А чи абат...?

— О, ні, абат нічого не вручає підмітальнику, — швидко втрутився Лобсанг.

— Лу-Тзе, а хто тоді, е-е, тоді, е-е, хто тоді...

— Зазвичай це робить старший підмітальник, ваша аколїтність.

— О? А, е-е, чи випадково, е-е, чи не *ви* раптом є...?

Лу-Тзе низько вклонився.

— О, *так*, сер.

Для головного аколїта, що й далі борсався у вирі стрімкого припливу, ця відповідь була немовби довгоочікувана перспектива скорої появи суші. Він засяв маніакальною посмішкою.

— Я хотів би, хотів би, хотів би тоді знати, чи не будете ви такі ласкаві, е-е, тоді, е-е, щоб...

— З радістю, сер, — Лу-Тзе обернувся. — Прямо зараз, сер?

— О, так, будь ласка!

— Ну, то чудово. Підійди сюди, Лобсанже Лудде!

— Так, Підмітальнику!

Лу-Тзе простягнув йому поношену мантію і стареньку мітлу.

— Мітла! Мантія! Не загуби їх, бо гроші не полова, на дорозі не валяються! — прорік він.

— Дякую вам за все це, — мовив Лобсанґ. — Для мене це велика честь.

Лобсанґ уклонився. Лу-Тзе також уклонився. Коли їхні голови опинилися на одному рівні, Лу-Тзе прошипів:

— Дивина та й годі.

— Дякую вам.

— Фантастична вийшла історія, хоч бери й занось у скрижалі, щоправда дещо манірна. Більше такого не роби.

— Гарзд.

Вони разом випросталися.

— Ну, і, е-е, що станеться тепер? — запитав головний аколіт. Він став нещасною людиною і знав це. Відтепер уже все буде інакше, не так, як раніше.

— Насправді нічого, — відповів Лу-Тзе. — Підмітальники й далі підмітатимуть. Ти починай з цього боку, хлопче, а я почну з цього.

— Але ж він є Часом! — вигукнув головний аколіт. — Сином Колина! Є стільки всього, про що нам треба розпитати!

— Є стільки всього, про що я не розповім, — зронив, усміхаючись, Лобсанг. Абат нахилився і обслинив вухо головного аколіта.

Той піддався.

— Ну, звісно, це не наша справа ставити вам запитання, — сказав він, задкуючи.

— Ні, — погодився Лобсанг. — Не ваша. Я пропоную вам усім взятися до своїх важливих справ, бо ця площа потребує моєї пильної уваги.

Старші ченці нестямно замахали руками, і невдовзі всі монастирські служителі поволі й неохоче забралися геть.

— Вони стежитимуть за нами з кожної схованки, яку знайдуть, — пробурмотів Лу-Тзе, коли підмітальники залишилися самі.

— О, так, — погодився Лобсанг.

— Ну, то як ти себе почуваш?

— Пречудово. І моя мати щаслива, зможе піти на заслужений відпочинок разом із батьком.

— Що? Дача за містом і таке інше?

— Не зовсім. Але щось подібне.

Якийсь час панувала тиша, яку порушував тільки шурхіт двох мітел.

А тоді Лобсанґ сказав:

— Я так розумію, Лу-Тзе, що зазвичай учень віддячує вчителю невеличким даруночком або сувеніром, закінчуючи своє навчання.

— Можливо, — сказав, випростовуючись, Лу-Тзе. — Але мені нічого не потрібно. Я маю свій спальний килимок, миску і мій Шлях.

— У кожної людини є щось таке, чого вона прагне, — сказав Лобсанґ.

— Ха! Ось тут ти помиляєшся, вундеркінде. Мені вісімсот років. Я вже давно позбувся будь-яких прагнень.

— Отакої. Дуже прикро. Я мав надію, що потішу вас бо-дай чимось. — Лобсанґ випростався й закинув мітлу на плече. — Хай там як, але мені час іти, — сказав він. — Маю ще багато справ.

— Звичайно, маєш, — погодився Лу-Тзе. — Звичайно. Насамперед треба підмести отам попід деревами. А поки ми не змінили тему, вундеркінде, скажи, чи ти повернув мітлу тій відьмі?

Лобсанґ кивнув.

— Скажімо так... я поклав речі на місце. І мітла тепер значно новіша, ніж була.

— Ха! — вигукнув Лу-Тзе, змітаючи зі шляху ще кілька пелюсток. — Он воно як. Он воно як. Так легко крадій часу віддає свої борги!

Лобсанґ, мабуть, відчув, що це було сказано з докором. Він утупився в свої ноги.

— Ну, можливо, що не всі, мушу зізнатися, — мовив він.

— Он як? — здивувався Лу-Тзе, увага якого була прикута до кінчика власної мітли.

— Але коли мусиш рятувати світ, не можеш думати про одну особу, розумієте, бо ця особа теж частина світу, — пояснив Лобсанґ.

— Справді? — зронив підмітальник. — Ти так гадаєш? Я бачу, ти спілкувався з дуже дивними людьми, мій хлопче.

— Але тепер я маю час, — щиро мовив Лобсанґ. — І маю надію, що вона зрозуміє.

— Це просто дивовижно, що може зрозуміти дама, якщо їй правильно все викласти, — сказав Лу-Тзе. — Бажаю успіху, хлопче. В цілому ти себе показав не аж так погано. А хіба не написано: «Немає іншого часу, крім теперішнього»?

Лобсанґ усміхнувся йому і щез.

Лу-Тзе знову взявся до підмітання. Невдовзі усміхнувся, щось пригадавши. Учень віддячує вчителю дарунком, га? Так, ніби Лу-Тзе міг забажати щось таке, що міг би дати йому Час...

Він зупинився, глянув угору й голосно розреготався.

Над головою підмітальника прямо на його очах бубнявіли і достигали черешні.

Цок

В одному місці, що не існувало раніше, а з'явилося тільки зараз саме з цією метою, стояв великий лискучий чан.

— Десять тисяч галонів делікатної цукрової помадки крем-брюле, настояної на есенції фіалок і змішаної з чорним шоколадом, — пояснив Хаос. — Також є шар праліне з лісового горіха в насиченому вершковому кремі і окремій крапленьї м'якої карамелі для особливо вишуканого аромату.

— ОТЖЕ... ТИ КАЖЕШ, ЩО ЦЕЙ ЧАН МІГ БИ ІСНУВАТИ ДЕСЬ У НЕСКІНЧЕННИХ УСЮДАХ, ТОМУ ВІН МОЖЕ ІСНУВАТИ Й ТУТ? — запитав Смерть.

— Стопудово, — підтвердив Хаос.

— АЛЕ ВІН НЕ ІСНУЄ БІЛЬШЕ В ТОМУ МІСЦІ, ДЕ МАВ БИ ІСНУВАТИ.

— Ні. Він *зараз* мав би існувати тут. Простенька арифметика, — сказав Хаос.

— ГА? ОЙ, ЦІ ВСІ АРИФМЕТИКИ-МАТЕМАТИКИ, — зневажливо зронив Смерть. — ЗАЗВИЧАЙ МЕНІ ВИСТАЧАЄ ВІДНІМАННЯ, ОСЬ І ВСЕ.

— Хай там як, але шоколад не такий уже й рідкісний товар, — сказав Хаос. — Є цілі планети, що вкриті ним.

— СПРАВДІ?

— Стопудово.

— МАБУТЬ, БУДЕ НАЙКРАЩЕ, — мовив Смерть, — ЩОБ ТАКІ НОВИНИ ДАЛЕКО НЕ РОЗХОДИЛИСЯ.

Він пішов туди, де в темряві чекала Єдиність.

— ТОБІ НЕ ТРЕБА ЦЬОГО РОБИТИ, — сказав він.

— А що для мене тут? — запитала Єдиність. — Я зрадила своїх. І я цілком збожеволіла. Мені тепер ніде немає місця. Перебування тут стане для мене агонією.

Вона подивилася в шоколадну пучину. На її поверхні іскрилася цукрова пудра.

Тоді вона вислизнула зі своєї сукні. На її подив, зробивши це, вона відчула сором, але далі поводитися гордовито.

— Ложку, — скомандувала вона і владно простягнула правицю. Хаос останнім театральним жестом протер срібного ополоника і подав його їй.

— Прощайте, — зронила Єдиність. — І передайте мої найкращі побажання вашій онучці.

Вона відійшла на пару кроків назад, тоді обернулася, розбіглася і зробила досконалий стрибок ластівкою.

Шоколад майже беззвучно зімкнувся над нею. Двоє спостерігачів зачекали, поки на поверхні зникнуть товсті й ліниві брижі.

— Ця леді мала свій *стиль*, — сказав Хаос. — Яка втрата.

— ТАК. Я ТЕЖ ТАКОЇ ДУМКИ.

— Ну, було весело... принаймні до цього моменту. А тепер я мушу вже йти, — сказав Хаос.

— ДАЛІ РОЗВОЗИТИ МОЛОКО?

— Люди розраховують на мене.

На Смерть це справило враження.

— БУДЕ... ЦІКАВО, КОЛИ ТИ ПОВЕРНЕШСЯ, — сказав він.

— Так. Буде, — погодився Хаос. — А ти не йдеш?

— ЩЕ ТРОХИ ЗАЧЕКАЮ.

— Чому?

— ПРО ВСЯК ВИПАДОК.

— Он як.

— АГА.

За кілька хвилин Смерть засунув руку до мантії й витяг життелічильника, такого маленького й легенького, наче він був ляльковий. Тоді він обернувся.

— Але ж... я *померла*, — вимовила тінь Єдиності.

— ТАК, — підтвердив Смерть, — ЦЕ ВЖЕ НАСТУПНА ЧАСТИНА...

Цок

Емма Робертсон сиділа, насупивши брови, у класі і гризла олівець. А тоді без поспіху, але з виглядом людини, що ділиться величезними секретами, почала писати.

Ми були в Ланкері де відьми вони добрі і в них росте зілля. Ми зустріли відьму вона була дуже веселка і співала нам спісню про їжика там були складені слова. Я знаю тепер багато про відьм вони не мають бродавок вони не гамають люди вони такі як ваша бабуся тільки бабуся не знає складених слів.

Сюзен цілком розслабилася за своїм високим учительським столом. Що могло бути краще за схилені над зошитами голови учнів у класі? Добра вчителька використовувала будь-як підручні матеріали, а те, що весь клас відвідував пані Огґ було вже саме по собі джерелом освіти. Подвійної освіти.

У класі, де все йшло добре, відчувалися особливі пахощі: легенький аромат стружки від олівців, фарби на плакатах, давно померлої комахи-паличника, клею і, звичайно, специфічний запах Біллі.

Відбулася не надто приємна зустріч з її дідусем. Вона обурювалася, що він їй усього не сказав. А він пояснив, що так воно й мало бути. Якщо попереджувати людей, що їх чекає в майбутньому, цього може й не статися. І в цьому був сенс. Звичайно, що в цьому був сенс. Це було цілком логічно. Проблема полягала в тому, що Сюзен лише *здебільшого* була логічною. А отже, їхні стосунки знову стали натягнутими і доволі прохолодними, якими вони й були більшість часу в їхній невеличкій родині, що *завжди* була неповноцінною.

Можливо, подумала вона, такими і мають бути нормальні сімейні стосунки. І коли тиск перейшов у натиск — вона завжди вдячно пригадувала цей вислів пані Огґ — вони автоматично й без зайвих роздумів поклалися одне

на одного. А поза тим намагалися йти кожне своїм шляхом.

Останнім часом вона не бачила Смерть Щурів. Марно було, звісно, леліяти надію на те, що він помер. Принаймні досі це аж ніяк йому не заважало.

Це змусило її сумовито згадати вміст її письмового столу. Сюзен дуже суворо дотримувалася заборони їсти щось у класі, вважаючи, що правила повинні стосуватися всіх, навіть її самої. Бо інакше вони ставали б звичайною тиранією. Але, можливо, правила існували ще й для того, щоб добре подумати перед тим, як їх порушити.

Там поміж книжок і паперів ще й досі було пів коробки найдешевшого асорті від «Гігз і Мікінс».

Було легко обережно відкрити коробку й запхати туди руку, одночасно зберігаючи відповідний учительський вираз обличчя.

Допитливі пальці розшукали шоколадну цукерку серед низки порожніх паперових обгортки і визначили, що це була триклята нуга. Але Сюзен була налаштована рішуче. Життя буває жорстоким. Інколи вам дістається нуга.

Тоді вона спритно схопила ключики й рушила до Канцелярської Шафи цілеспрямованими кроками, які, сподівалася вона, свідчать про її намір перевірити, чи не забракло там олівців. Бо, зрештою, з тими олівцями ніколи не знати. З них треба постійно не спускати очей.

Дверцята клацнули за її спиною, залишивши тільки тьмяну смужку світла, що проникало крізь фрамугу. Вона поклала цукерку до рота й заплющила очі.

Ледь чутне шарудіння картону примусило її розплющитися. На коробках із зірками поволі піднімалися кришки.

Зірки висипалися й закружляли в затінку шафи, поволі обертаючись, наче мініатюрна галактика, що виблискує в темряві.

Сюзен якусь мить спостерігала за ними, а тоді сказала:

— Гарзд, я вже уважно слухаю, хто б ти не був.

Принаймні вона мала це на увазі. Бо специфіка нуги полягала в її клейкості, а отже, реально слова Сюзен прозвучали так:

— Аад, я ве уано уаю, о п ти не ув, — чорт забирай!

Зірки закрутилися у спіраль довкола її голови, а нутрощі шафи стали чорними, наче міжзоряний простір.

— Яко е ти, Мерте Урів... — почала було вона.

— Це я, — відповів Лобсанґ.

Цок

Навіть із нугою трапляються досконалі миті.

Літературно-художнє видання

ТЕРРІ ПРАТЧЕТ КРАДІЙ ЧАСУ

Роман

Переклад з англійської *Віктора Морозова*
Обкладинка, оформлення серії
Романи Романишин та Андрія Лесіва

Головна редакторка *Мар'яна Савка*
Відповідальна редакторка *Ольга Ренн*
Літературна редакторка *Галина Листвак*
Макетування *Альона Олійник*
Коректорка *Олена Пастернак*

Підписано до друку 17.02.2021. Формат 84×108/32
Гарнітура *Noto Serif*. Умовн. друк. арк. 23,31.
Наклад 3000 прим. Зам. №

ВИДАВНИЦТВО
СТАРОГО ЛЕВА

Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру видавців ДК № 4708 від 09.04.2014 р.

Адреса для листування:
а/с 879, м. Львів, 79008

Львівський офіс:
вул. Старознесенська, 24–26

Київський офіс:
Ⓜ Контрактова площа
вул. Григорія Сковороди, 6

Книжки «Видавництва Старого Лева»
Ви можете замовити на сайті starylev.com.ua
☎ 0(800) 501 508 ✉ spilnota@starlev.com.ua

Партнер видавництва

Віддруковано АТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»
вул. Різдяна, 11, м. Харків, 61052
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011
www.globus-book.com

